

IV.

Ανορθόδοξες ερωτικές πρακτικές στις βυζαντινές νομικές πηγές*

Αντίθετα από ό,τι θα περίμενε κανένας, τα βυζαντινά ερωτικά μυθιστορήματα είναι λιγότερο τολμηρά στην προσέγγιση του γενετήσιου χώρου απ' όσο κάποια κείμενα εκκλησιαστικά. Ένας συγγραφέας ακόμη και αυτής της ύστερης βυζαντινής περιόδου¹ θα δίσταζε να περιγράψει τόσο παραστατικά τις ανατομικές λεπτομέρειες της Σουλαμίτιδος, από την οπτική γωνία του αγαπημένου της, όπως η παρακάτω περιγραφή στο «Άσμα ασμάτων»:

«Τι όμορφα που 'ναι τα βήματά σου
με τα σανδάλια σου,
αρχοντογεννημένη!
Είν' η καμπύλη των μηρών σου περιδέραιο
από τεχνίτη χέρια σμιλεμένο.
Ο κόλπος σου κρατήρας τورνευτός,
και το κρασί το ευωδιαστό
δεν του απολείπει.
Είν' η κοιλιά σου θημωνιά σταριού
φραγμένη ολόγουρα με κρίνα.
Τα στήθη σου τα δύο
σαν δύο ελαφόπουλα,
δίδυμα ζαρκαδάκια.

* Πρώτη δημοσίευση μικρού μέρους της μελέτης υπό τον τίτλο «Kirchliche und weltliche Rechtsquellen zur Homosexualität in Byzanz», *JÖB* 39 (1989), σελ. 29-48.

1. Κατά αυτή την περίοδο παρείχε μεγαλύτερη ελευθερία έκφρασης σε ευαίσθητα θέματα η ρητορική μέσω των γυμνασμάτων, στα οποία γινόταν κατάλληλη εκμετάλλευση αρχαιοελληνικών μύθων. Βλ. H.-G. BECK, *Byzantinisches Erotikon*, München, 1986, σελ. 139 κ.ε.

Ο τράχηλός σου πύργος από φίλνισι,
τα μάτια σου σαν της Εσεβών
τις στέρνες
κοντά στην πύλη Βαθ-Ραβίμ,
η μύτη σου σαν πύργος του Λιβάνου
αντίκρυ από τη Δαμασκό.
Η κεφαλή σου σαν τον Κάρμηλο
υψώνεται
και τα χυτά σου τα μαλλιά
σαν την πορφύρα,

και ο βασιλιάς στα κύματά τους δέσμιος².»
Στις επόμενες σελίδες επισημαίνεται η παρουσία στις βυζαντινές πηγές του δικαίου, τόσο του κοσμικού όσο και του κανονικού, καθώς και η αντιμετώπισή τους από καθεμία έννομη τάξη, ορισμένων ερωτικών πρακτικών, οι οποίες συλλήβδην χαρακτηρίζονται ως παρά φύσιν, ενώ ως προς το ακριβές περιεχόμενο αυτής της έννοιας ανάλογα με την εποχή και την ιδιότητα των κατά περίπτωση εκφραζόμενων στο θέμα αυτό προσώπων επικρατεί ρευστότητα³.

Πολλή συζήτηση προκάλεσε μεταξύ των ερμηνευτών του κανονικού δικαίου όλων των εποχών η ερμηνεία του 70ού κανόνα του Μεγάλου Βασιλείου, στον οποίο θεσπίζονται οι συνέπειες που πλήττουν έναν κληρικό, διάκονο ή πρεσβύτερο — δεν γίνεται μνεία

2. Άσμα ασμάτων, 7.2-6. Η ανωτέρω παρατιθέμενη μετάφραση έγινε με βάση το εβραϊκό κείμενο και προέρχεται από την έκδοση της Ελληνικής Βιβλικής Εταιρείας *Η Παλαιά Διαθήκη. Μετάφραση από τα πρωτότυπα κείμενα*, Αθήνα [1997], σελ. 1015. Το κείμενο κατά τους Εβδομήκοντα έχει ως εξής: «Τὶ ὠραιώθησαν διαβήματά σου ἐν ὑποδήμασιν, / ὄγυατερ Ναδάβ; / ῥυθμοὶ μηρῶν σου ὅμοιοι ὀρμίσκοις / ἔργον χειρῶν τεχνίτου / ὀμφαλὸς σου κρατῆρ τορευτῶς / μὴ ὑστερούμενος κράμα / κοιλία σου θιμωνιά σίτου πεφραγμένη ἐν κρίνοις / δύο μαστοὶ σου ὡς δύο νεβροὶ δίδυμοὶ δορκάδος / τράχηλός σου ὡς πύργος ἐλεφάντινος / ὀφθαλμοὶ σου ὡς λίμναι ἐν Ἐσεβῶν / ἐν πύλαις θυγατρὸς πολλῶν / μυχτῆρ σου ὡς πύργος τοῦ Λιβάνου / σκοπεύων πρόσωπον Δαμασκού / κεφαλή σου ἐπὶ σὲ ὡς Κάρμηλος, / καὶ πλόκιον κεφαλῆς σου ὡς πορφύρα, / βασιλεὺς δεδεμένος ἐν παραδρομαῖς» (έκδοση Α. RAHLFS - R. HAUHART, *Septuaginta, editio altera*, τόμ. II, Stuttgart, 2006, σελ. 286.

3. Βλ. ἑκα εὐστοχα παρτηρεῖ η ΛΑΙΟΥ, σελ. 70 κ.ε.

επισκόπου, — αν ἐμιάνθη ἐν χεῖλεσι⁴. Ο πρώτος από τους γνωστούς κανονολόγους του 12ου αιώνα⁵ που συνέγραψε ερμηνευτικό υπόμνημα στους ιερούς κανόνες, ο Αλέξιος Αριστηνός, απέφυγε μεν να υπεισέλθει σε λεπτομέρειες και να διατυπώσει την προσωπική του άποψη, έκανε όμως σαφή υπαινιγμό ως προς τη φύση της αποδοκιμαζόμενης πράξης: «Τὸ ἐν χεῖλεσι μιανθῆναι, διαφόρως ἐρμηνεύεται· πλὴν ἐγγράφως παραδοθῆναι οὐ χρή, διὰ τὸ τοῦ πράγματος αἰσχρόν⁶.» Ο Ιωάννης Ζωναράς, που έγραφε μετά τον Αριστηνό, υπήρξε πολύ επιφυλακτικός και περιορίστηκε στο να επισημάνει την επικρατούσα διάσταση απόψεων: «Ὁ παρῶν κανὼν ἐν ἀμφιβολίᾳ ἐστίν, ἄλλως μὲν παρ' ἐνίων νοούμενος, ἑτέρως δ' αὖθις παρ' ἄλλων⁷».

Πολύ αναλυτικός, αντιθέτως, υπήρξε στο ερμηνευτικό του σχόλιο ο τρίτος από τους πιο πάνω κανονολόγους, ο Θεόδωρος Βαλσαμών, που έγραφε μεταξύ άλλων τα εξής: «Ταῦτα τοῦ κανόνος διοριζομένου, ἠρωτήθη πολλάκις, τί ἐστὶ τὸ ἐν χεῖλεσι μιανθῆναι τὸν ἱερωμένον; Καὶ τινες εἶπον εἶναι τὸ μέχρι φιλήματος ἐμπαθοῦς καὶ ἐρωτικοῦ πρὸς γυναῖκα γινομένου ἡμαρτηκέναι τινὰ, κατα τὰ εὐαγγελικὸν ῥητὸν τὸ λέγον· ὁ ἐμβλέψας γυναικὶ πρὸς τὸ ἐπιθυμῆσαι αὐτῆς, ἤδη ἐμοίχευσε αὐτήν. Ἄλλοι εἶπον, ὡς τινες τῶ ἀφροδίσιῳ πυρὶ διακαῶς ἐκκαίόμενοι, ὡς κύλικι χρῶνται τῶ γυναικίῳ αἰδοίῳ, καὶ δι' αὐτοῦ (ὦ τοῦ μύσου!) κατάπτυστον πόμα πίνουσιν, καὶ τὰ χεῖλη καταμιαίνουσιν. Ἔτεροι λέγουσιν, ὡς τινες ἐρωτομανοῦντες τὴν γυναικίαν καταφιλοῦσιν αἰσχύνῃν, καὶ οὐχ αἰσχύνονται, ἀλλὰ λέγουσι, τὰ χεῖλη ἡμῶν παρ' ἡμῖν ἐστὶ, τίς ἡμῶν ἐστὶ κύριος; Ἐγὼ δὲ ἀναγινώσκων τὸν Ἰούλιον Πολυδεύκην, εὔρον ἐν τῶ δευτέρῳ βιβλίῳ τῶν ὀνομαστικῶν συγγραμμάτων αὐτοῦ ὀνομάζοντα μυρτοχειλίδας, καὶ κρημνώματα, καὶ περυγώμα-

4. Καν. 70: «Διάκονος ἐν χεῖλεσι μιανθῆις καὶ μέχρι τούτου ἡμαρτηκέναι ὁμολογήσας τῆς λειτουργίας ἐπισχεθήσεται, τοῦ δὲ μετέχειν τῶν ἁγιασμάτων μετὰ τῶν διακόνων ἀξιωθήσεται. Τὸ δὲ αὐτὸ καὶ πρεσβύτερος. Εἰ δέ τι πλεῖον τούτου φωραθῆι τις ἡμαρτηκῶς, ἐν οἷῳ ἂν εἴη βαθμῶ καθαιρεθήσεται.» Βλ. τὴν έκδοση JOANNOU, τόμ. II, σελ. 149 κ.ε. (: ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ, τόμ. Δ', σελ. 228).

5. Βλ. γι' αὐτοῦς ΤΡΙΑΝΟΣ, *Πηγές*, σελ. 353-363.

6. ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ, τόμ. Δ', σελ. 230 = PG 137, στ. 773.

7. ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ, τόμ. Δ', σελ. 228 = PG 137, στ. 772.

τα, τὰ ἔνθεν κακῆθεν μέρη καὶ μέλη τῆς γυναικείας αἰσχύνης. Καὶ ὁ σοφώτατος δὲ Ἀριστοτέλης ἐν τῇ περὶ ζώων μορίων φυσιολογίᾳ αὐτοῦ, χεῖλη ταῦτα κατονομάζει. Καὶ πολλοὶ δὲ ἐρωτικὰ μουσουργοῦντες συγγράμματα, κεχηρῆναι ταῦτά φασι, καὶ ἀποπτύειν, καὶ ἐπιγλωττίους σεμνύνεσθαι. Νομίζω οὖν, ὅτι ὁ διὰ τοιούτων χηλέων ὁπωσδήποτε μιανθεὶς ἱερωμένος, ὡς μὲν ἔχθιστον ἐργασίαν πεποιηκώς, πρὸς καιρὸν ἀφορισθήσεται· ὡς δὲ τέλειον ἀμάρτημα διὰ συνουσιασμοῦ μὴ ποιησάμενος, οὐ καθαιρεσθήσεται.⁸» Ἀπὸ τοῦ κείμενου αὐτοῦ συνάγεται, ὅτι ὁ Βαλσαμῶν ἀπὸ τῆς δυστάμενης ἀπόψεως υιοθετεῖ ἐκείνην μάλλον⁹, κατὰ τὴν ὁποία ὁ συντάκτης τοῦ κανόνα ἀναφέρεται στὸν στοματικό ἐρώτα με τὴν εἰδικότερη μορφή τῆς αἰδοιολειξίας (cunnilingus)¹⁰. Στὸ σχόλιό του μάλιστα ὁ Βαλσαμῶν δὲν παραλείπει νὰ περιγράφῃ δύο εἰδικότερους τρόπους ἐκτέλεσης.

Ἀπὸ τῶν ἐξομολογητικῶν νομοκάνονες¹¹ καταχωρίζει τὸ κείμενο τοῦ κανόνα 70 τοῦ Μεγάλου Βασιλείου τὸ ψευδεπιγράφως ἀποδιδόμενον στὸν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ἰωάννη Δ' Νηστευτὴ Κανονάριον — ὡς συντάκτης τοῦ ὁποίου ἐμφανίζεται ἕνας Ἰωάννης μοναχὸς καὶ διάκονος, μαθητὴς τοῦ Μεγάλου Βασιλείου — με τὸ ἀκόλουθο σχόλιο: «Τί δὲ ἐστὶ τὸ ἐν χεῖλεσι μιανθεὶς, ἐγὼ μὲν οὐ γράφω καίτερ σαφῶς εἰδῶς· ὁ δὲ πράξας φανερώσει τοῦτο.» Σὲ ὀρισμένα χειρόγραφα προστίθεται ἡ φράσις: «Καὶ ὁ δεχόμενος τὴν ἐξομολόγησιν συγχρινάτω ἀσφαλῶς¹².» Τὸ σχόλιο με τὸν σαφή ὑπαινιγμὸ του εἶναι πολὺ διαφωτιστικόν, μολοντί ὁ μὴ γνωστὸς συντάκτης του δὲν εἶχε βεβαίως ὑπόψιν του τὸ μεταγενέστερο ἔργο τῶν ἐρμηνευτῶν τοῦ 12ου αἰῶνα. Ὁ Νίκων ὁ Μαυρορεΐτης καταχωρίζει ἀπλῶς στους Πανδέκτες τὸ κείμενο τοῦ κανόνα τοῦ Μεγάλου

λου Βασιλείου¹³, ὁ δὲ ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορεΐτης, ἀπὸ τῶν νεότερων ἐρμηνευτῶν, περιορίζεται με σεμνότητα στὸ νὰ ἐπαναλάβῃ στὸ Πηδάλιον τῆς ἀπόψεως τοῦ Ζωναρά, ἀγνοώντας ἐπιδεικτικὰ ὅσα γράφει ὁ Βαλσαμῶν¹⁴.

Ἐνῶ, ὅπως ἀναπτύχθηκε πιο πάνω, δὲν επικρατεῖ ὁμοφωνία μετὰ τῶν ἐρμηνευτῶν ὡς πρὸς τὴν ἀληθῆ ἐννοία τοῦ κανόνα 70 τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, δὲν ἀφήνει, ἀντιθέτως, καμία ἀμφιβολία ὅτι ἀναφέρεται σὲ αἰδοιολειξία κανονικὴ ἀπόκριση περιεχόμενη στὸν κώδικα τοῦ Ἐσχοριάλ 455 (Ψ II 20) φύλλο 105 β II. Ἐκεῖ ὁ ἀγνωστος συντάκτης, ἀπαντώντας σὲ ἐρώτημα ὡς πρὸς τὴν ἀντιμετώπιση τῶν παραβατῶν, γράφει τὰ ἐξῆς: «Τοὺς δὲ μολυνθέντας τὰ ἴδια χεῖλη ἐκ τῆς συνεχοῦς τῶν ἀτίμων μελῶν ἐπαφῆς τῶν ἀσέμνων γυναικῶν ἢ ἄλλως, ὡς ἔγραψας, τὸ στόμα μιανθέντας οὐ διὰ χρήσεως (ορθῶς: χρίσεως) τοῦ ἁγίου μύρου καθαρίσωμεν, ὅτι μὴδὲ τὴν ὀρθὴν ἠρῆσαντο πίστιν, ἀλλ' εἰ μὲν καὶ τὸ ἔργον τῆς πορνείας ἢ τῆς παρὰ φύσιν μίξεως ἐπετέλεσαν, ἀρκέσει αὐτοῖς ἡ νενομισμένη τῶν τοιούτων ἀμαρτημάτων ἐπιτίμησις καὶ μετάνοια. Εἰ δὲ μέχρι τοῦ μιανθῆναι τὰ χεῖλη ἢ καὶ τὸ στόμα τὸ μῦσος προεχώρησεν, οὐ μέντοι σφίσι τὸ ἔργον ἐτετέλεσθη, τῆνικαῦτα ἐλαφροτέρως ἐπιτιμηθήσονται.»

Ἀπὸ ἐξίσου μεγάλη σαφήνεια διακρίνεται καὶ τὸ ἀκόλουθο ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ κεφάλαιο 61 τοῦ λόγου «περὶ παρθενίας» τοῦ Βασιλείου Ἀγχύρας ποῦ ἐσφαλμένα ἀποδιδόταν στὸν Μεγάλου Βασιλείου: «... ἕτερός τις τῶν ὁμοφύχων ἡμῶν, (...) εἴρηκεν, ὅτι παρθένος τις τῆς Ἐκκλησίας κανονικὴ πρὸς αὐτὸν ἀπωδύρετο, ὅτι ἐπὶ τῆς κοίτης αὐτῆς γενόμενός τις εὐνοῦχος, περιεπτύσσετο μὲν αὐτὴν

13. K.A. MAKSIMOVIČ, *Pandekty Nikona Černogorca v drevnerusskom perevode XII věka* (juridičeskie teksty), Moskva, 1998, σελ. 169.

14. Πηδάλιον, σελ. 625. Στὴ γαλλικὴ μετάφραση τοῦ Ἰωάννου οἱ ἐπίμαχος λέξεις τοῦ κανόνα ἀποδίδονται ὡς ἐξῆς: «Le diacre qui s'est souillé les lèvres par le péché». Ἡ λατινικὴ στὴν PG 137, στ. 770: «Diaconus, qui pollutus est in labris» εἶναι περισσότερο πιστὴ. Ὁ Π.Ι. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΟΣ, *Σύστημα τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου κατὰ τὴν ἐν Ἑλλάδι ἰσχύον αὐτοῦ*, τόμ. Γ': *Τὸ ποινικὸν δίκαιον τῆς Ἐκκλησίας*, Ἀθήνα, 1962 (ἀνατύπωση Θεσσαλονίκης, 1999), σελ. 588, γνωρίζει μὲν τῆς ἀπόψεως τῶν Ζωναρά καὶ Βαλσαμῶνος, ἀλλὰ περιορίζει τὴν ἐννοία τῆς ἐν χεῖλεσι μίανσεως στὸ ἐμπαθὲς καὶ μόνον φιλίημα, ὅπως, ἄλλωστε, καὶ ὁ πολὺ συνοπτικὰ ἀναφερόμενος στὸ θέμα K.M. ΡΑΛΛΗΣ, *Τὸ ποινικὸν δίκαιον τῆς Ὀρθόδοξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας*, Ἀθήνα, 1907, σελ. 240.

8. ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΝΗΣ, τόμ. Δ', σελ. 229 κ.ε. = PG 137, στ. 769 κ.ε.

9. Περισσότερο ἐπιφυλακτικὸς ἐμφανίζεται ὁ Βαλσαμῶν στὸ σχόλιό του στὸν κανόνα 4 τῆς συνόδου τῆς Νεοκαισαρείας (: ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΝΗΣ, τόμ. Γ', σελ. 76).

10. Βλ. ὅσα γράφει γιὰ τὴν διάδοση αὐτῆς τῆς πρακτικῆς στὴν αυτοκρατορικὴ Ρώμη καὶ γιὰ τὴν κοινωνικὴ ἀντιμετώπισή τῆς ὁ P. VEYNE, «La famille et l'amour sous le haut-empire romain», *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations* 33 (1978), σελ. 35-63 (σελ. 53).

11. Γιὰ τὴν ἐξομολογητικὴ φιλολογία βλ. προχειρῶς ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Πηγές*, σελ. 207 κ.ε.

12. ARRANZ, σελ. 196.

εμπαθῶς, καὶ ἐμφυὸς ὅλος ὅλη, ἐπὶ μὴ εἶχεν ὅπως τὰ τῆς ἐπιθυμίας ἐργάσθαι, τοῖς ὁδοῦσιν ἐκέχρητο, ζέουσαν ἐν τῇ σαρκὶ τῆς μίξεως τὴν λύσσαν τοῖς δῆγμασιν ἀγρίως ἐμφαίνων...¹⁵» Στὴ συγκεκριμένη περίπτωση, κατὰ παρέκκλιση ἀπὸ τῆς συνήθης πρακτικῆς, δὲν πρόκειται περὶ ἐμπαθοῦς φιλήματος, ἀλλὰ περὶ ἐμπαθοῦς δαγκώματος.

Ὡς πρὸς τὸν πεοθηλασμό (fel[1]atio) οἱ πηγές εἶναι ἐξαιρετικὰ φειδωλές, δοθέντος ὅτι ἀπὸ μὲν τῆς πλευρᾶς τῶν ἀνδρῶν αὐτῆς ἡ πράξις ἐντάσσεται στὸ γενικότερο πλαίσιο τῆς ἀνδρικής ὁμοφυλοφιλίας, ἀπὸ δὲ τῆς πλευρᾶς τῶν γυναικῶν ἀνήκει ἡ πράξις στὶς ἐπιμέρους δραστηριότητες ποὺ καλύπτει ἡ γενικὴ ἐννοία τῆς πορνείας, ὅπως πολὺ παραστατικὰ περιγράφεται στὸ κεφάλαιο 20 τοῦ βίου Ἀνδρέα τοῦ Σαλού¹⁶. Πάντως δὲν λείπουν τελείως κάποιες ἀναφορές καὶ ὡς πρὸς τοὺς ἀνδρες. Ἐτσι, ὁ Ἰωάννης Λυδός, σύγχρονος τοῦ Ἰουστινιανοῦ, μὴ προσπαθώντας νὰ κρύψει τὴν ἀντιπάθειά του γιὰ τὸν ἐπαρχο τῶν πραιτωρίων τῆς Ἀνατολῆς Ἰωάννη Καππαδόκη, τονίζει τὶς περίεργες συναναστροφές του με «επαγγελματίες» καὶ τῶν δύο φύλων: «καὶ μυρίαὶ συνδιεφθείρετο μίξεις ἀδιακρίτους (...)· αὐτὸς δὲ ἐτρέφα, μερακίαις φιλοῖς καὶ μήπω <τῷ> λείψαν τοῦ σώματος ἀρρενοφανέσι καὶ πορνῶν ταῖς ἀκολάστοις συμβαλενόμενος, καὶ ἀκολασταίνων τῷ πράττειν ἅμα καὶ πάσχειν, “ἐξ ἐκατέρας ὠχρίων νόσου”... ἐπεσπῶντο δὲ αὐτὸν πόρνοι ὑπ’ ἄλλων πορνῶν γυμνοφανῶν βασταζόμενον φιλήμασιν ἐκλύτοις πρὸς μίξιν αὐτίκα βιαζόμενοις. Ὁ δὲ κεχυμένος ἐκ τῶν προτεινομένων ὄψων τε καὶ ποτῶν πρὸς κιναιδῶν ἄλλων ἐλάμβανεν¹⁷». Περισσότερο συγκεκριμένη εἶναι, ἐπτὰ αἰῶνες ἀργότερα, ἡ περιγραφή τῆς πράξεως ποὺ περιέχεται σὲ ἀπόκριση ἀποδιδόμενη στὸν Δημήτριο Χωμα-

15. PG 30, στ. 796C.

16. «Ἐν μίᾳ δὲ τῶν ἡμερῶν πλησίον τῶν μιμαρίων, ἦτοι τῶν πορνικῶν καταγωγῶν, (...) μία τῶν πορνῶν αὐτὸν θεασαμένη, (...) ἔσυρεν αὐτὸν ἐνδον (...) Εἰσελθόντος δὲ αὐτοῦ ἐν τῷ καταγωγίῳ, ἐπισυναγόνται αὐτῷ καὶ αἱ λοιπαὶ πόρνοι, καὶ γελιοιδῶς ἠρώτων αὐτόν, πῶς τοῦτο ἔπαθεν. Ὁ δὲ δίκαιος μειδίων, αὐδὲν ἀπεκρίνατο κοσσοῦσαι δὲ αὐτόν καὶ βιάζουσαι πρὸς τὸ ἔμμουσον ἔργον τῆς πορνείας, καὶ τὰ κρυπτά αὐτοῦ μέρη καταμαλάσσοσαι, ἕτεροι δὲ καταφιλοῦσαι, ἐδοκίμασαν πρὸς ἀνάδειξιν τὸν σώφρονα» (PG 111, στ. 652CD).

17. A. C. BANDY, *Ioannes Lydus: On Powers or The Magistracies of the Roman State*, Philadelphia, 1983, III 21, 62 καὶ 65, σελ. 116¹⁶, 230¹⁸, 21, 234¹⁴-17.

τιανὸ ἢ Χωματηνὸ, τότε χαρτοφύλακα τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀρχίδας (μετέπειτα ἀρχιεπίσκοπο, 1153-1160, † 1233/1234)¹⁸: «Ἐάν τις συμφορῆ Σαρακινῶ, δέξεται δὲ καὶ τὸ πτύσμα αὐτοῦ· εἰς τὸ ἴδιον στόμα, ποίοις ἐπιτιμίοις ἔνοχος ἐστίν; Ὁ τοιοῦτος, ὡς ἀρρενοκοίτης ἢ καὶ τι πλεόν, τοῖς κατὰ τῶν τοιούτων φερομένοις ἐπιτιμίοις κανονισθήσεται πλὴν ὀφείλει μετὰ τὴν μετάληψιν ἄγιον δῶρον δέξασθαι τῷ στόματι¹⁹». Ὁ προσδιορισμὸς τοῦ ἐπιτιμίου ἐπαφίεται ἐδῶ στὴν κρίση τοῦ πνευματικοῦ, ἀν δηλαδή θὰ ἐπιλέξει αὐτὸς νὰ ἐφαρμόσει τὰ προβλεπόμενα στὸς κανόνες τοῦ Μεγάλου Βασιλείου καὶ τοῦ Γρηγορίου Νύσσης ἢ ἀν θὰ περιοριστεῖ σὲ ὅσα ἀναγράφονται στὶς ἐπικρατούσες στὴν πρακτικὴ (βλ. πῶς κάτω) συλλογές ἐπιτιμίων τοῦ Ψευδο-Νηστευτῆ.

Ἀνάλογες μαρτυρίες ὡς πρὸς τὶς γυναῖκες δὲν ὑπάρχουν. Πάντως παραδίδονται στὶς πηγές κάποιες περισσότερο ἢ λιγότερο σαφείς υπαινιγμοί, ὅπως, γιὰ παράδειγμα, σύμφωνα με ὅσα γράφει ὁ Προκόπιος στὰ *Ἀνέκδοτα* του, πῶς ἡ Θεοδώρα, μολοντί ἀσκούσε τὸ ἐπάγγελμά της κάνοντας χρῆση τριῶν ὀπῶν, μεμφόταν τὴ φύση ποὺ δὲν τῆς παρέσχε ἀκόμα μία δυνατότητα συνεύρεσης μετὰ τὴν ὀπή στὴ στήθος²⁰, καὶ ὅτι προσέβαλλε τὸ ἴδιο τῆς τὸ σῶμα κατὰ τέτοιον ἀκόλαστο τρόπο, ὥστε φαινόταν νὰ ἔχει τὰ ἀπόκρυφα μέρη τοῦ ὄχι ὅπου προέβλεψε ἡ φύση, ὅπως οἱ ἄλλες γυναῖκες, ἀλλὰ στὸ πρόσωπο²¹.

18. Πρβλ. SP. N. TROIANOS, «Kanonistische Antworten und Abhandlungen in der Ostkirche (9.-15. Jh.). Eine Übersicht», *Ius canonicum in Oriente et Occidente. Festschrift für Carl Gerold Fürst*, Frankfurt am Main etc., 2003, σελ. 403-419 (σελ. 411 κ.ε.) (= ὁ ΙΔΙΟΣ, *Historia et Ius*, τόμ. II, Ἀθήνα, 2004, σελ. 759-782) καὶ, σὲ ἐλληνικὴ ἀπόδοση, ὁ ΙΔΙΟΣ, «Κανονικὲς ἀποκρίσεις καὶ πραγματεῖες τῆς βυζαντινῆς περιόδου», *Εκκλησιαστικὸς Φάρος* 73 (2001-2002), σελ. 81-98 (σελ. 90 κ.ε.).

19. J. B. PITRA, *Analecta sacra et classica spicilegio solesmensi parata*, τόμ. VI. *Juris ecclesiastici Graecorum selecta paralipomena*, Parisiis-Romae, 1891 (ἀνατύπωση Farnborough, 1966-1967), στ. 717-718.

20. *Ἀνέκδοτα* 9.18: «Ἡ δὲ καὶ τριῶν τρυπημάτων ἐργαζομένη ἐνεκάλει τῇ φύσει, δυσφορούμενη ὅτι δὴ μὴ καὶ τοὺς τιτθοὺς αὐτῇ εὐρύτερον ἢ νῦν εἰσι τρυπή, ὅπως καὶ ἄλλην ἐνταῦθα μίξιν ἐπιτεχνᾶσθαι δυνατὴ εἴη» (ἐκδοσὴ O. VEH, *Prokop Anekdotia*, München, 1981, σελ. 80).

21. *Ἀνέκδοτα* 9.24: «Ὁὕτω δὲ ἀκολάστως ἐς τὸ σῶμα τὸ αὐτῆς ὑβρίζεν, ὥστε τὴν αἰδῶ οὐκ ἐν τῇ τῆς φύσεως χώρᾳ κατὰ ταῦτα ταῖς ἄλλαις γυναῖξιν, ἀλλ’ ἐν τῷ προσώπῳ ἔχειν ἐδόκει» (O. VEH, *ὁ.π.*, σελ. 82).

Η χρησιμοποίηση ζώων με σκοπό την πρόκληση γενετήσιας απόλαυσης αποδοκιμάζεται περισσότερες από μία φορές στο κείμενο της Πεντατεύχου που, ως γνωστόν, βρίθκει από κανόνες δικαίου. Σχετική απαγόρευση απαντά στο χωρίο 22.18 της Εξόδου: «Πᾶν κοιμώμενον μετὰ κτήνους, θανάτῳ ἀποκτενεῖτε αὐτούς.» Το ίδιο αντικείμενο έχουν τρία χωρία του Λευιτικού: 18.23. «Καὶ πρὸς πᾶν τετράπουν οὐ δώσεις τὴν κοίτην σου εἰς σπερματισμόν, ἐκμιανθῆναι πρὸς αὐτό. Καὶ γυνή οὐ στήσεται πρὸς πᾶν τετράπουν βιβασθῆναι, μυσαρὸν γάρ ἐστι.» 20.15-16. «Καὶ ὅς ἂν δῶ κοιτασίαν αὐτοῦ ἐν τετράποδι, θανάτῳ θανατούσθω καὶ τὸ τετράποδον ἀποκτενεῖτε. — Καὶ γυνή, ἣτις προσελεύσεται πρὸς πᾶν κτήνος βιβασθῆναι αὐτὴν ὑπ' αὐτοῦ, ἀποκτενεῖτε τὴν γυναῖκα καὶ τὸ κτήνος²².» Το ίδιο και ένα χωρίο του Δευτερονομίου (27.21): «Ἐπικατάρατος ὁ κοιμώμενος μετὰ παντὸς κτήνους· καὶ ἐροῦσι πᾶς ὁ λαός· γένοιτο.» Στὰ χωρία του Λευιτικού ἀντιμετωπίζονται τὰ δύο φύλα ως υπαίτιοι τῆς παράβασης χωριστά, με τὴν ἴδια ὅμως, στο τελευταίο χωρίο, ποιηή.

Σε ἀπόκρυφες συγγραφές ἀναγόμενες στους πρώτους χριστιανικούς αἰῶνες συνδέεται ἡ κτηνοβασία (ἀλλὰ καὶ ἡ παιδεραστία) με τὴν εἰδωλολατρία²³ λόγω ὀρισμένων τελετουργικῶν πρακτικῶν στις

22. Φρονῶ ὅτι στη θανάτωση του ζώου δεν αντικατοπτρίζεται ἡ ἀντίληψη περὶ ποινικῆς ευθύνης ζώου, ἀλλὰ ἡ ἐξαφάνιση του ζώου ἐπιτάσσεται, ἐπειδὴ αὐτό «μιάνθηκε». Ἀναδιατυπώνοντας παλαιότερη γνώμη μου (βλ. ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Οἱ ποινές στο βυζαντινὸ δίκαιο», στοῦ ΙΔΙΟΥ [επιμ.], *Ἐγκλημα καὶ τιμωρία στο Βυζάντιο*, Ἀθήνα, Ἴδρυμα Γουλανδρή-Χορν, 1997, σελ. 13-65 [σελ. 14] νομίζω ὅτι ἀν γίνεται λόγος για «τιμωρία» ζώου, πρέπει ὁ ὅρος να τίθεται σε εἰσαγωγικά, για να τονιστεῖ ἡ μὴ κατ' ἀκριβολογίαν χρήση του. Βλ. τὴν ἀντίθετη ἐπιχειρηματολογία στον ΠΙΤΣΑΚΗ, «Κτηνοβασία», σελ. 1293 σημ. 53, ὅπου ὁ αἰμνήστας συνάδελφος καὶ φίλος «καταχωρίζει» τὸ περιεχόμενο τῆς σχετικῆς μετὰ μὲς συζήτησης καὶ τὴς ἀντιρρήσεις του. Πρβλ. καὶ Ι. ΦΟΥΝΤΑΣ, *Λευιτικόν*, Ἀθήνα, 2005, σελ. 299.

23. Βλ. για παράδειγμα *Διαθήκαι των δώδεκα πατριαρχῶν* 3.17: «Ἐν δὲ τῷ ἐβδόμῳ ἐβδοματικῷ ἤξουσιν οἱ ἱερεῖς εἰδωλολατροῦντες, μάχιμοι, φιλάργυροι, ὑπερήφανοι, ἄνομοι, ἀσελεῖς, παιδοφθόροι καὶ κτηνοφθόροι (ἐκδοση Μ. DE JONGE, *The Testaments of the twelve Patriarchs*, Leiden, 1978, σελ. 45). Για τὸ ἐν λόγω κείμενο που εἶναι ἰουδαϊκῆς μεν προέλευσης, ἀλλὰ κατὰ τὸν 2ο ἢ 3ο αἰῶνα ὑπέστη χριστιανικὴ ἐπεξεργασία, βλ. τὸ εἰσαγωγικὸ σημεῖωμα του Γ.Δ. ΔΡΑΓΑ στην ἀθηναϊκὴ ἀνατύπωση του τόμου 8 τῆς PG (Ἀθήνα, 1988) σελ. 13' κ.ε.

μεσανατολικῆς θρησκείας²⁴. Στὰ ἀνώνυμα κωδικοποιητικὰ ἔργα που ἔχουν ἐντονα ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ τὸ κείμενο τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, τῆ *Διδαχῆ* καὶ τὴν *Ἐπιστολὴ Βαρνάβα*, δεν συναντᾶμε σχετικῆς ἀπαγορεύσεις. Ἀντίθετα, οἱ μεταγενέστερες (περὶ τὸ 380) *Διαταγές τῶν ἁγίων Ἀποστόλων*²⁵ διέλαβαν (6.28.2) τὰ ἀκόλουθα: «Καὶ γὰρ παρὰ φύσιν ἐστὶν ἡ Σοδομιτῶν ἁμαρτία καὶ ἡ πρὸς ἄλογα, παρὰ νόμον δὲ μοιχεία καὶ πορνεία, ὧν δὴ τὰ μὲν ἀσεβήματα, τὰ δὲ ἀδικία καὶ τὸ τελευταῖον ἁμαρτήματα, οὐδέτερον δὲ αὐτῶν ἀτιμώρητον κατὰ τὴν οἰκείαν διάθεσιν²⁶.»

Ἡ πράξη αὐτὴ δεν θεωρεῖτο ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ ἐνομη τάξη ὡς ποινικῶς ἀξιόλογη, γι' αὐτὸ καὶ δεν ἀνευρίσκειται στις πηγές καμία διάταξη με ἀπειλὴ ποινῆς κατὰ τῶν κτηνοβατῶν. Τοῦτο τὸ κενὸ τῆς κοσμικῆς νομοθεσίας ἐσπευσε να καλύψει ἡ Ἐκκλησία με τὸς κανόνες 16 καὶ 17 τῆς πρώτης ἀπὸ τὴς συνόδους τῆς Ἀνατολῆς, ἀπὸ τὴν ὁποία σώζονται κανόνες, δηλαδὴ τῆς συνόδου τῆς Ἀγκύρας (313/314²⁷), που δεν ἀσχολήθηκε κατὰ βάση με ἠθικῆς παρεκτροπές, ἀλλὰ με σοβαρὰ θέματα τάξεως μετὰ τὴν παύση τῶν διωγμῶν: 16. «Περὶ τῶν εἰς ἄλογα πορνευσάντων. Περὶ τῶν ἀλογευσμένων ἢ καὶ ἀλογευσμένων, ὅσοι πρὶν εἰκοσαετείς γενέσθαι ἡμαρτον, πεντεκαίδεκα ἔτεσιν ὑποπεσόντες κοινωνίας τυγχανέτωσαν τῆς εἰς τὰς προσευχάς, εἶτα ἐν τῇ κοινωνίᾳ ἔτη πέντε, τότε καὶ τῆς προσφορᾶς ἐφαπτέσθωσαν. Ἐξεταζέσθω δὲ αὐτῶν καὶ ὁ ἐν τῇ ὑποπτώσει βίος καὶ οὕτως τυγχανέτωσαν τῆς φιλοφιλίας. Εἰ δὲ τινες κατακόρως ἐν τοῖς ἁμαρτήμασι γεγονάσι, τὴν μακρὰν ὑπόπτωσιν ἐχέτωσαν. Ὅσοι δὲ καὶ ὑπερβάντες τὴν ἡλικίαν ταύτην καὶ γυναῖκας ἔχοντες περιπεπτώχασιν τῷ ἁμαρτήματι πέντε καὶ εἴκοσιν ἔτεσιν ὑποπεσόντες, κοινωνίας τυγχανέτωσαν τῆς εἰς τὰς προσευ-

24. Πρβλ. Ι. ΦΟΥΝΤΑΣ, *Ἐξόδος*, Ἀθήνα, 2005, σελ. 473· ὁ ΙΔΙΟΣ, *Δευτερονόμιον*, Ἀθήνα, 2007, σελ. 419.

25. Βλ. γι' αὐτές ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Πηγές*, σελ. 86-87.

26. Ἐκδοση Μ. METZGER, *Les constitutions apostoliques*, τόμ. II, σειρά «Sources chrétiennes» (αφ. 329), Paris, 1986, σελ. 382. Πρβλ. F.X. FUNK, *Didascalia et Constitutiones Apostolorum*, Paderbornae, 1905 (ἀνατύπωση Torino, 1970), σελ. 377.

27. Πρβλ. ΠΑΥΛΟΣ ΜΕΝΕΒΙΣΟΓΛΟΥ (Μητροπολίτης Σουηδίας), *Ἱστορικὴ εἰσαγωγή εἰς τὸς κανόνες τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας*, Στοκχόλμη, 1990, σελ. 324-333.

χάς, εἶτα ἐκτελέσαντες πέντε ἔτη ἐν τῇ κοινωνίᾳ τῶν εὐχῶν, τυγχανέτωσαν τῆς προσφορᾶς. Εἰ δέ τινες καὶ γυναῖκας ἔχοντες καὶ ὑπερβάντες τὸν πεντηκονταετη χρόνον ἡμαρτον, ἐπὶ τῇ ἐξόδῳ τοῦ βίου τυγχανέτωσαν τῆς κοινωνίας.» 17. «Περὶ τῶν εἰς ἄλογα καὶ ἄρρενας ἀποσαπέντων ἢ καὶ ἔτι σηπομένων²⁸. Τοὺς ἀλογευσάμενους καὶ λεπρούς ὄντας ἤτοι λεπρώσαντας, τούτους προσέταξεν ἡ ἀγία σύνοδος εἰς τοὺς χειμαζομένους προσεύχεσθαι²⁹.»

Τὴν προσοχὴν τοῦ ερμηνευτῆ ἐλκύει πρῶτιστα ὁ ὅρος «αλογεύομενοι», προερχόμενος προφανῶς ἀπὸ τοῦ «ἄλογον ζῶον», ἔκφραση ἀπὸ τὴν ὁποία, μετὰ τὴν ἐκπτώση τοῦ οὐσιαστικοῦ «ζῶον», οὐσιαστικοποιήθηκε τὸ ἐπίθετο «ἄλογον» με τὴ σημασία τοῦ ζῶου γενικῶς καὶ ἀργότερα ὀρισμένου εἶδους ζῶου — τοῦ ἵππου. Ἔτσι τὸ ρῆμα «αλογεύομαι» — μόνο ὡς ρῆμα, γιατί ἀντίστοιχο οὐσιαστικό δὲν ὑπάρχει — κατέστη τεχνικός ὅρος με τὴ σημασία τοῦ «αναζητῶ (καὶ βρίσκω) ερωτικό σύντροφο μεταξύ τῶν ζῶων»³⁰, πού ἀπαντᾶ καὶ στα βυζαντινά νομικά λεξικά³¹. Ἀπὸ τὸ κανονικό δίκαιο πέρασε ὁ ὅρος καὶ στα κείμενα τοῦ κοσμικοῦ δικαίου, ὅπως θα ἐκτεθεῖ στη συνέχεια. Ἀυτὰ στὴν Ἀνατολή. Στὴ Δύση, ἀντιθέτως, στὴ σκέψη τῶν ερμηνευτῶν τῶν κανόνων τῆς Ἀγκύρας, πού ἀγνοοῦσαν τὶς ἐξελικτικὲς φάσεις τοῦ ὅρου «ἄλογον» στὴ μεταγενέστερη ἐλληνική γλῶσσα, επικράτησαν ἐτυμολογικά κριτήρια με ἀφετηρία τὸ ἐπίθετο «ἄλογος» ὑπὸ τὴν ἔννοια τοῦ μὴ λογικοῦ. Ἀντελήφθησαν λοιπὸν τοὺς αλογευσμένους ὡς ἐκείνους πού ἐπιχειροῦν

28. Οἱ ἐπικεφαλίδες τῶν δύο κανόνων ἀποτελοῦν πολὺ μεταγενέστερες προσθήκες. Ἔτσι δικαιολογεῖται ἡ ἀνακολουθία ἀνάμεσα στὴν ἐπικεφαλίδα, ὅπου ἀναφέρονται ὁμοφυλόφιλοι καὶ κτηνοβάτες, καὶ στὸ κείμενο τοῦ κανόνα 17, τὸ ὁποῖο ἀφορᾶ μόνο στὴν κτηνοβοσκία.

29. JOANNOU, τόμ. I.2, σελ. 67 κ.ε. (: ΠΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ, τόμ. Γ' σελ. 53, 56).

30. Βλ. τὸ οἰκείο λήμμα στα παρακάτω λεξικογραφικά ἔργα: C. DU CANGE, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae Graecitatis*, τόμ. I, Lugduni, 1688 (ἀνατύπωση Graz, 1958), σελ. 55· E.A. SOPHOCLES, *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Period (from B.C. 146 to A.D. 1100)*, New York-Leipzig, 1888, σελ. 119· G.W.H. LAMPE, *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford, 1961, σελ. 78.

31. Βλ. L. BURGMANN, «Byzantinische Rechtslexika», *FM II*, σελ. 87-146 (σελ. 123)· MARIE-THERES FÖGEN, «Das Lexikon zur Hexabiblos aucta», *FM VIII: Lexica iuridica byzantina*, σελ. 153-214 (σελ. 162).

πράξεις ἀντίθετες στὴ λογική καὶ, κατ' ἐπέκταση, στὴ φύση. Ὁ Διονύσιος ὁ Μικρὸς (Dionysius Exiguus) πού μετέφρασε κατὰ τὸ πρῶτο μισό τοῦ βου αἰῶνα τὸ ἐλληνικό κείμενο τῶν κανόνων στα λατινικά ἀπέδωσε τὴν ἀρχὴν τοῦ κανόνα 16 ὡς ἐξῆς: «Id est cum pecoribus commixti sunt, aut incesta cum proximis sanguine commisserunt aut cum masculis contaminati sunt: sed et de his qui inrationabiliter conversati sunt sive versantur³²...» Ἔτσι, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κτηνοβοσκία, περιέλαβε τὴν ἀιμομειξία μεταξύ στενῶν συγγενῶν καὶ τὴν ὁμοφυλοφιλία³³.

Στὸν κανόνα 16 κλιμάκωσε ὁ κανονικός νομοθέτης τὶς κυρώσεις με ἡλικιακά κριτήρια. Ἔτσι, κατὰ τὸν Θεόδωρο Βαλσαμώνα, «τοῖς μὲν ἐλάττονος ἡλικίας οὔσι, συγγνωμονοῦσιν ἁμαρτάνουσι διὰ τὴν ἀνάγκην τῆς φύσεως, καὶ διὰ τὸ ὀλισθηρὸν τοῦ φρονήματος»³⁴. Μακροχρόνιος ἀφορισμὸς προβλέπεται ὁμῶς γιὰ ὅσους ἔχουν ὑπερβεί τὸ 206 ἔτος, μάλιστα δε ἀν εἶναι ἐγγαμοί, ὁπότε ἐκλείπει τὸ στοιχείο τῆς φυσικῆς ἀνάγκης. Γίνεται περαιτέρω γενικῶς δεκτὸ ὅτι ὁ κανόνας 17, στὸν ὁποῖο γίνεται λόγος περὶ λεπρῶν, πρέπει νὰ ἐρμηνευθεῖ κατὰ μεταφορικό τρόπο. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ ἐρμηνευτικὴ προσέγγιση τοῦ ἐν λόγῳ κανόνα με ἐπίκληση τοῦ χωρίου Λευιτικῶν 3.11 ἀπὸ τοὺς τρεῖς κανονολόγους τοῦ 12ου αἰῶνα, με πρῶτο τὸν Ἀλέξιο Ἀριστηνὸ, ὁ ὁποῖος διευρύνει σημαντικά τὸ ρυθμιστικό περιεχόμενο τοῦ κανόνα: «Ἐπειδὴ ἀκάθαρτος ἦν ὁ λεπρὸς ἐν τῷ νόμῳ τῷ τοῦ Μωσέως, κατὰ τοῦτο καὶ ὁ κανὼν τὸν ἀλογευσάμενον, ὡς ἀκάθαρτον κατονομάζει λεπρὸν. Βούλεται οὖν τοὺς τοιοῦτους τοὺς ἐν γυναίξιν παρὰ φύσιν, ἢ ἐν ἄρρεσιν, ἢ ἐν ἀλόγοις τὴν αἰσχύνην ἐργαζομένους, καὶ λεπρώσαντας ἑαυτοὺς, ἢ καὶ ἑτέρους τῆς οἰκείας μεταδόντας ἀκαθαρσίας, ὡς κατακόρως χρῆσάμενους τῷ πάθει, μετὰ τῶν χειμαζομένων συνεύχεσθαι³⁵.» Πιθανότατα ὁ Ἀριστηνὸς ἔχει ἐπηρεαστεῖ, ὡς πρὸς τὴν διεύρυνση, ἀπὸ τὴν δυτικὴ ἐρμηνευτικὴ παράδοση. Παρεμφερεῖς σκέψεις διατυπώνουν καὶ οἱ δύο ἄλλοι ἐρμηνευτές, περιοριζόμενοι ὁμῶς στους κτηνοβάτες.

32. JOANNOU, τόμ. I.2, σελ. 67, ὅπου καταχωρίζεται ἡ μετάφραση τοῦ Διονυσίου τοῦ Μικροῦ (βλ. JOANNOU, τόμ. I.1, σελ. 8).

33. Πρβλ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, «Κτηνοβοσκία», σελ. 1278 κ.ε.

34. ΠΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ, τόμ. Γ', σελ. 55 = PG 137, στ. 1172CD.

35. ΠΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ, τόμ. Γ', σελ. 57 κ.ε. = PG 137, στ. 1177.

Μέσα στο ίδιο πλαίσιο είχε κινηθεί έναν αιώνα πρωτύτερα ο χαρτοφύλαξ της Μεγάλης Εκκλησίας Νικηφόρος, απαντώντας σε σχετική ερώτηση ενός μοναχού Μαξίμου³⁶. Την ίδια δε γραμμή ακολούθησαν και όλοι οι υπόλοιποι ερμηνευτές και συμπληρωτές τόσο της βυζαντινής (ο Ματθαίος Βλάσταρης στο *Σύνταγμα κατά στοιχείων* [στοιχ. Α κεφάλαιο 5]³⁷ και ο Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος στην *Επιτομή κανόνων* [σχόλιο σε 5.3]³⁸) όσο και της μεταβυζαντινής (ο Μανουήλ Μαλαξός στις δύο γλωσσικές μορφές του *Νομοκάνονα*³⁹, το *Νομοκάνονον πάνυ ωφέλιμον και πλουσιώτατον* [κεφάλαιο ροζ]⁴⁰, ο Χριστόφορος Προδρομίτης στο *Κανονικόν*⁴¹ και ο Νικόδημος Αγιορείτης στο *Πηδάλιον*⁴²) περιόδου. Παρά, ωστόσο, αυτή την ομοιομορφία της κανονικής παράδοσης, υποστηρίχθηκε και η άποψη, ότι ο κανόνας 17 πρέπει να ερμηνευθεί κυριολεκτικώς (και όχι μεταφορικώς), επειδή *ratio legis* ήταν η επιεικής αντιμετώπιση των λεπτών με το επιχείρημα, ότι «η φρικτή τους εμφάνιση, αλλά και ο τρόμος τον οποίον ενέπνεε στις αρχαίες και μεσαιωνικές

36. Βλ. P. GAUTIER, «Le chartophylax Nicéphore. Œuvre canonique et notice biographique», *Revue des études byzantines* 27 (1969), σελ. 159-195 (σελ. 192). Για τις κανονικές αποκρίσεις πρβλ. SP. TROIANOS, «Kanonistische Antworten» (ό.π., σημ. 18) και ο ΙΑΙΟΣ, «Κανονικές αποκρίσεις» (ό.π., σημ. 18).

37. ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ, τόμ. ζ', σελ. 78 κ.ε.

38. I. LEUNCLAVIUS, *Iuris Graeco-Romani tam canonici quam civilis tomii duo*, Frankfurt am Main, 1596 (ανατύπωση Farnborough, 1971), τόμ. I, σελ. 58 = PG 150, στ. 144D-145A. Πρβλ. Κ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, «Γύρω από τις πηγές της "Επιτομής κανόνων" του Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου. Τα σχόλια», *ΕΚΕΙΕΔ* 23 (1976 [1978]), σελ. 85-122 (σελ. 111).

39. Πρβλ. Δ. ΓΚΙΝΗΣ - Ν. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, *Νομοκάνων Μανουήλ Μαλαξού του εκ Ναυπλίου της Πελοποννήσου*, σειρά «Νόμος. Επιστημονική Επιτηρίδα του Τμήματος Νομικής της Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης» (αρ. 1), Θεσσαλονίκη, 1985, κεφάλαιο χνζ', σελ. 427.

40. ΣΠ. Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Νομοκάνων "πάνυ ωφέλιμον και πλουσιώτατον"», *Αρχαίοι εκκλησιαστικοί και κανονικοί δικαίου*, τόμ. 23 (1968) σελ. 38-53, 97-118, 162-176 και τόμ. 24 (1969), σελ. 35-55 (εδώ σελ. 171).

41. Θ. ΓΙΑΓΚΟΥ, *Χριστοφόρου Προδρομίτη Κανονικόν*, σειρά: «Κανονικά και λειτουργικά» (αρ. 4), Θεσσαλονίκη, 2009, σελ. 203.

42. *Πηδάλιον*, σελ. 379.

κοινωνίες η νόσος τους, τους απέκλειε ουσιαστικά κάθε ελπίδα για την ανεύρεση ερωτικού συντρόφου μεταξύ των ανθρώπων»⁴³.

Τον ίδιο αιώνα, κατά τον οποίο συνήλθε η σύνοδος της Αγκύρας, εγράφησαν οι κανονικές επιστολές του Μεγάλου Βασιλείου, από τις οποίες προήλθαν οι κανόνες του. Αφού στον κανόνα 7 κάνει ο επίσκοπος Καισαρείας μία γενική αναφορά σε άρρενοφθόρους, ζωοφθόρους, φονείς, φαρμακούς και μοιχούς, επανέρχεται στον κανόνα 63 ειδικά στους κτηνοβάτες: «Περὶ τῶν ἐν ἀλόγοις παραπιπτόντων. Ὁ ἐν ἀλόγοις τὴν ἑαυτοῦ ἀσέβειαν ἐξαγορεύων τὸν αὐτὸν χρόνον ἐξομολογούμενος παραφυλάσσεται⁴⁴.» Ως «τὸν αὐτὸν χρόνον» εννοεῖ τον δεκαπενταετή αφορισμό που απειλείται κατά των μοιχών. Αλλά και ο αδελφός του Μεγάλου Βασιλείου, ο επίσκοπος Νύσσης Γρηγόριος, επιχειρεῖ στον 4ο κανόνα του τη θεωρητική θεμελίωση της εξομολόγησης της κτηνοβασιίας προς τη μοιχεία με την ακόλουθη φράση: «... Ἐν ταύτῃ δὲ καὶ τὴν ζωοφθορίαν καὶ τὴν παιδεραστίαν εἶναι λογίζονται, διότι καὶ ταῦτα φύσεώς ἐστι μοιχεία· εἰς γὰρ τὸ ἀλλότριόν τε καὶ παρὰ φύσιν γίνεται ἡ ἀδικία⁴⁵.» Οι πιο πάνω κανόνες ἔχουν ενταχθεῖ στο κεφάλαιο 2 του τίτλου 14 του *Νομοκάνονος εἰς ἰδ' τίτλου*⁴⁶.

Στα κείμενα της εξομολογητικής φιλολογίας αρκετά ενωρίς, πιθανώς περί τον 10ο αιώνα, αφενός μεν εμφανίζεται η κτηνοβασιία ως παραλλαγή της κτηνοβασιίας, αφετέρου δε συνδυάζεται η τελευταία με την ομοφυλοφιλία υπό τη μορφή της συνεύρεσης άνδρα με αρσενικό ζώο: «Τὸ δὲ τῆς κτηνοβασιίας ἢ τῆς κτηνοβασιίας, ἤγουν ὄρνεοφθορίας εἶδος, μίαν καὶ μόνην ἔχειν τὴν διαφορὰν φαίνεται. Ἐμοὶ δὲ καὶ εἰς δύο διαμεμέρισται· ἐδεξάμην δὲ ὁ ἀνάξιος ἐγὼ ἐξαγορεύσεις καὶ ἐπὶ ἀρρενικῶν κτηνῶν τινὰς παραπεσόντας καὶ ἕως αὐτῶν τῶν μοναχῶν ἢ καὶ ἡγουμένων⁴⁷.» Ως προς τον βαθμό απαξίας της πράξης, όπου καθοριστικό ρόλο παίζει η ηλικία του δράστη και η ύπαρξη συζύγου, ενώ η απλή κτηνοβασιία επισύρει επιτίμιο διετούς ἢ τριετούς αποκλεισμοῦ ἀπὸ το μυστήριο της θείας Ευ-

43. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, «Κτηνοβασιία», σελ. 1287.

44. JOANNOU, τόμ. II, σελ. 147 (: ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ, τόμ. Δ', σελ. 220).

45. JOANNOU, τόμ. II, σελ. 213 (: ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ, τόμ. Δ', σελ. 308 κ.ε.).

46. ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ, τόμ. Α', σελ. 334.

47. ARRANZ, σελ. 54 κ.ε.

χαριστίας⁴⁸, η συρροή κτηνοβασίας και ομοφυλοφιλίας εκτινάσσει το επιτίμιο στα οκτώ έως και δέκα έτη⁴⁹. Παρ' όλη τη γενικώς επιεική αντιμετώπιση δεν παραλείπει ο συντάκτης του ίδιου κειμένου να αναφερθεί εμμέσως στους κανόνες του Μεγάλου Βασιλείου και την εκεί προβλεπόμενη ποινή: «Τὸ δὲ τῆς κτηνοβατίας ἢ τῆς πτηνοβατίας δεκαπέντε ἔχει τὴν ἐπιτίμησιν, οἷον λάχρη τὸ ἀπηγορευμένον κτήνος.» Συμπληρώνει δε ότι δεν προβλέπεται διαφοροποίηση της ποινής ανάλογα με το αν το ζώο είναι αρσενικό (οπότε, επί ανδρῶν, με την κτηνοβασία συρρέει και ομοφυλοφιλία) ή ανάλογα με το φύλο του δράστη, αν είναι δηλαδή άνδρας ή γυναίκα: «Τὸ δὲ εἰς ἀρσενικὰ οὐ κεκανόνισται που περὶ αὐτῶν, ὡς οὐδὲν τῶν εἰς ἰδιότητα πιπτόντων ἀνδρῶν ἢ θηλείων⁵⁰.»

Γενική διατύπωση, στην οποία περιλαμβάνονται, μεταξύ άλλων, και οι κτηνοβάτες χωρίς συγκεκριμένο προσδιορισμό του επιβλητέου επιτιμίου χαρακτηρίζει τον κανόνα 29 από εκείνους οι οποίοι — με πολλές επιφυλάξεις ως προς την αυθεντικότητα — αποδίδονται στον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Νικηφόρο Α' τον Ομολογητή (806-815)⁵¹.

48. Ως προς τη διάρκεια του αφορισμού επικρατεί ασάφεια: «Οἱ δὲ εἰς κτήνη ἢ εἰς ἄνδρα πεσόντες, ἅπαξ ἢ δις ἢ τρίς καὶ οὐ περαιτέρω καὶ εἰς διετίαν ἑκονομήθησαν παρ' ἑμοί» (ARRANZ, σελ. 72). Εν τούτοις σε άλλο χωρίο του Κανονικοῦ προβλέπεται: «Ὅμοίως (δηλαδή: τρισὶν ἔτεσιν ἐπιτετίμησιν) καὶ οἱ παρὰ φύσιν πεσόντες· ταυτέστιν εἰς κτήνος ἢ εἰς ἄνδρα, ἢ καὶ ποιήσαντες καὶ παθόντες, τάχιον δὲ ἀποκόψαντες» (ARRANZ, σελ. 68). Φαίνεται πως ο συντάκτης συνεδύασε τη γενικώς ακολουθούμενη πρακτική από τους πνευματικούς πατέρες με τις προσωπικές του εμπειρίες.

49. «Ὅμοίως (ενν. αποκλείεται ἐπὶ οκτῶ ἢ καὶ δέκα ἔτη) καὶ ὁ εἰς κτήνος ἀρρενικὸν πεσὼν, καὶ μάλιστα εἰ ἔτυχεν ἔχειν γυναῖκα, ἢ μοναχὸς εἶναι ἢ μεγαλόσχῆμος...» (ARRANZ, σελ. 70).

50. ARRANZ, σελ. 62.

51. «Μοιχοί, καὶ κτηνοβάται, καὶ οἱ τοιαῦτοι, ἐὰν οἴκοθεν τὴν ἰδίαν ἐξαμολογήσωνται ἀνομίαν, ἄδηλον τοῖς πολλοῖς ἔτι τυγχάνουσαν, τῆς κοινωνίας μὲν κωλύονται, καὶ τὰ ἐπιτίμια δέχονται εἰς τὴν ἐκκλησίαν δὲ εἰσερχόμενοι, ἵστανται μέχρι τῆς τῶν κατηχομένων εὐχῆς. Ἐὰν δὲ δῆλα τὰ τούτων ὡς παταίματα, τότε λοιπὸν κατὰ τὸν ἐκκλησιαστικὸν θεσμὸν ἐκπληροῦσι τὰ ἐπιτίμια» (ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΝΗΣ, τόμ. Δ', σελ. 430).

Η πτηνοβασία απαντά και στα συμπλήματα της μεταβυζαντινής περιόδου⁵². Στο κεφάλαιο ρμδ' μάλιστα της στα μέσα του 17ου αιώνα αναγόμενης *Βακτηρίας ἀρχιερέων* δεν καταλείπεται καμία αμφιβολία ως προς το ειδικότερο περιεχόμενο του ὄρου: «... κτηνοβάται, ὅπου πορνεύουν τὰ ζῶα καὶ τὰ πετεινά⁵³.»

Ἐκτός ἀπὸ τις κατασταλτικὸν περιεχομένου ὁμως διατάξεις, μερίμνησαν οἱ συντάκτες τυπικῶν καὶ ἄλλων κανονιστικῆς φύσης κειμένων, αναφερόμενων στὴν οργάνωση τοῦ μοναχικοῦ βίου, καὶ γιὰ τὴ λήψη προληπτικῶν μέτρων. Συγκεκριμένα στο πλαίσιο τοῦ ἀβάτου προέβλεψαν, προκειμένου γιὰ ἀνδρικά μοναστήρια⁵⁴, τὴν απαγόρευση νὰ διατηροῦν οἱ μοναχοὶ στὸν χῶρο τῆς μονῆς θηλυκὰ ζῶα καὶ μεγάλα πτηνὰ (γιὰ παράδειγμα, χήνες)⁵⁵. Με πολλή σαφήνεια ἀναγράφεται ἡ σχετικὴ ἀπαγόρευση στὸ κεφάλαιο 19 τῆς τυπικῆς διαθήκης τοῦ ἀγίου Νεοφύτου (12ος αἰώνας): «Ἐντελλόμεθα δὲ

52. Στὸ *Νομοκάνον* πᾶν ὠφέλιμον καὶ πλουσιώτατον ἀντιμετωπίζονται ἀπὸ κοινοῦ ἡ κτηνοβασία καὶ ἡ πτηνοβασία στὸ κεφάλαιο ρζ': *Περὶ ζωοφθόρου καὶ πτηνοβάτου* (ΤΡΩΔΙΑΝΟΣ, «Νομοκάνων», ὁ.π., σελ. 171). Ἐπίσης σε μερικὰ χειρόγραφα τῆς παράφρασης τοῦ νομοκάνονα τοῦ Μαλαξοῦ, ποῦ εἶχε προηγηθεῖ χρονικὰ, ἐμφανίζεται ἡ πτηνοβασία. Βλ. τὴν κριτικὴ ἐκδοσὴ τῆς ἀπόδοσης σε δημῶδη γλῶσσα ἀπὸ τοὺς Δ. ΓΚΙΝΗ - Ν. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟ, ὁ.π., σελ. 427, κεφάλαιο χηη': *Περὶ πτηνοβάτου*.

53. Π.Ι. ΑΚΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ, *Βακτηρία ἀρχιερέων* (1645), Θεσσαλονίκη, 2000, σελ. 477.

54. Βλ. Ι.Μ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Νομικὴ θεώρηση τῶν μοναστηριακῶν τυπικῶν*, Ἀθήνα, 1984, σελ. 131 κ.ε.

55. Βλ. PL. DE MEESTER, *De monachico statu iuxta disciplinam byzantinam*, σειρά «Sacra Congregazione per la Chiesa Orientale. Codificazione canonica orientale. Fonti» (Serie II, fascicolo X), Roma, 1942, σελ. 13 καὶ 168 (με παραπομπές στις πηγές καὶ τὴ μέχρι τότε βιβλιογραφία). Πρβλ. καὶ Κ. RHALLIS, «Die Klosterklausur nach dem griechischen Kirchenrecht», *Festschrift Emil Friedberg*, Leipzig, 1908 (ανατύπωση Aalen, 1981), σελ. 115-139 (σελ. 131). Ως παράδειγμα ἀπαγορευτικῆς διατάξης τυπικοῦ μπορεῖ νὰ ἀναφερθεῖ τὸ κεφάλαιο νζ' «περὶ τοῦ μὴ ἔχειν ἑλως ζῶα θηλυκὰ» στὴν υποτύπωση τῆς μονῆς τοῦ τιμίου Προδρόμου «τοῦ ἐν τῷ Μοναχείῳ», Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Noctes Petropolitanae*, Sankt Peterburg, 1913 (ανατύπωση Leipzig, 1976, σειρά «Subsidia byzantina lucis ope operata» [αφ. 21]), σελ. 75-77. Πρβλ. *Byzantine Monastic Foundation Documents*, edited by J. THOMAS - ANGELA CONSTANTINIDES-HERO, τόμ. I-V, Washington DC., 2000, ὅπου ἐπισημαίνονται ὅλα τὰ γνωστὰ κτητορικά τυπικά.

μετά ταῦτα καὶ τοῦτο, ὅτι ὄνον θηλείαν ἢ ἡμίονον οὐ προσήκει πρὸς ὑπηρεσίαν ἔχειν τὸ τῆς Ἐγκλειστρας σεμνεῖον· ἐπίμωμον γὰρ καὶ ἄσεμνον τὸ πρᾶγμα καὶ ἀπρεπὲς καὶ “πρὸς τὰς μεθοδίας τοῦ διαβόλου” ἐπίκουρον πρὸς τάναντία, καὶ μάλιστα πρὸς τοὺς ἔτι ἀστηρίκτους καὶ ἔλλιπῶς ἔχοντας περὶ τὸν φόβον τοῦ Θεοῦ⁵⁶». Αντιθέτως δεν φαίνεται να απαντᾶ στα τυπικά των γυναικείων μωνών η αντίστοιχη απαγόρευση, της διατήρησης δηλαδή αρσενικῶν ζώων.

Στην πρόκληση αὐτῶν των κανονικῶν απαγορεύσεων ανταποκρίθηκε η κοσμικὴ νομοθεσία μόλις ἐπὶ Ιουστινιανού, ὄχι ὁμως εὐθέως ἀλλὰ με ἔμμεσο τρόπο. Συγκεκριμένα, στην απευθυνόμενη στους κατοίκους της πρωτεύουσας⁵⁷ Νεαρά 77, της ὁποίας η ἐκδοση τοποθετεῖται το 535 ἢ το 538/539⁵⁸, δεν κατονομάζονταν ρητῶς οὐ κτηνοβάτες, ἀλλὰ προβλεπόταν γενικῶς ἡ ἐπιβολὴ ἐσχάτης τιμωρίας σε ὅσους «ὑπὸ διαβολικῆς ἐνεργείας συνεχόμενοι⁵⁹... ταῖς βαρυτέραις ἀσελγείαις ἑαυτοὺς ἐνέβαλον καὶ αὐτῆς τῆς φύσεως τάναντία πράττουσι» — γενικὴ περιγραφή που χωρὶς ἀμφιβολία περιέκλειε καὶ τοὺς κτηνοβάτες⁶⁰, ἐνόφει του ὅτι ἡ ἐννοια τῆς ἀσελγείας στα βυζαντινὰ κείμενα, ὄχι μόνο τα νομικά, εἶναι τόσο εὐρεία, ὥστε να περιλαμβάνει ὁποιαδήποτε παρέκκλιση ἀπὸ τις θεωρούμενες ὡς κατὰ φύσιν γενετήσιες πρακτικῆς. Ἐκτὸς ἀπὸ την παραπάνω

56. Α.Β. ΓΛΑΡΟΣ, *Ο ἅγιος Νεόφυτος ὁ Ἐγκλειστος καὶ ἡ τυπικὴ διαθήκη του*, τόμ. Α', Αθήνα, 2013, σελ. 355 κ.ε.

57. Αὐτὸ ἐπισημαίνει ὁ Ἀθανάσιος ὁ Ἐμεσηνὸς ἐν ἐπιτομῇ τῆς ἐν λόγῳ Νεαρᾶς: «Σημείωσαι, ὅτι μᾶλλον τοπικὴ ἐστὶ Κωνσταντινουπόλεως...». Βλ. D. SIMON - SP. TROIANOS, *Das Novellensyntaxma des Athanasios von Emesa*, σειρά «Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte» (αφ. 16), Frankfurt am Main, 1989, σελ. 386^α.

58. ΓΙΑ τὴ χρονολόγηση τῆς Νεαρᾶς βλ. τὴ σημείωση ἐν ἐκδόσει R. SCHÖLL - G. KROLL, σελ. 383 στίχος 7. Πρὸβλ. καὶ T.C. LOUNGHIS - B. BLYSIDU - ST. LAMPAKES, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 476 bis 565*, σειρά «Zyprisches Forschungszentrum. Quellen und Studien zur Geschichte Zyperns» (αφ. 52), Nicosia, 2005, αφ. 1158 που πιθανολογῶν τὴν ἐκδοση μὲσα στο 538.

59. Πρὸβλ. SP. N. TROIANOS, «Der Teufel im orthodoxen Kirchenrecht», *Byzantinische Zeitschrift* 90 (1997), σελ. 97-111 = ὁ ΙΔΙΟΣ, *Historia et Ius*, τόμ. II, Αθήνα, 2004, σελ. 579-602.

60. Κατὰ τον N. VAN DER WAL, *Manuale novellarum Justiniani*, Groningen, 21998, σελ. 46 σημ. 8, ἡ Νεαρά ἀπέβλεπε μετὰξὺ ἄλλων ἐν τῇ δίωξί των κτηνοβατῶν.

μη ἐξειδικευμένη ποινῇ, οὐ παραβάτες «παρὰ τοῦ δεσπότη τοῦ θεοῦ κατακριθήσονται». Στον ἐπαρχο (τῆς πόλεως) ἀνετίθετο ἡ ἐκτέλεση τῆς Νεαρᾶς καὶ ἡ υποχρέωση να τιμωρήσει κατὰ τοὺς οικείου νόμους ὅσους ἐπιχειροῦσαν ἀσελγείας πράξεις. Ἀν ἀμελοῦσε τὴ δίωξη των πλημμελοῦντων ὁ ἐπαρχος, ἦταν ἐκτεθειμένος καὶ αὐτὸς ἐν τῇ θεῷ κατακρίσις καὶ ἐπὶ πλέον εἰς τὴν ἀγανάκτησιν του αυτοκράτορα. Ἡ Νεαρά εἶχε κυρίως παραινετικὸ χαρακτήρα, δοθέντος ὅτι δεν εἰσήγε κανένα νέο κανόνα δικαίου καὶ διεπόταν ἀπὸ τὴ γενικὴ πεποίθηση, ὅτι ὅλες οὐ συμφορές που ἐπλητταν τὶς πόλεις τῆς αυτοκρατορίας προέρχονταν ἀπὸ τὴ δίκαιη ὀργὴ τοῦ Θεοῦ ἐξαιτίας των ἀμαρτιῶν των ἀνθρώπων. Στους ἀσελγαίνοντες ἀναφέρεται καὶ ἡ Νεαρά 141 τοῦ ἐτους 559, ἀλλὰ ἐκεῖ φαίνεται να συγκεντρώνεται τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ νομοθέτη στους ὁμοφυλοφίλους (βλ. πῶ κατω).

Τὴν πρώτη ρητὴ διάταξη γΙΑ τοὺς κτηνοβάτες βρῖσκουμε ἐν τῇ Ἐκλογῇ 17.39: «Οἱ ἀλογεύομενοι ἤγουν κτηνοβάται καυλοκοπέσθωσαν⁶¹». Συγκρινόμενη ἡ διάταξη πρὸς τὴν ἀμέσως προηγούμενη 17.38 περὶ των παιδεραστῶν δημιουργεῖ ἐρωτηματικά. Ἐνὼ δηλαδὴ ἡ τελευταία διατήρησε τὴν προβλεπόμενη ἀπὸ τὴν ιουστινιανεία κωδικοποίηση θανατικὴ ποινῇ, ἐπὶ των κτηνοβατῶν, ἀντιθέτως, παρὰ τὴν κοινὴ ἀντιμετώπιση παιδεραστῶν καὶ κτηνοβατῶν καὶ τὴν ἐξομοίωσή τους ὡς πρὸς τὰ ἐπιβαλλόμενα (κανονικά) ἐπιτίμια, προέκριναν οὐ συντάκτες τῆς Ἐκλογῆς τὴν — ὑποτίθεται — ἐπιεικέστερη ποινῇ τοῦ ἀκρωτηριασμοῦ τοῦ γεννητικοῦ ὀργάνου (ὄχι εὐνουχισμοῦ, τον ὁποῖο ἀπαγόρευε κατ' ἀρχὴν ἡ Νεαρά 142), γνωστοῦ καὶ ἀπὸ τὴν πρακτικὴ των ιουστινιανείων χρόνων, ὅπως θα ἐκτεθεῖ ἐν τῇ συνέχειᾳ στο οικεῖο μέρος. Ἡ ποινὴ τῆς καυλοτομῆς ἐντάσσεται ἐν τῇ ἀνταποδοτικῆς ποινῆς ἢ ποινῆς-κάτοπτρο⁶². Στὴν κοπτικὴ παράδοση τῆς Ἐκλογῆς, τὴ λεγόμενη ἀραβικὴ Ἐκλογῇ,

61. Βλ. BURGMANN, *Ecloga*, σελ. 238 (κατὰ μία παραλλαγή, καυλοτομείσθωσαν).

62. Βλ. γ' αὐτῆς Κ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, «Μερικῆς σκέψεις γΙΑ τὶς “ποινῆς-κάτοπτρο” ἐν τῇ ἐλληνικῇ μεσαιωνικῇ χώρῳ», Ἀνοχὴ καὶ καταστολὴ ἐν τῇ μέσῳ χρόνῳ, σειρά «Ἐθνικὸ Ἴδρυμα Ἐρευνῶν. Ἰνστιτούτο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν. Διεθνή συνέδρια» (αφ. 10), Αθήνα, 2002, σελ. 285-312 καὶ SP. N. TROIANOS, «Ταυτοπάθεια, spiegelnde Strafen und Nasenabschneiden», *Summa Dieter Simon zum 70. Geburtstag*, Frankfurt am Main, 2005, σελ. 569-578.

η διάταξη επαναλήφθηκε αυτούσια, με τη διαφορά ότι ως ποιήη προβλέπεται όχι ακρωτηριασμός του πέους αλλά ευνουχισμός⁶³.

Η ερμηνεία αυτής της διαφοροποίησης πρέπει, κατά τη γνώμη μου, να αναζητηθεί στη σκέψη, ότι η προσβολή της έννομης τάξης που εκδηλώνεται με την κτηνοβασία είναι ασθενέστερη από εκείνη της παιδεραστίας, επειδή η τελευταία συνιστά πραγματικό κοινωνικό κίνδυνο εξαιτίας της συνεχούς αναζήτησης συναυτουργού και του εθισμού που προκαλείται έτσι σε νέους κυρίως ανθρώπους για παρεκκλίνουσα συμπεριφορά ως προς την ικανοποίηση της γενετήσιας ορμής. Σύμφωνα όμως με άλλη άποψη⁶⁴, δεν υπάρχει στην ουσία διαφοροποίηση στην από πλευράς απειλούμενων ποιινών αντιμετώπιση ομοφυλοφίλων και κτηνοβατών, επειδή ο ακρωτηριασμός του πέους οδηγεί με βεβαιότητα στον θάνατο του δράστη λόγω ακατάσχετης αιμορραγίας. Κατά την άποψη αυτή εισήγαγε η

63. *Die arabische Ecloga. Das vierte Buch der Kanones der Könige aus der Sammlung des Makarios*, σειρά «Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte» (αρ. 12), έκδοση και μετάφραση στα γερμανικά ST. LEUBER, Frankfurt am Main, 1985, σελ. 91: «Diejenigen, die mit Tieren geschlechtlich verkehren, werden kastriert». Τα παραπάνω ίσχυαν στον χριστιανικό πληθυσμό. Ως προς τις κυρώσεις για τους πιστούς του Ισλάμ δεν επικρατεί ομοφωνία: βλ. σχετικώς Κ.Θ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ-ΠΑΤΡΑΓΑΣ, *Γενετήσιος παραβατικότης κατά το ιουστινιάνειον και το ισλαμικόν δίκαιον. Η μοιχεία και έτερα συναφή εγκλήματα*, σειρά «Islamica, arabica et turcica» (αρ. 7), Αθήνα, 2012, σελ. 190 κ.ε. Στη σλαβική Έκλογή το κεφάλαιο 17.39 παραλείπεται. Βλ. JA. N. ŠČAPOV - L. BURGMANN, *Die slavische Ecloga*, σειρά «Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte» (αρ. 23), Frankfurt am Main, 2011, σελ. 200. Κατά τον Μ. ANDREEV, «Rimskoto pravo i slavjanskata Ecloga. (Za njakoi otklonenija na slavjanskata Ecloga ot rimskogo pravo)», (= Ρωμαϊκό δίκαιο και σλαβική Έκλογή. Μερικές σκέψεις επί των διαφορών ανάμεσα στο ρωμαϊκό δίκαιο και στη σλαβική Έκλογή), *Godišnik na Sofijskija universitet Juridicheski Fakultet* 50 (1959), σελ. 3-15 (σελ. 11) η παράλειψη οφείλεται στο ότι η συγκεκριμένη πράξη δεν ήταν αξιόποινη στους Ρώσους και τους Πρωτοβουλγάρους. Σύμφωνα με άλλη εκδοχή, η μετάφραση δεν έγινε από νομικό, αλλά από πρόσωπο εκκλησιαστικό, ίσως από μοναχό, που παρέλειψε ορισμένες διατάξεις για λόγους ευπρεπειάς. Στον ίδιο λόγο που προβάλλει ο Μ. ANDREEV οφείλεται και το ότι δεν απαντά σχετική διάταξη στον έντονα επηρεασμένο από την Έκλογή Ζάκον sudnyj ljudem, σύμφωνα με την ελληνική μετάφραση του Γ. ΓΚΡΙΝΙΑΤΣΟΥ, «Νόμος δια να δικάζονται οι άνθρωποι», *ΕΚΕΙΕΔ* 23 (1976 [1978]), σελ. 180-187.

64. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, «Κτηνοβασία», σελ. 1294 κ.ε.

Έκλογή θανατική ποιήη με εξιδιασμένο τρόπο εκτέλεσης. Εν πάση περιπτώσει δεν παραδίδεται σε νομική ή φιλολογική πηγή μαρτυρία, ότι επιβλήθηκε και εκτελέστηκε η πιο πάνω ποιήη-για τη διάπραξη κτηνοβασίας.

Ένα χωρίο της Εξόδου και δύο χωρία του Λευιτικού από τα πέντε της Παλαιάς Διαθήκης, στα οποία αποδοκιμάζεται η κτηνοβασία, επαναλήφθηκαν κατά λέξη στα κεφάλαια 29 και 42 του *Μωσαϊκού παραγγέλματος*, μιας συλλογής από 70 περίπου αποσπάσματα της *Πεντατεύχου* που παραδίδεται στο πλαίσιο του ευρύτερου Παραρτήματος της Έκλογής⁶⁵. Εκεί, υπό τις επικεφαλίδες «περί γυναικός άλογευομένης» και «περί κτηνοβατών» καταχωρίζονται τα πιο πάνω γραφικά χωρία⁶⁶. Ενδιαφέρον, ωστόσο, είναι ότι η πολύ προγενέστερη του *Παραγγέλματος* — παρεμφερών ιδεολογικών τάσεων⁶⁷ — *Collatio legum mosaïcarum et romanarum* (μεταξύ 390-438 μ.Χ.) περιέλαβε μόνο το χωρίο του Δευτερονομίου 27.21 που, όπως είδαμε, περιορίζεται σε αποδοκιμασία της κτηνοβασίας χωρίς ποινική πρόβλεψη⁶⁸. Ως λόγος της διαφοράς απέναντι στο *Μωσαϊκό Παράγγελμα* εικάζεται⁶⁹ ότι κατά τον χρόνο έκδοσης της *Collatio* αγνοούσε την πράξη η χρονικά αντίστοιχη κοσμική ποινική νομοθεσία, οπότε τη σύγκριση των δύο δικαιοταξιών, ρωμαϊκού δηλαδή και μωσαϊκού δικαίου — σύμφωνα

65. Πρβλ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Πηγές*, σελ. 178-179.

66. L. BURGMANN - SP. TROIANOS, «Nomos Mosaïkos», *FM III*, σελ. 156 και 160. Τα δύο χωρία της Πεντατεύχου περιέχονται εν μέρει και στην *Ecloga ad Prochiron mutata* 39.24-25 (*JGR*, τόμ. VI, σελ. 310), δοθέντος ότι το συμπλήρωμα αυτό έχει περιλάβει όλο σχεδόν το *Μωσαϊκόν παράγγελμα*.

67. Πρβλ. SP. N. TROIANOS, «Christians and Jews in Byzantium: A Love-Hate Relationship», *Jews in Byzantium. Dialectics of Minority and Majority Cultures*, σειρά «Jerusalem Studies in Religion and Culture» (αρ. 14), Leiden-Boston, 2012, σελ. 133-148 (σελ. 134).

68. Βλ. *Collectio librorum iuris antejustiniani in usum scholarum*, ediderunt P. KRÜGER - TH. MOMMSEN - G. STUEDEMUND, τόμ. III, Berolini, 1890 (ανατύπωση: Hildesheim, 2001), σελ. 161: 6.7.9. «Maledictus, qui dormierit cum omni pecore: et dicit omnis populus: fiat, fiat.» Βλ. και *Fontes iuris romani antejustiniani*, ediderunt J. BAVIERA - A.C. FERRINI - J. FURLANI, τόμ. II, Florentiae, 1940, σελ. 561.

69. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, «Κτηνοβασία», σελ. 1292.

με την επικεφαλίδα της *Collatio* — εξυπηρετούσε καλύτερα η παρασιώπηση της αντίθεσης και η προβολή της σύμπτωσης.

Ο κανόνας δικαίου που θεσπίστηκε με την Έκλογή παρέμεινε αμετάβλητος μέχρι την κατάλυση της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Έτσι, η διάταξη 17.39 της νομοθετικής συλλογής των σύρων αυτοκρατόρων επαναλαμβάνεται αυτούσια στην *Ecloga privata aucta* 17.30⁷⁰, στην *Εισαγωγή* 40.67⁷¹, στον *Πρόχειρο Νόμο* 39.74⁷², στα *Βασιλικά* 60.37.84⁷³, στο *Πόνημα Νομικόν* του Μιχαήλ Ατταλειάτη 35.137⁷⁴, στην *Ecloga ad Prochiron mutata* 19.25⁷⁵, στην *Αύξημένη Εισαγωγή* 52.67⁷⁶, στη *Μικρά Σύνοψη* στοιχείο Α 57⁷⁷, στο *Αύξημένον Πρόχειρον* 39.191⁷⁸, στην *Εξάβιβλο* 6.4.4⁷⁹, καθώς και στο *Σύνταγμα κατά στοιχείον* του Ματθαίου Βλάσταρη στοιχείον Α 5⁸⁰. Την ίδια διάταξη, που δεν περισώθηκε ακέραιη στο μοναδικό χειρόγραφο (*codex Vindobonensis iuridicus graecus* 2), πρέπει να θεωρηθεί βέβαιο ότι περιλάμβανε και το *Έκλογάδιον* (*Ecloga aucta*) 17.12⁸¹.

Η απειλούμενη ποινή στην παραπάνω διάταξη της Έκλογης, η οποία δεν μπορεί να εκτελεσθεί επί γυναικών, μας επιτρέπει το συμπέρασμα, ότι η κτηνοβασία με δράστη γυναίκα ήταν για το κοσμικό δίκαιο ποινικώς αδιάφορη. Σε ένα παράγωγο, ωστόσο, της Έκλογης, την *Ecloga ad Prochiron mutata*, που αναφέρθηκε ήδη πιο πάνω, στο κεφάλαιο 19.26, προβλέπεται για τις γυναίκες

70. JGR, τόμ. VI, σελ. 44.

71. JGR, τόμ. II, σελ. 365.

72. JGR, τόμ. II, σελ. 226.

73. BT, σελ. 2998a.

74. JGR, τόμ. VII, σελ. 476.

75. JGR, τόμ. VI, σελ. 269.

76. JGR, τόμ. VI, σελ. 207.

77. JGR, τόμ. VI, σελ. 338.

78. JGR, τόμ. VII, σελ. 300.

79. C.E. HEIMBACH, *Const. Harmenopuli Manuale legum sive Hexabiblos*, Lipsiae, 1851 (ανατύπωση Aalen, 1969), σελ. 746 = Κ.Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, *Πρόχειρον νόμων ή Εξάβιβλος*, Αθήνα, 1971, σελ. 350.

80. ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΝΗΣ, τόμ. Σ', σελ. 79. Σε ένα από τα χειρόγραφα έχει σημειώσει κάποιος χρήστης στο περιθώριο: «ἀδεκτόν μοι δοκεῖ τῇ ἐκκλησίᾳ» (σελ. 79 σημ. 1).

81. Βλ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Ποινάλιος*, σελ. 33 και 36.

που συνουσιάζονται με ζώα θανατική ποινή που μπορεί να μετατραπεί σε υποδούλωση: «Γυνή ἀλογευομένη ξίφει τιμώρείσθω, φιλανθρωπίας δὲ ἀξιουμένη καταδουλούσθω⁸².» Πιθανότατα ο εμπνευστής της προσθήκης επηρεάστηκε από το χωρίο του Λευιτικού 20.16, σε μια προσπάθεια να καλύψει το κενό της νομοθεσίας, για να αποκαταστήσει την — κατά τη γνώμη τού — ελλείπουσα ισοροπία ανάμεσα στα δύο φύλα. Δεν αποκλείεται και η εθιμική προέλευση της «διάταξης»⁸³.

Μπορεί τα νομοθετικά κείμενα να αγνοούσαν τη γυναικεία κτηνοβασία, υπονοείτο όμως η παρουσία της, όταν γινόταν λόγος στις νομικές πηγές για περιπτώσεις τερατογένεσης, όπως, για παράδειγμα, στον σχολιασμό του χωρίου του Πανδέκτη 1.5.14 από τον Στέφανο που σώζεται ως σχόλιο στο χωρίο των *Βασιλικών* 46.1.11: «Οἱ παρὰ τὸν κοινόν τε καὶ συνειθισμένον τῆς ἀνθρωπείας μορφῆς τε καὶ φύσεως τύπον τιχτόμενοι οὐ νομίζονται παῖδες οὔτε ἰνποτεστάτε τῶν οικείων πατέρων εἰσίν, ὅταν ἐὰν μόστροσον ἢ προδιγίσοον τέκη ἢ γυνή. Καὶ μόστροσον μὲν ἔστι τὸ ἔχον ἀνθρώπου καὶ ἑτέρου ζώου συγκεκραμένη μορφήν, ὡς ἔνθα τίχτεται παιδίον κέρατα ἔχον προδιγίσοον. δὲ ἔστι τὸ κατὰ μηδὲν ἐν τῇ οικείᾳ μορφῇ τύπον σώζον τῆς ἀνθρωπίνης μορφῆς· τυχὸν γὰρ ἐτέχθη κυνὸς ἢ χοίρου τύπον ἐπέχον. Τὸ μὲν οὖν μόστροσόν τε καὶ προδιγίσοον τῆς τῶν παιδῶν ἐκβάλλεται προσηγορίας...⁸⁴»

Μνεία της γυναικείας κτηνοβασίας γίνεται στα εκκλησιαστικά κείμενα σε μάλλον περιορισμένη κλίμακα. Κατά την πρώιμη εποχή ο Κλήμης ο Αλεξανδρεὺς περιγράφει με πολύ παραστατικό τρόπο την αδυναμία που έτρεφαν οι ρωμαϊκές δέσποινες για τις γαλοπούλες και τα παγώνια: «Ἄλλ' αἶ γε ἀστειότεραι τούτων ὄρνεις Ἰνδικοὺς καὶ ταῦνας μηδικοὺς ἐκτρέφουσιν καὶ συνανακλίνονται τοῖς φοξοῖς παίξουσαι, σικίννοις τέρασι γανύμεναι· καὶ τὸν μὲν Θερσίτην ἀκούουσαι γελῶσιν, αὐταὶ δὲ πολυτιμήτους ὠνούμεναι Θερ-

82. JGR, τόμ. VI, σελ. 269. Φαίνεται όμως ότι η διάταξη εμφανίζεται σποραδικά και σε άλλα παράγωγα της Έκλογης, όπως στο περιθώριο ενός χειρογράφου της *Ecloga privata aucta* (δ.π., σελ. 44 σημ. 35).

83. Πρβλ. ὅσα παρατηροῦν για τη «διάταξη» αυτή, από διαφορετική οπτική γωνία, ο Η.-G. BECK, δ.π. (σημ. 1), σελ. 140 κ.ε. και ο ΠΙΤΣΑΚΗΣ, «Κτηνοβασία», σελ. 1296 κ.ε.

84. BS, σελ. 273116.23.

σίτας οὐκ ἐπ' ἀνδράσιν ὁμοζύγοις, ἀλλ' ἐπ' ἐκείνοις αὐχοῦσιν, ἃ δὴ ἄχθος ἐστὶ γῆς⁸⁵.» Ἀλλά και οι χήνες φαίνεται ὅτι ἦταν ἐπιδεκτικὲς στὴν ἐκπαίδευση, ὥστε νὰ παρέχουν εἰδικὲς «υπηρεσίες». Ἀν πιστέψουμε τὸν Προκόπιο, φαίνεται πὼς ἡ Θεοδώρα τις χρησιμοποιοῦσε τακτικὰ γιὰ νὰ προσφέρει ἰδιαίτερες συγκινήσεις στὸ θεατρόφιλο κοινὸ τῆς ἐποχῆς τῆς: «Πολλάκις δὲ κἀν τῷ θεάτρῳ ὑπὸ θεατῆ καὶ τῷ δῆμῳ ἀπεδύσατό τε καὶ διὰ μέσου ἐγένετο, ἀμφὶ τὰ αἰδοῖα καὶ τοὺς βουβῶνας διάζωμα ἔχουσα μόνον... οὕτω μέντοι τοῦ σχήματος ἔχουσα ἀναπεπτωκυῖα τε ἐν τῷ ἐδάφει ὑπὲρ ἔκειτο, θῆτες δὲ τινες, οἷς δὴ τὸ ἔργον τόδε ἐνέκειτο, κριθὰς αὐτῆ ὑπερθεν τῶν αἰδοίων ἐρρίπτουν, ἃς δὴ οἱ χήνες, οἱ ἐς τοῦτο παρεσκευασμένοι ἐτύγχανον, τοῖς στόμασιν ἐνθένδε κατὰ μίαν ἀνελόμενοι ἤσθιον⁸⁶.»

Μετὰ ἓνα μεγάλο κενὸ ἀκολούθησαν οἱ ἐξομολογητικοὶ νομοκάνονες. Στὸ «αυξημένο» Κανονικὸν τοῦ Ψευδο-Νηστευτῆ που παραδίδεται μέσω τοῦ Πηδαλίου γράφεται: «Τὰ αὐτὰ ἐπιτίμια (δηλαδὴ τρία χρόνια ἀκοινωνησίας ἢ οκτώ, σε περίπτωσι καθ' ὑποτροπὴν διάπραξης) νὰ λαμβάνη καὶ ἡ γυνὴ ὅπου πέσει μὲ κτήνος⁸⁷.» Σὲ συλλογὴ ἐπιτιμίων ἀποδιδόμενων στὸν Ψευδο-Νηστευτῆ, που ἀπὸ τὸ περιεχόμενό τους σαφῶς συνάγεται ὅτι εἶχαν ὡς ἀποδέκτη τις γυναῖκες, κατὰ κύριο δε λόγῳ μοναχῆς, ἀναγράφεται ὑπὸ τὸν ἀριθμὸ 13: «Ἡ ἀλόγῳ γευσαμένη, οἱ μὲν Πάτρες (ορθῶς: Πατέρες) τρίς εἶπον τὰ ζ', οἰκονομεῖται δὲ ἕως τῶν ἑπτὰ⁸⁸.» Δὲν λείπουν ἐπίσης κάποιοι ὑπαιτιγμοὶ στὴ θεολογικὴ γραμματεία. Ἐτσι, ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Νικόλαος Γ' ὁ Γραμματικὸς (1084-1111) σὲ ἕμμετρο ἔργο του περὶ νηστείας, μετὰ τὴν ἀπαρίθμηση τῶν κατὰ τῆς ψυχῆς ἔργων τοῦ διαβόλου συνεχίζει: «Ἐσαύτως τὰ σωματικὰ ἀπαριθμοῦνται οὕτως: μαλακία πορνεία τε καὶ μοιχεία σὺν τούτοις, ἡ ἀρρενομανία τε καὶ ἡ παιδοφορία, κτηνοβατία τε τριπλὴ καὶ ἡ πτηνοβατία καὶ τὰ ἐπιτηδεύματα πάσης ἀκαθαρσίας⁸⁹.» Πίσω ἀπὸ τὴν

85. Παιδαγωγὸς λόγος III, κεφάλαιο 4.30,1, ἔκδοσις CL. MONDÉSERT - CH. MATRAY - H.-I. MARROU, σειρά «Sources chrétiennes» (αρ. 158), Paris, 1970, τόμ. III, σελ. 66.

86. Ἀνέκδοτα 9.20-21 (O. VEH, ὁ.π. [σημ. 20] σελ. 80 κ.ε.).

87. Πηδάλιον, σελ. 717 = ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΝΣ, τόμ. Δ', σελ. 446.

88. ΠΙΤΡΑ, *Spicilegium*, σελ. 431.

89. J. KODER, «Das Fastengedicht des Patriarchen Nikolaos III. Grammatikos», *JÖB* 19 (1970), σελ. 203-241 (σελ. 214₁₀₃₋₁₀₇).

αινιγματικὴ «τριπλὴ» κτηνοβασία⁹⁰ τοῦ κειμένου υποθέτω ἀπλὴ κτηνοβασία, συνδυασμὸ κτηνοβασίας καὶ ὁμοφυλοφιλοφιλίας (βλ. πρὶο πάνω) καὶ γυναικεία κτηνοβασία.

Στοιχεῖα τῆς βυζαντινῆς νομικῆς παράδοσης ἀνιχνεύονται καὶ σὲ ἓνα κανονιστικὸ κείμενο που βρίσκεται στὸ μεταίχμιό πραγματικότητος καὶ μύθου: στὸς λεγόμενους «Νόμους τῶν Ὀμηριτῶν»⁹¹ τοῦ κράτους τῆς Himyar (σημερινὴ Υεμένη). Στὸ κεφάλαιο 2 ὀρίζονται, μεταξύ ἄλλων, τὰ ἐξῆς: «Ὅρατε μὴ γένηται μοιχεία, αἱμομιξία, κτηνοφορία. Εἰ δὲ καὶ τολμηθῶσι πώποτε, τῷ πραιτωρίῳ αὐτοὺς παραπέμπετε⁹².» Ὅπως ἔχει ἤδη ἐπισημανθεῖ⁹³, δὲν προβλέπεται ἡ ἐπιβλητέα ποινὴ, ὅπως τὸ κεφάλαιο 3 γιὰ τὴν ὁμοφυλοφιλία (βλ. πρὶο κάτω). Διατυπώθηκε ἡ ὑπόθεσις, ὅτι γίνεται σιωπηρὴ παραπομπὴ στὴ θανατικὴ ποινὴ που ἀπειλεῖται γιὰ τὰ τρία αὐτὰ ἐγκλήματα στὴν Πεντάτευχο — ἀποψη πολὺ συζητήσιμη, δοθέντος ὅτι οἱ «Νόμοι τῶν Ὀμηριτῶν» δὲν διακρίνονται γιὰ τὴν ἠπιότητά τους στὴν ἀντιμετώπιση τῶν κάθε μορφῆς παραβατῶν.

Τὸ ὅτι ἡ κτηνοβασία δὲν βρισκόταν ἐξω ἀπὸ τὴν καθημερινὴ ζωὴ τῶν Βυζαντινῶν ἀποδεικνύει τὸ γεγονὸς πὼς ἀποτελέσει ἀντικείμενο τῆς ονειροκοιτικῆς. Ἀπὸ δύο σχετικὰ κεφάλαια τοῦ Ὀνειροκριτικοῦ τοῦ Ἀχμέτ συνάγονται πολλὲς ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες: κεφάλαιο ρλγ'. «Ἐκ τῶν Ἰνδῶν περὶ κτηνοβασίας. Ἐὰν ἴδῃ τις ἑαυτὸν κατ' ὄναρ κτηνοβατοῦντα κτήνει γνωρίμῳ τινί, ἀνάξιον οὗτος ἄνθρωπον εὐεργετήσῃ, ἐν ᾧ οὐκ ἐστὶν εὐχαριστία, οὐκ ἔπαινος, οὐ μισθὸς ἐκ θεοῦ· εἰ δὲ ἀγνωρίσῃ, καταπατήσῃ ἐχθρὸν δυνάστην καὶ μετὰ ταῦτα εὐεργετήσῃ αὐτὸν καὶ οὐ μὴ εὐχαριστήσῃ

90. O. J. KODER μεταφράζει: «dreifache Unzucht mit Tieren und Vögeln».

91. Βλ. γι' αὐτοὺς ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Πηγές*, σελ. 145 κ.ε.

92. J. BOISSONADE, *Anecdota graeca e codicibus regis*, τόμ. V, Paris, 1833 (ανατύπωση Hildesheim, 1969), σελ. 78 = PG 86.1, στ. 584A.

93. A.N. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Οἱ «Νόμοι τῶν Ὀμηριτῶν». Ἱεραποστολικὴ προσέγγιση καὶ ἱστορικὴ-νομικὴ συμβολή*, σειρά: «Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte. Athener Reihe» (αρ. 7), Ἀθήνα-Κομοτηνὴ, 1994, σελ. 246. O. A. D'EMILIA, «Intorno ai Nōmoi τῶν Ὀμηριτῶν», *Atti del Congresso internazionale di diritto romano e di storia di diritto*, Milano, 1953, σελ. 181-197 (σελ. 187) ὁμῶς διαβλέπει περισσότερο προληπτικὸ χαρακτῆρα στὴ διάταξη: «A proposito della bestialitas (κτηνοφορία), è detto che il prefetto deve vigilare che non sia commessa.»

αὐτῶ. Ἐάν δὲ ἴδῃ, ὅτι συνουσίασε θηρίῳ τινί, ἐχθρῶ καταδουλώσει αὐτὸν μεγίστῳ, ἀναλόγως τοῦ θηρίου τῆς δυνάμεως καὶ τοῦ μεγέθους... — ρλδ'. Περσῶν καὶ Αἰγυπτίων περὶ κτηνοβοασίας. Ἐάν τις ἴδῃ, ὅτι συνεγένετο κτήνι τινί, ἀλόγῳ καὶ ἀνόμῳ καὶ ἀλλοεθνεῖ ἀνθρώπῳ ἐπαναστήσεται καὶ ταπεινώσει αὐτόν. Ὅμοίως καὶ ὀρνέῳ τινί ἐάν συνουσιάσῃ, εἰ μὲν ἐστὶ, τὸ ὄρνεον ἐκ τῶν ἐσθιομένων, εὐρήσει χαρὰν παρά τινος σὺν φήμῃ κακῇ, εἰ δὲ ἐκ τῶν ἀβρώτων καὶ ἀγκυλοχειλίων, ἀπὸ τε ἀετοῦ καὶ τῶν λοιπῶν, ἀναλόγως τοῦ ὀρνέου ἀνδρὶ μεγίστῳ συμφιλιάσει καὶ ὠφελήθησεται ἐκ τοῦ πλοῦτου αὐτοῦ⁹⁴.»

Θα ἀρκοῦσε ἡ ἐξιστόρηση στη Γένεση (19.4-9 καὶ 24-25) τῆς ἀντιμετώπισης ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῶν Σοδόμων τῶν ἀγγέλων-ἀπεσταλμένων τοῦ Θεοῦ (κατὰ μίαν ἐρμηνευτικὴ ἐκδοχή, τοῦ ἰδίου τοῦ τριαδικοῦ Θεοῦ) γιὰ νὰ γίνῃ σαφὴς ἡ καταδίκη τῶν ὁμοφυλοφιλικῶν σχέσεων, ποὺ διατρέχει ὅλη τὴν Παλαιὰ Διαθήκη: «Πρὸ τοῦ κοιμηθῆναι καὶ οἱ ἄνδρες τῆς πόλεως οἱ Σοδομίται περιεκύκλωσαν τὴν οἰκίαν ἀπὸ νεανίσκου ἕως πρεσβυτέρου, ἅπας ὁ λαὸς ἅμα, καὶ ἐξεκαλοῦντο τὸν Λῶτ καὶ ἔλεγον πρὸς αὐτόν· Ποῦ εἰσὶν οἱ ἄνδρες οἱ εἰσελθόντες πρὸς σὲ τὴν νύκτα; Ἐξάγαγε αὐτοὺς πρὸς ἡμᾶς ἵνα συγγενώμεθα αὐτοῖς. Ἐξῆλθεν δὲ ὁ Λῶτ πρὸς αὐτοὺς (...) εἶπεν δὲ πρὸς αὐτοὺς· Μηδαμῶς, ἀδελφοί, μὴ πονηρεύσηθε. Εἰσὶν δὲ μοι δύο θυγατέρες, αἱ οὐκ ἔγνωσαν ἄνδρα· ἐξάξω αὐτάς πρὸς ὑμᾶς, καὶ χρήσασθε αὐταῖς, καθὰ ἂν ἀρέσκη ὑμῖν· μόνον εἰς τοὺς ἄνδρας τούτους μὴ ποιήσητε μηδὲν ἄδικον, οὐ εἵνεκεν εἰσῆλθον ὑπὸ τὴν σκέπη τῶν δοκῶν μου. Εἶπαν δέ· Ἀπόστα ἐκεῖ. Εἰσῆλθες παροικεῖν· μὴ καὶ κρίσιν κρίνεις; Νῦν οὖν σὲ κακώσωμεν μᾶλλον ἢ ἐκείνους. Καὶ παρεβιάζοντο τὸν ἄνδρα τὸν Λῶτ σφόδρα καὶ ἤγγισαν συντρίψαι τὴν θύραν. (...) Καὶ Κύριος ἔβρεξεν ἐπὶ Σόδομα καὶ Γόμορρα θεῖον καὶ πῦρ παρά Κυρίου ἐξ οὐρανοῦ καὶ κατέστρεψε τὰς πόλεις ταύτας καὶ πᾶσαν τὴν περιχώρον καὶ πάντας τοὺς κατοικοῦντας ἐν ταῖς πόλεσι καὶ πάντα τὰ ἀνατέλλοντα ἐκ τῆς γῆς.»

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὴν πιο πάνω περιγραφὴ τῆς καταστροφῆς τῶν Σοδόμων, ποὺ ἔδωσαν τὸ ὄνομά τους, ἓνα ἀπὸ τὰ πολλὰ, σε ὄσους

94. Βλ. *Achmetis Onirocriticon*, edidit F. DREXL, Lipsiae, 1925, σελ. 89 κ.ε.

αισθάνονται ἢ/καὶ υλοποιοῦν ἐλξη πρὸς πρόσωπα τοῦ ἰδίου φύλου, διαβάζουμε ἀκόμη στὴν Παλαιὰ Διαθήκη: «Καὶ μετὰ ἄρσενος οὐ κοιμηθήσῃ κοίτην γυναικός, βδέλυγμα γάρ ἐστὶ» (Λευιτικόν 18.22). «Καὶ ὅς ἂν κοιμηθῇ μετὰ ἄρσενος κοίτην γυναικός, βδέλυγμα ἐποίησαν ἀμφοτέροι· θανατούσθωσαν, ἔνοχοί εἰσιν» (Λευιτικόν 20.13).

Ἡ καταδίκη τῆς ὁμοφυλοφιλίας συνεχίζεται καὶ στὴν Καινὴ Διαθήκη: «Διὰ τοῦτο παρέδωκεν αὐτοὺς ὁ θεὸς εἰς πάθη ἀτιμίας· αἱ τε γὰρ θήλειαι αὐτῶν μετήλλαξαν τὴν φυσικὴν χρῆσιν εἰς τὸν παρὰ φύσιν, ὁμοίως τε καὶ οἱ ἄρσενες ἀφέντες τὴν φυσικὴν χρῆσιν τῆς θηλείας ἐξεκαύθησαν ἐν τῇ ὀρέξει αὐτῶν εἰς ἀλλήλους, ἄρσενες ἐν ἄρσεσιν τὴν ἀσχημοσύνην κατεργαζόμενοι καὶ τὴν ἀντιμισθίαν ἣν ἔδει τῆς πλάνης αὐτῶν ἐν ἑαυτοῖς ἀπολαμβάνοντες (...). Οὔτινες τὸ δικαίωμα τοῦ θεοῦ ἐπιγνόντες, ὅτι οἱ τὰ τοιαῦτα πράσσοντες ἄξι-οι θανάτου εἰσὶν, οὐ μόνον αὐτὰ ποιοῦσιν, ἀλλὰ καὶ συνευδοκοῦσιν τοῖς πράσσουσιν» (πρὸς Ῥωμαίους 1.26-27, 32). Ἐπίσης: «Ἡ οὐκ οἶδατε ὅτι ἄδικοι βασιλείαν Θεοῦ οὐ κληρονομήσουσι; Μὴ πλανᾶσθε· οὔτε πόρνοι οὔτε εἰδωλολάτραι οὔτε μοιχοὶ οὔτε μαλακοὶ οὔτε ἄρσενοκοῖται⁹⁵ οὔτε κλέπται οὔτε πλεονέκται, οὐ μέθυσοι, οὐ λοιδοροὶ, οὐχ ἄρπαγες βασιλείαν Θεοῦ κληρονομήσουσι» (πρὸς Κορινθίους Α' 6.9-10). Καὶ περαιτέρω: «Οἶδαμεν δὲ ὅτι καλὸς ὁ νόμος, ἐάν τις αὐτῶ νομίμως χρῆται, εἰδὼς τοῦτο, ὅτι δικαίῳ νόμος οὐ κεῖται, ἀνόμοις δὲ καὶ ἀνυποτάκτοις, ἀσεβέσι καὶ ἁμαρτωλοῖς, ἀνοσίοις καὶ βεβήλοις, πατρολώπαις καὶ μητρολώπαις, ἀνδροφόνοις, πόρνοις, ἄρσενοκοῖταις, ἀνδραποδισταῖς, ψεύσταις, ἐπιόρκοις καὶ εἴ τι ἕτερον τῇ ὑγιαινούσῃ διδασκαλίᾳ ἀντίκειται κατὰ τὸ

95. Βλ. J. BOSWELL, *Christianity, Social Tolerance and Homosexuality. Gay People in Western Europe from the Beginning of the Christian Era to the Fourteenth Century*, Chicago-London, 1980, σελ. 341-353, ποὺ προσπαθεῖ νὰ ἀποδείξει ὅτι με τὸν ὄρο ἄρσενοκοῖται δὲν δηλώνονται γενικῶς οἱ ὁμοφυλοφιλοὶ, ἀλλὰ οἱ ἐνεργητικοὶ ἀπὸ ὅσους ἐπιδίδονται σε ἀνδρική πορνεία. Ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ ἀποκρούσθη ἀπὸ τὸν D.F. Wright, «Homosexuals or Prostitutes? The Meaning of ἄρσενοκοῖται (1 Cor. 6:9, 1 Tim. 1:10)», *Vigiliae Christianae* 38 (1984), σελ. 125-153· ὁ ΙΔΙΟΣ, «Translating ἄρσενοκοῖται (1 Cor. 6:9, 1 Tim. 1:10)», *Vigiliae Christianae* 41 (1987), σελ. 396-398. Στὸ θέμα ἐπανήλθε ὁ J. Boswell τὸ 1994· βλ. ΤΖ. ΜΠΟΣΦΟΥΕΛΑ, *Γάμοι μεταξύ ἀνδρῶν. Οἱ ὁμοφυλοφιλικὲς σχέσεις στὴν ἀρχαία Ελλάδα, Ῥώμη καὶ μεσαιωνικὴ Ἑυρώπη*, μετάφραση Ν. ΒΛΑΧΟΣ, Αθήνα, 2004, σελ. 272 σημ. 4.

εὐαγγέλιον τῆς δόξης τοῦ μακαρίου Θεοῦ, ὃ ἐπιστεύθη ἐγὼ» (πρὸς Τιμόθεον Α' 1.8-11).

Υπὸ τὴν ἐπίδραση Παλαιάς και Καινῆς Διαθήκης καταρτίστηκαν διάφορα ἀπόκρυφα κείμενα⁹⁶, μεταξύ των οποίων ιδιαίτερα χαρακτηριστικό εἶναι ἀπὸ τὴ λεγόμενη *Αποκάλυψη* τοῦ Πέτρου τὸ κεφάλαιο 32 τοῦ κειμένου τοῦ Αχμίν: «Ἄλλοι ἄνδρες καὶ γυναῖκες ἀπὸ κρημονοῦ μεγάλου καταστρεφόμενοι ἤρχοντο κάτω καὶ πάλιν ἤλαύνοντο ὑπὸ τῶν ἐπικειμένων ἀναβῆναι ἄνω ἐπὶ τοῦ κρημονοῦ καὶ κατεστρέφοντο ἐκεῖθεν κάτω καὶ ἡσυχίαν οὐκ εἶχον ἀπὸ ταύτης τῆς κολάσεως. Οὗτοι δὲ ἦσαν οἱ μιάναντες τὰ σώματα ἑαυτῶν ὡς γυναῖκες ἀναστρεφόμενοι, αἱ δὲ μετ' αὐτῶν γυναῖκες αὐταὶ ἦσαν αἱ συκοιμηθεῖσαι ἀλλήλαις ὡς ἂν ἀνὴρ πρὸς γυναῖκα⁹⁷.» Εἶναι ἀξιοπροσοχῆς ὅτι στο κείμενο αὐτὸ ἀντιμετωπίζεται καὶ ἡ γυναικεία ὁμοφυλοφιλία.

Ἡ ἴδια εἰκόνα επικρατεῖ καὶ στα ἀνώνυμα κωδικοποιητικὰ ἔργα που ἀναφέρθηκαν ἤδη πιο πάνω. Στὸ κεφάλαιο 2.2 τῆς *Διδαχῆς τῶν Ἀποστόλων* (ἀπὸ τὸ μεταίχμιον 1ου-2ου αἰώνα) δίνεται ἡ ἀκόλουθη ἐντολή: «Οὐ φονεύσεις, οὐ μοιχεύσεις, οὐ παιδοφθορήσεις, οὐ πορνεύσεις...⁹⁸». Παρεμφερές περιεχόμενο ἔχουν τὰ κεφάλαια 10.6 καὶ 19.4 τῆς λίγο μεταγενέστερης *Ἐπιστολῆς Βαρνάβα* (πιθανῶς μεταξύ 130-132): 10.6. «Οὐ μὴ γένη, φησίν, παιδοφθόρος οὐδὲ ὁμοιωθήσῃ τοῖς τοιούτοις.» 19.4. «Οὐ πορνεύσεις, οὐ μοιχεύσεις, οὐ παιδοφθορήσεις...⁹⁹». Καὶ στα τρία κείμενα ἐρμηνεύεται ἡ παιδοφθορία ὡς φθορὰ ἀγοριῶν¹⁰⁰. *Αποδοκιμασία τῆς ἀλλα-*

96. Βλ. πιο πάνω τὴ σημ. 23.

97. A. DIETERICH, *Nekyia. Beiträge zur Erklärung der neuentdeckten Petrusapokalypse*, Leipzig-Berlin, 1913, σελ. 8. Βλ. σχετικὰ E. HENNECKE - W. SCHNEEMELCHER, *Neutestamentliche Apokryphen*, τόμ. II, Tübingen, 1971, σελ. 478· πρβλ. ἐκεῖ καὶ τὸ κεφάλαιο 10 τῆς αἰθιοπικῆς μετάφρασης.

98. KL. WENGST, *Didache (Apostellehre), Barnabasbrief, Zweiter Klemsbrief, Schrift an Diognet*, Darmstadt, 1984, σελ. 68.

99. KL. WENGST, ὁ.π., σελ. 166 καὶ 188.

100. Ο KL. Wengst μεταφράζει τὸν ὄρο παιδοφθόρος με τὴ λέξη «Knabenschänder» (ὁ.π., σελ. 69 καὶ 167). Ἡ ἔννοια τῆς παιδοφθορίας ἀποδίδεται ὡς ἐξῆς στὸ *Κανονάριον* τοῦ Ψευδο-Νηστευτῆ (βλ. πιο πάνω): «Τῆς δὲ παιδοφθορίας τὸ ἔργλημα ἐκεῖνό ἐστι καὶ λέγεται τὸ κόρην παρθένον νεᾶνιν πρὸ τῆς ἡβῆς, ἤγουν πρὸ τῶν δώδεκα χρόνων διαφραρῆναι» (ARRANZ, ὁ.π., σελ. 54). Αὐτός

γῆς φύλου (τρανσεξουαλικότητα) περιέχει σε συγκαλυμμένη μορφή τὸ χωρίο 10.7 τοῦ ἴδιου κειμένου: «Ἄλλ' οὐδὲ τὴν βαιναν φάγη· οὐ μὴ, φησίν, γένη μοιχὸς οὐδὲ φθορεὺς οὐδὲ ὁμοιωθήσῃ τοῖς τοιούτοις· πρὸς τί; ὅτι τὸ ζῶον τοῦτο παρ' ἑναυτὸν ἀλλάσσει τὴν φύσιν καὶ ποτὲ μὲν ἄρρεν, ποτὲ δὲ θῆλυ γίνεται¹⁰¹.» Ἐπίσης, οἱ λεγόμενοι *Κανόνες ἐκκλησιαστικοὶ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων* στὸν «κἀνόνα» 6 προβλέπουν: «Πέτρος εἶπεν· οὐ φονεύσεις, οὐ μοιχεύσεις, οὐ πορνεύσεις, οὐ παιδοφθορήσεις¹⁰².» Στις *Διαταγὰς τῶν ἁγίων Ἀποστόλων* (6.28.2) καταδικάζεται ἡ *Σοδομιτῶν ἀμαρτία*¹⁰³ καὶ σε ἄλλο χωρίο (7.2.10), εἰδικότερα, ἡ παιδοφθορία: «Οὐδὲ παιδοφθορήσεις· παρὰ φύσιν γὰρ τὸ κακὸν ἐν Σοδόμων φυέν, ἦτις πυρὸς θεηλάτου παρανάλωμα γέγονεν. "Ἐπικατάρατος δὲ ὁ τοιούτος καὶ ἐρεῖ πᾶς ὁ λαός· Γένοιτο, γένοιτο"¹⁰⁴.» Δεν ἀρκέστηκε, ὡστόσο, ὁ συντάκτης στὶς παραπάνω ἀπαγορεύσεις, ἀλλὰ ἐπεκτάθηκε καὶ σε ἄλλες με σαφές μεν, γενικότερο ὁμῶς περιεχόμενο¹⁰⁵.

ὁ ὀρισμὸς ὁμῶς ἀνταποκρίνεται προφανῶς στὸ μεταγενέστερο γλωσσικὸ ἰδίωμα, γιὰ τὰ συμφραζόμενα τοῦ κειμένου στα ἀνώνυμα κωδικοποιητικὰ ἔργα τῶν πρώτων αἰώνων (βλ. ἰδίως *Ἀποστολικὴ Διαταγὴ* 7.2.10) δὲν καταλείπουν καμία ἀμφιβολία, ὅτι ἐκεῖ νοεῖται γενικῶς ἡ ἀνδρική ὁμοφυλοφιλία καὶ εἰδικότερα ἡ συνέυρεση με νεαρὰ ἀγόρια.

101. KL. WENGST, ὁ.π., σελ. 166. Βλ. σχετικὰ με τὸ χωρίο αὐτὸ Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρείου *Παιδαγωγός*, λόγος II, κεφάλαιο 10.85.2 στὴν ἐκδοσὴ CL. MONDÉSERT - CH. MATRAY - H.-I. MARROU, ὁ.π., τόμ. II, Paris, 1965, σελ. 168 κ.ε.

102. A. VON HARNACK, *Die Lehre der zwölf Apostel*, σειρά «Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur» (αφ. II.1.2), Leipzig, 1884, σελ. 227.

103. Βλ. πιο πάνω, σημ. 26.

104. M. METZGER, ὁ.π., τόμ. III (1987), σελ. 30· πρβλ. F.X. FUNK, ὁ.π., τόμ. I, σελ. 390.

105. 4.6.5: «Παραίτησι δέ... κίναιδον, τοκογλύφον καὶ παντὸς ἑτέρου πονηροῦ καὶ τῆ γνώμη τοῦ Θεοῦ διαμαχομένου...» 6.11.8: «Πᾶσαν μίξιν παράνομον καὶ τὴν παρὰ φύσιν γινομένην ὑπὸ τινῶν βδελυσσόμεθα ὡς ἀθέμιτον καὶ ἀνοσίαν» 8.32.11: «Ἄρρητοποιός, κίναιδος, βλάξ,... χρόνω δοκιμαζέσθωσαν, δυσέκνιπτος γὰρ ἢ κακία· παυσάμενοι οὖν προσδεχέσθωσαν, μὴ πειθόμενοι δὲ ἀποβαλλέσθωσαν» (M. METZGER, ὁ.π., τόμ. II, σελ. 181, 326, τόμ. III, σελ. 238 ἀντιστοίχως· πρβλ. F.X. FUNK, ὁ.π., τόμ. I, σελ. 225 κ.ε., 327, 536 ἀντιστοίχως). Τὸ τελευταῖο χωρίο περιέχεται καὶ στὸ κεφάλαιο 11 Παύλου τοῦ ἁγίου ἀποστόλου διατάξεις περὶ κανόνων ἐκκλησιαστικῶν (F.X. FUNK, ὁ.π.,

Η εκκλησιαστική γραμματεία των πρώτων αιώνων δεσπόζεται από το έργο των απολογητών, οι οποίοι, καυτηριάζοντας τα αντίθετα προς τη χριστιανική διδασκαλία ήθη της ρωμαϊκής κοινωνίας, αναφέρθηκαν και στην ομοφυλοφιλία. Ο Ιουστίνος (†165) γράφει σχετικά στη λεγόμενη Πρώτη Απολογία του (κεφάλαιο 27): «Ότι τούς πάντας σχεδόν όρωμεν επί πορνεία προάγοντας ού μόνον τās κόρας, αλλά και τούς άρσενας, και όν τρόπον λέγονται οί παλαιοί άγέλας... τρέφειν, ούτω νύν παίδες εις τό αισχρώς χρῆσθαι μόνον και όμοίως θηλειών και άνδραγύνων και άρρητοποιών πλήθος κατά πән έθνος επί τούτου του άγους έστηκε¹⁰⁶.» Ο Αθηναγόρας, ένας χριστιανός φιλόσοφος του 2ου αιώνα, στην Πρεσβεία περί χριστιανών (κεφάλαιο 34) παρατηρεί: «... και μηδέ τών άρσένων φειδόμενοι, άρσενες έν άρσει τὰ δεινά κατεργαζόμενοι, όσων σεμνότερα και ευειδέστερα σώματα¹⁰⁷.» Άλλος, τέλος, απολογητής, ο Τατιανός, στρέφει τα βέλη του ειδικά κατά της παιδεραστίας: «Και παιδεραστία μὲν υπό βαρβάρων διώκεται, προνομίας δὲ υπό Ρωμαίων ήξιώται, παιδων άγέλας ώσπερ ήπων φορβάδων συναγείρειν αυτών πειρωμένων¹⁰⁸.»

Όπως είναι ευνόητο, εκτενώς αναφέρεται στις πιο πάνω πρακτικές ο Κλήμης ο Αλεξανδρεύς στον *Παιδαγωγό* του, του οποίου το κεφάλαιο 3 του τρίτου λόγου απευθύνεται προς τούς καλλωπιζόμενους τών άνδρών. Εκεί λοιπόν, μεταξύ πολλών άλλων, δια-

τόμ. II, σελ. 86· ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ, τόμ. Δ', σελ. 400). Στον Codex Monacensis 380, f. 74 παραδίδεται το ακόλουθο σχόλιο επί του εν λόγω κειμένου: «Τὸ δὲ κιναιδος ὄνομα τὸν πόρνον παριστάτω σοι (παρὰ γὰρ τὸ κινεῖν τὰ αἰδοῖα λέγεται), ἢ τὸν ἑτέροις, ὡς τινες λέγουσι, τὴν τῶν αὐτῶν κίνησιν ὑπεξάπτοντα» πρβλ. V.N. BENEŠEVIČ, *Kanoničeskij sbornik XIV titulov so vtoroj četverti VII věka do 883 g.*, Sankt-Peterburg, 1905 (ανατύπωση στη σειρά «Subsidia byzantina lucis ope iterata» [αρ. IIa], Leipzig, 1974), σελ. 80. Πρβλ. επίσης σε επιστολή του Ιωάννη Τζέτζη προς τον Ισαάκιο Κοιμνηνό (έκδοση P.A. LEONE, *Ioannes Tzetzes Epistulae*, Leipzig, 1972, σελ. 121ο) τον χαρακτηρισμό *μισαρόν* τε και *κιναιδόν*.

106. Π.Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Απολογηταί*, τόμ. Α'-Β', σειρά: «Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας» (αρ. 77 και 83), Θεσσαλονίκη, 1985-1986 (εδώ τόμ. Α', σελ. 118).

107. Π.Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *ό.π.*, τόμ. Β', σελ. 220.

108. Βλ. *Προς Έλληνας*, κεφάλαιο 28 (Π.Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *ό.π.*, τόμ. Β', σελ. 30).

βάζουμε: (15.2). «Τί άν τις φαίη, τούτους ιδών; Άτεχνῶς, καθάπερ μεταποσκόπος εκ του σχήματος αυτους καταμαντεύεται, μοιχούς τε και άνδραγύνους, άμφοτέραν άφροδίτην θηρωμένους (...). (21.2). Έπί τέγους έστᾶσαι παρ' αυτοίς τήν σάρκα τήν έαυτῶν εις ύβριν ήδονής πιπράσκουσαι γυναίκες, και παίδες, άρνεΐσθαι τήν φύσιν δεδιδαγμένοι, προσποιούνται γυναίκες. (...) τὰ γυναικῶν οί άνδρες πεπόνθασιν και γυναίκες άνδρίζονται παρὰ φύσιν γαμούμεναί τε και γαμούσαι γυναίκας. Πόρος δὲ ούδεις άβατος άκολασία: κοινή δὲ αυτοίς Άφροδίτη δημεύεται...¹⁰⁹»

Στο πλαίσιο της μέριμνας για τη διαμόρφωση χριστιανικής ηθικής αποκαθαρμένης από ειδωλολατρικά κατάλοιπα επανειλημμένα αποδοκίμασαν οι Πατέρες της Εκκλησίας τις πορνικές σχέσεις μεταξύ προσώπων του ίδιου φύλου. Στην Ανατολή¹¹⁰ οι πρώτοι κανόνες κατά των ομοφυλοφίλων προήλθαν από τον Βασίλειο Καισαρείας και τον Γρηγόριο Νύσσης. Σύμφωνα με τον κανόνα 62 του Βασιλείου: «Ό τήν άσχημοσύνην έν τοίς άρρεσιν επιδεικνύμενος τὸν χρόνον του έν τῇ μοιχείᾳ παρανομοῦντος οίκοινομηθήσεται¹¹¹.» Το επιτίμιο αυτό, κατά τον κανόνα 58 του ίδιου πατρός, ανέρχεται σε 15ετή αφορισμό. Όπως όμως προαναφέρθηκε, ο Μέγας Βασίλειος εξομοιώνει στον κανόνα 7¹¹² τους ομοφυλοφίλους με τους

109. Έκδοση CL. MONDÉSERT - CH. MATRAY - H.-I. MARROU, *ό.π.*, τόμ. III, σελ. 38 και 50. Χωρία με το ίδιο περιεχόμενο από τα πατερικά κείμενα έχει συγκεντρώσει — με την επιμέλεια που τον χαρακτήριζε — ο ΠΙΤΣΑΚΗΣ, «Ομοφυλόφιλοι», σελ. 185-189. Για περισσότερες παραπομπές τόσο σε εκκλησιαστικούς όσο και σε κοσμικούς συγγραφείς βλ. Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΗΣ, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τόμ. Σ', Αθήνα, 1957, σελ. 507-508, 511-512· DALLA, σελ. 136 κ.ε.

110. Στη Δύση καταδικάζονται οι ένοχοι παιδοφθορίας το πρώτον με τον κανόνα 71 της συνόδου της Ελβίρας (περίπου 306), ο οποίος προβλέπει αφορισμό μέχρι και της επιθανάτιας κλήνης: «Stupratoribus puerorum nec in finem dandum esse communionem». Βλ. FR. LAUCHERT, *Die Kanones der wichtigsten altkirchlichen Concilien* [Bonn, 1896] (ανατύπωση Frankfurt am Main, 1961), σελ. 24.

111. Βλ. JOANNOU, τόμ. II, σελ. 147 (: ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ, τόμ. Δ', σελ. 220).

112. «Άρρενοφθόροι και ζωοφθόροι και φονείς και φαρμακοί και μοιχοί και ειδωλολάτραι τῆς αυτῆς καταδικῆς ειςίν ήξιωμένοι: ώστε, έν έχεις επί τῶν άλλων τύπον, και επί τούτων φύλαξον» (JOANNOU, τόμ. II, σελ. 103-104· ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ, τόμ. Δ', σελ. 110).

κτηνοβάτες, τους φονείς, τους μάγους, τους μοιχούς και τους ει-
δωλολάτρες, δράστες κανονικών αδικημάτων, που απειλούνται σε
άλλους κανόνες με μικρότερης διάρκειας επιτίμια. Αυτή τη δυσαρ-
μονία επισήμαναν οι Ζωναράς και Βαλασαμών, ο τελευταίος δε, θε-
ωρώντας την αντίφαση μόνο φαινομενική, παρατηρεί ότι οι λέξεις
της αυτής καταδίκης είναι ήξιαμένοι αναφέρονται όχι στη διάρκεια
της ποινής, αλλά στη διαδικασία επανένταξης των παραβατών στο
σώμα των πιστών¹¹³.

Την άποψη του Βασιλείου συμμερίζεται ο Γρηγόριος, επιχειρώ-
ντας στον κανόνα 4 την ταξινόμηση των σχετικών με τις γενετήσιες
σχέσεις κανονικών αδικημάτων με κριτήριο το προσβαλλόμενο
αγαθό: «Πλὴν ἀλλ' ἐπειδὴ τοῖς ἀσθενεστέροις ἐγένετό τις παρὰ τῶν
πατέρων συμπεριφορά, διεκρίθη τὸ πλημμέλημα τῇ γενικῇ διαιρέ-
σει αὐτῆ, ὡς πορνείαν μὲν λέγεσθαι τὴν χωρὶς ἀδικίας ἐτέρου γι-
νομένην τινὶ τῆς ἐπιθυμίας ἐκπλήρωσιν, μοιχείαν δέ, τὴν ἐπιβουλήν
τε καὶ ἀδικίαν τοῦ ἀλλοτρίου. Ἐν αὐτῇ δὲ καὶ τὴν ζωοφθορίαν καὶ
τὴν παιδερασίαν εἶναι λογίζονται, διότι καὶ ταῦτα φύσεώς ἐστι
μοιχεία· εἰς γὰρ τὸ ἀλλότριον τε καὶ παρὰ φύσιν γίνεται ἡ ἀδι-
κία¹¹⁴.» Ως προς το περιεχόμενο της έννοιαις το αλλότριον ανα-
γράφονται στον κανόνα τα εξής: «... πᾶν σὺν τὸ μὴ νόμιμον, πα-
ράνομον πάντως, καὶ ὁ μὴ τὸ ἴδιον ἔχων δηλαδὴ τὸ ἀλλότριον ἔχει
τῷ γὰρ ἀνθρώπῳ μία δέδοται παρὰ τοῦ θεοῦ βοηθός, καὶ τῇ γυ-
ναικὶ μία ἐφήρμοσται κεφαλῇ¹¹⁵. οὐκοῦν, εἰ μὲν τις τὸ ἴδιον "ἑαυ-
τοῦ σκεῦος", καθὼς ὀνομάζει ὁ θεὸς ἀπόστολος, ἑαυτῷ κτήσαιοτο,
συγχωρεῖ ὁ νόμος τῆς φύσεως τὴν δικαίαν χρῆσιν· εἰ δὲ τις ἔξω τοῦ
ἰδίου τραπέιη, ἐν ἀλλοτρίῳ πάντως γενήσεται, ἀλλότριον δὲ ἐκά-
στω πᾶν τὸ μὴ ἴδιον, κἂν μὴ ὁμολογούμενον ἔχη τὸν κυριεύο-

113. «Ἐτεροι κανόνες τοῦ ἁγίου Πατρὸς διορίζονται, ὅπως καὶ ἐπὶ πόσοις
ἔτεσιν ὀφείλουσιν ἐπιτιμᾶσθαι οἱ ἐν τῷ παρόντι κανόνι περιεχόμενοι. Ὁ δὲ
παρῶν κανὼν, εἰ καὶ φησὶν τούτους τῆς αὐτῆς καταδίκης ἀξιοῦσθαι, ἀλλ' οὐ πρὸς
τὰ εἶδη τῶν ἐπιτιμίων ἐξεφωνήθη· ἄλλως γὰρ καὶ ἄλλως θεραπεύονται· καὶ δῆλον
ὅτι καὶ τὴν καταδίκην αὐτῶν εἰς τὸν παρακολουθήσαντα τύπον ἀνήρτησε» (ΠΑΛ-
ΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ, τόμ. Δ', σελ. 112 (= PG 138, στ. 608B)).

114. JOANNOU, τόμ. II, σελ. 213 (: ΠΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ, τόμ. Δ', σελ. 309).

115. Πρβλ. Γέν. 2.24, Κατὰ Ματθαῖον 19.5 καὶ Πρὸς Εφεσίους 5.31, ὡς
πρὸς τὴν ἀλληλοσυμπλήρωση των συζύγων που ἀποτελοῦν «σάρκα μίαν».

να¹¹⁶...» Ἐτσι κτηνοβασία καὶ παιδεραστία που ἐξομοιώνονται,
δοθέντος ὅτι καὶ οἱ δύο πράξεις στοιχειοθετοῦν μοιχεία ὅτε βάρους τῆς
φύσης, προσβάλλουν τὸ δίκαιο διπλά, ὡς πρόκληση ἱξυμίας στο
«ἀλλότριον» καὶ ὡς ἐνέργεια «παρὰ φύσιν». Ἐπομένως, κατὰ τὸν
Γρηγόριο, ἡ ἐπιβαλλόμενη γενετήσια συμπεριφορά συνίσταται στον
σεβασμὸ τοῦ «ἀλλοτρίου» καὶ τοῦ «κατὰ φύσιν».

Στὴ συνέχεια προσδιορίζεται τὸ ἀνάλογο πρὸς τὴ συρροή των
παραβάσεων ἐπιτίμιο: «Ταύτης τοίνυν τῆς διαιρέσεως καὶ ἐν τούτῳ
τῷ εἶδει τῆς ἁμαρτίας γεγενημένης, καθολικὴ μὲν ἐστὶ θεραπεία τὸ
τῆς ἐμπαθοῦς λύσεως τῆς περὶ τὰς τοιαύτας ἡδονὰς καθαρὸν ἐκ με-
ταμελείας γενέσθαι τὸν ἄνθρωπον. Ἐπει δὲ τῶν ἐν πορνείᾳ μολυν-
θέντων ἀδικία τις τῇ ἁμαρτίᾳ ταύτῃ οὐ καταμεικται, διὰ τοῦτο δι-
πλασίῳ ὠρίσθη τῆς ἐπιστροφῆς ὁ χρόνος τοῖς ἐν μοιχείᾳ μιανθεῖσαι
καὶ ἐν τοῖς ἄλλοις τοῖς ἀπηγορευμένοις κακοῖς, ζωοφθορίᾳ τε καὶ
τῇ κατὰ τοῦ ἄρρενος λύσει· διπλασιάζεται γάρ, ὡς εἶπον, ἐπὶ τῶν
τοιούτων ἡ ἁμαρτία, μία μὲν ἢ κατὰ τὴν ἄθεςμον ἡδονήν, ἕτερα δὲ
ἢ κατὰ τὴν τοῦ ἀλλοτρίου ἀδικίαν συνισταμένη¹¹⁷.» Με τὸ παρα-
πάνω σκεπτικὸ ὁ 15ετῆς αποκλεισμὸς ἀπὸ τῆς Θεῆς Ευχαριστίας των
κανόνων τοῦ Μεγάλου Βασιλείου γίνεται 18ετῆς, ἐφόσον διπλα-
σιάζεται ὁ χρόνος τοῦ ἐπιτιμίου των πόρνων¹¹⁸.

Χωρὶς νὰ ἔχουν τὸν κανονιστικὸ χαρακτήρα, με τὸν ὁποῖο πε-
ριέβαλε τὶς κανονικὲς ἐπιστολὲς τοῦ Μεγάλου Βασιλείου καὶ τοῦ
Γρηγορίου Νύσσης ὁ κανόνας 2 τῆς Πενθέκτης (ἐν Τρούλλῳ) Οἰ-
κουμενικῆς Συνόδου, ἐξίσου κατηγορηματικὰ ὡς πρὸς τὴν καταδί-
κη τῆς ὁμοφυλοφιλίας εἶναι τὰ ἔργα Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου¹¹⁹,
ὁ ὁποῖος, ἐπικουρικῶς, καταφεύγει σὲ ἓνα ἐπιχείρημα που ἰσῶς εἶ-

116. JOANNOU, τόμ. II, σελ. 212 (: ΠΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ, τόμ. Δ', σελ. 309). Στὸ χωρίο αὐτὸ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ ἡ βάση γιὰ τὴν ἀπαγόρευση τῆς
«παρὰ φύσιν» συνέυρεσης των συζύγων, γιὰ τὴν ὁποία βλ. πρὸ κάτω.

117. JOANNOU, τόμ. II, σελ. 214 (: ΠΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ, τόμ. Δ', σελ. 309).

118. «Ἐστὶ τοίνυν ὁ κανὼν τοιοῦτος, ὥστε τοὺς ἐν πορνείᾳ μολυνθέντας ἐν
τρισὶ μὲν ἔτεσι καθόλου τῆς εὐχῆς ἀποβλήτους εἶναι, ἐν τρισὶ δὲ τῆς ἀκροάσεως
μετέχειν μόνως, ἐν ἄλλοις δὲ τρισὶν ἔτεσι μετὰ τῶν ἐν τῇ ἐπιστροφῇ ὑποπιπτό-
ντων προσεύχεσθαι, καὶ τότε μετέχειν τῶν ἁγιασμάτων» (JOANNOU, τόμ. II,
σελ. 215· ΠΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ, τόμ. Δ', σελ. 310).

119. Πρβλ. τὰ πολυάριθμα χωρία που ἀνθολόγησε ὁ ΠΙΤΣΑΚΗΣ, «Ὁμοφυ-
λόφιλοι», σελ. 187-191.

ναι πειστικότερο από την επίκληση γραφικών χωρίων και κανόνων, ότι δηλαδή η συνεύρεση με γυναίκα προσφέρει μεγαλύτερη ηδονή παρά η συνουσία με άνδρα ή ζώο: «Τί γάρ ἦδιον, εἰπέ μοι, γυναιξίν ἢ ἄβρῃσι μίγνυσθαι; γυναιξίν ἢ ἡμίονοις; Ἄλλ' ὅμως πολλοὺς εὐρήσομεν γυναῖκας μὲν παρατρέχοντας, ἀλόγοις δὲ μίγνυμένους, καὶ ἄβρῆνων σώμασιν ἐνουβρίζοντας, καίτοι τὰ κατὰ φύσιν τῶν παρὰ φύσιν ἡδίων¹²⁰.»

Συγκρίνοντας τα κείμενα των ανώνυμων κωδικοποιητικών έργων αφενός και των κανόνων των δύο Καππαδοκίων πατέρων αφετέρου — τα κείμενα των απολογητών δεν έχουν κανονιστικό χαρακτήρα — διαπιστώνουμε ότι στα πρώτα οι απαγορεύσεις έχουν ως αποδέκτες τους ενεργητικούς ομοφυλόφιλους, κυρίως τους διαφθορείς αγοριών, ενώ στους κανόνες του 4ου αιώνα καταδικάζεται η ομοφυλοφιλία γενικώς, ανεξάρτητα από τον ειδικότερο ρόλο του δράστη στη συνεύρεση — ενεργητικό δηλαδή ή παθητικό. Αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία, επειδή οι κανόνες του Μεγάλου Βασιλείου και του Γρηγορίου Νύσσης, με τους οποίους αποκρυσταλλώθηκε η αντικειμενική υπόσταση του κανονικού αδικήματος της ομοφυλοφιλίας, έχουν επικυρωθεί με τον κανόνα 2 της Πενθέκτης Συνόδου και, κατά συνέπειαν, περιβληθεί το κύρος κανόνων οικουμενικής συνόδου.

Σαφώς διακρινόμενο το κανονικό δίκαιο από το χρονικώς αντίστοιχο κοσμικό — για το οποίο θα γίνει λόγος στη συνέχεια — ανάγει σε προστατευόμενο έννομο αγαθό τη φυσική τάξη, όπως τη θέλησε ο Δημιουργός¹²¹. Κάθε παρέκκλιση από αυτή την τάξη, το «παρά φύσιν», αντιστρατεύεται τον σκοπό της δημιουργίας. Για τον λόγο αυτό η Εκκλησία δεν αντιμετώπισε κατ' αρχήν εχθρικά τη γενετήσια συνάφεια υπό τη βασική προϋπόθεση να τελείται αυτή από πρόσωπα συνδεόμενα με τα δεσμά του γάμου και μάλιστα υπό τέτοιες φυσικές συνθήκες, ώστε να εκπληρώνεται η γνωστή εντολή προς τους πρωτοπλάστους σχετικά με την αναπαραγωγή του ανθρώπινου γένους¹²².

120. Κεφάλαιο 4 από την 'Ομιλίαν αρ. 9 εις την Πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολή (PG 60, στ. 472).

121. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, «Ομοφυλόφιλοι», σελ. 199.

122. Βλ. πιο πάνω, τη μελέτη αρ. II, σελ. 76 κ.ε. Πρβλ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, «Ομοφυλόφιλοι», σελ. 199 (όπου παραπομπές στην πατερική γραμματεία).

Οι γενετήσιες σχέσεις ανάμεσα σε πρόσωπα αρσενικού φύλου αποτελούσαν ήδη από πολύ ενωρίς την αντικειμενική υπόσταση εγκλήματος στο ρωμαϊκό δίκαιο. Στα χρόνια της πρώιμης δημοκρατίας επέσυρε η πράξη την ποινή του θανάτου¹²³. Στη συνέχεια επικράτησαν άλλες σκέψεις και η αυστηρή αυτή ποινή αντικαταστάθηκε με ηπιότερη αντιμετώπιση: Κατά τη Lex Sc(a)ntinia, ως προς τη χρονολόγηση της οποίας δεν επικρατεί ομοφωνία¹²⁴, τιμωρείτο η πράξη με χρηματική ποινή 10.000 σηστερτίων. Ενώ όμως είναι γνωστό το ύψος της ποινής, δεν είναι βέβαιο το ποιον έπλητε αυτή η ποινή: αυτόν που ασέλγησε σε βάρος ενός εκ γενετής ελεύθερου Ρωμαίου (ingenuus) ή ακόμη και αυτόν που ανέχθηκε την πράξη. Σύμφωνα με τα πρόσφατα πορίσματα της έρευνας, μπορεί να θεωρηθεί πολύ πιθανό, ότι ο νόμος αυτός στρεφόταν κατά κύριο λόγο εναντίον της παθητικότητας στο πεδίο των ομοφυλοφιλικών σχέσεων και συγκεκριμένα εναντίον της προθυμίας του ενός μέρους να υποβληθεί στη σεξουαλική εξουσία του συντρόφου του¹²⁵.

Αν συνέτρεχαν οι προβλεπόμενες κατά περίπτωση προϋποθέσεις, μπορούσε παράλληλα να ασκηθεί και η ιδιωτική αγωγή περί ύβρεως (actio iniuriarum)¹²⁶, καθώς και ποινική αγωγή λόγω άσκησης βίας. Σύμφωνα με τη διάταξη του Πανδέκτη 48.6.3.4 η ποι-

123. Πρβλ. DALLA, σελ. 71 κ.ε.

124. Κατά την EVA CANTARELLA, «Etica sessuale e diritto. L'omosessualità maschile a Roma», *Rechtshistorisches Journal* 6 (1987), σελ. 263-292 (σελ. 265 κ.ε.): η ΙΔΙΑ, *Secondo natura. La bisessualità nel mondo antico*, Roma, 1988, σελ. 147 ο νόμος αυτός εκδόθηκε περί το 226/225 π.Χ. Πολύ επιφυλακτικός είναι, αντιθέτως, ο DALLA, σελ. 86-92. Ενόψει της ασάφειας των σχετικών μαρτυριών αποφεύγει να εκφέρει γνώμη ως προς τη χρονολόγηση της Lex Scantinia και περιορίζεται στο να επισημάνει μόνο τον terminus ante quem, δηλαδή το έτος 50 π.Χ.

125. Πρβλ. P. VEYNE, *ό.π.* (σημ. 10) σελ. 53: «Ce qui est honteux, c'est de se mettre au service du partenaire sexuel: c'est là une attitude d'esclave». Πρβλ. και EVA CANTARELLA, «Etica», *ό.π.*, σελ. 270.

126. D. 47.10.9: «ULPIANUS libro quinquagensimo septimo ad edictum. (...) 4. Si quis tam feminam quam masculum, sive ingenuos sive libertinos, impudicos facere adtemptavit, iniuriarum tenebitur. Sed et si servi pudicitia adtemptata sit, iniuriarum locum habet.» (= Αν κάποιος αποπειράθηκε να φθείρει είτε γυναίκα είτε άνδρα, ελεύθερο εκ γενετής ή απελεύθερο, θα ενέχεται [βάσει της αγωγής] για ύβρη. Υπάρχει, ωστόσο, πεδίο εφαρμογής της αγωγής και σε περίπτωση προσβολής της αιδούς δούλου).

νή, την οποία προέβλεπε ο Ιούλιος νόμος περί δημόσιας βίας (Lex Iulia de vi publica), έπληττε και όποιον βίαζε αγόρι, γυναίκα ή οποιοδήποτε άλλο πρόσωπο¹²⁷. Σε αυτή την περίπτωση, αν δηλαδή ασκήθηκε βία με συνέπεια τη φθορά άνδρα ή γυναίκας, δεν ίσχυε η συνηθισμένη πενταετής παραγραφή¹²⁸. Με βάση τον ίδιο Ιούλιο νόμο οποιοσδήποτε, άνδρας ή γυναίκα, δικαιούτο να αναζητήσει χρηματικό ποσό που είχε δώσει, υποκύπτοντας σε εκβιασμό, για να μην καταστεί αυτός ή τα παιδιά του θύμα του εγκλήματος της πορνείας (D. 4.2.8.2-3). Παράλληλα, επί Σεπτιμίου Σευήρου, λήφθηκε πρόνοια για την προστασία και των δούλων από εκμετάλλευση των κυρίων στον γενετήσιο τομέα με την παροχή της δυνατότητας προσφυγής στον έπαρχο της πόλεως¹²⁹.

127. «*MARCIANUS libro quarto decimo institutionum. (...) 4. Praeterea punitur huius legis poena, qui puerum vel feminam vel quemquam per vim stupraverit.*» Πρβλ. και D. 48.6.6: «*ULPIANUS libro septimo de officio proconsulis. Et eum, qui puerum ingenuum rapuit puniendum divus Pius rescipit im haec verba...*» (: Ότι πρέπει να τιμωρείται όποιος άρπαξε αγόρι ελεύθερο εκ γενετής αντέγραφε ο θεός Πίος με αυτές τις λέξεις...).

128. Βλ. D. 48.5.30(29): «*ULPIANUS libro quarto de adulteriis. (...) 9. Eum autem, qui per vim stuprum intulit vel mari vel feminae, sine praefinitione huius temporis accusari posse dubium non est, cum eum publicam vim committere nulla dubitatio est.*» (: Επειδή όμως δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι διαπράττει δημόσια βία όποιος έφθειρε ασκώντας βία είτε άνδρα είτε γυναίκα, αυτός μπορεί αναμφίβολα να κατηγορηθεί χωρίς να τηρηθεί ο παραπάνω [πενταετής] χρονικός περιορισμός).

129. D. 1.12.1: «*ULPIANUS libro singulari de officio praefecti urbi. (...) 8. Quod autem dictum est, ut servos de dominis querentes praefectus audiatur, sic accipiemus non accusantes dominos (hoc enim nequaquam servo permittendum est nisi ex causis receptis), sed si verecunde exposulent, si saevitiam, si duritiam, si famem, qua eos premant, si obscenitatem, in qua eos compulerint vel compellant, apud praefectum urbi exponant. Hoc quoque officium praefecto urbi a divo Severo datum est, ut mancipia tueatur ne prostituantur.*» (= Με αυτό που έχει λεχθεί [δηλαδή] ότι ο έπαρχος της πόλεως θα ακροάται παραπονούμενους δούλους κατά των κυρίων τους εννοούμε όχι ότι θα κατηγορούν τους κυρίους, γιατί αυτό δεν πρέπει ποτέ να επιτρέπεται στους δούλους με εξαίρεση προβλεπόμενους λόγους, αλλά αν παραπονούνται με σεμνότητα, εκθέτοντας στον έπαρχο της πόλεως την αγριότητα, τη σκληρότητα, την πείνα, με την οποία τους βασανίζουν, ή ασελείς πράξεις, στις οποίες τους εξανάγκασαν ή τους εξαναγκάζουν. Από τον θεό Σευήρο χορηγήθηκε στον έπαρχο της πόλεως το λειτούργημα να προστατεύει τα ανδρά-

Σε ορισμένες περιπτώσεις επιβαλλόταν και θανατική ποινή, όπως της δόλιας αποπλάνησης αγοριού, ύστερα από δώροδοκία του συνοδού του, ή γυναίκας με προσφορά δώρων, την οποία προέβλεπε η διάταξη 47.11.1.2 του Πανδέκτη¹³⁰. Απειλή θανατικής ποινής περιέχουν και οι *Pauli Sententiae* — χωρίς καταχώριση στον Πανδέκτη — προκειμένου περί της φθοράς ελεύθερου αρσενικού προσώπου παρά τη θέλησή του: «*Qui masculum liberum invitum stupraverit, capite punitur*» (2.26.12)¹³¹.

Υπό την επίδραση πολλών παραγόντων που ανάγονταν στην αναδιάρθρωση της ρωμαϊκής κοινωνίας¹³², ανάμεσα στους οποίους σημαντική θέση κατείχε η σταδιακά διαμορφούμενη χριστιανική γε-

ποδα, ώστε να μην εκπορνεούνται). Για τις ομοφυλοφιλικές σχέσεις μεταξύ κυρίων και δούλων από νομικής άποψης πρβλ. και DALLA, σελ. 37-49. Φαίνεται πάντως ότι οι βιασμοί σε βάρος κυρίως δούλων, ώστε να υποστούν ομοφυλοφιλική συνεύρεση, δεν ήταν κάτι το ασυνήθιστο, όπως βεβαιώνει ο Ιωάννης Χρυσόστομος στην Ομιλία αρ. 1 επί της προς Φιλήμονα επιστολής (κεφάλαιο 2): «Πολλοί πολλούς ούκέτας ήνάγκασαν, και παίδας· οι μὲν εις γάμους ειλκυσαν μὴ βουλομένους, οι δὲ ὑπηρετήσασθαι διακονίας άτόποις, και ἔρωτι μιαιφῶ και ἄρπαγαῖς και πλεονεξίαις και βίαις· ώστε διπλοῦν εἶναι τὸ ἔγκλημα, και μηδὲ από τῆς ανάγκης δύνασθαι συγγνώμην αὐτοῦς εὑρέσθαι» (PG 62, στ. 706).

130. D. 47.11.1: «*ULPIANUS libro quarto opinionum. (...) 2. Qui puerum stuprum abducto ab eo vel corrupto comite persuaserit aut mulierem puellamve interpellaverit quidve impudicitiae gratia fecerit, donum praebuerit pretiumve, quo is persuadeat, dederit; perfecto flagitio punitur capite, imperfecto in insulam deportatur; corrupti comites summo supplicio adficiuntur*» (: Όποιος είτε παρασύρει αγόρι σε ασέλγεια ύστερα από απαγωγή ή διαφθείροντας τον ακόλουθό του είτε παρώτρυνε γυναίκα ή νέα κοπέλα [και την έπεισε] να ανεχθεί ανήθικη πράξη προσφέροντας δώρα ή δελεαστική αμοιβή, αν μεν διαπράχθηκε το ανοσιούργημα τιμωρείται κεφαλικά, αν όχι εξορίζεται σε νήσο, όσο για τους διαφθαρέντες ακολούθους, αυτοί υποβάλλονται στην εσχάτη των ποινών). Η ίδια διάταξη εμφανίζεται και στις *Pauli Sententiae* 5.4.14 με μικρές φραστικές διαφορές. Βλ. *Iurisprudentiae antequinianaereliquias*, ediderunt E. SECKEL - B. KÜBLER, τόμ. II, Lipsiae, 1911 (ανατύπωση Leipzig, 1988), σελ. 120.

131. E. SECKEL - B. KÜBLER, ό.π., σελ. 61. Σχετικό είναι και το αμέσως επόμενο χωρίο 2.26.13, με περιεχόμενο κυρίως στρεφόμενο κατά της παθητικά εκδηλούμενης δραστηριότητας.

132. P. VEYNE, ό.π. (σημ. 10), σελ. 36 κ.ε.

νετήσια ηθική¹³³, σκληρύνθηκε και πάλι επί της δεσποτείας η στάση του νομοθέτη απέναντι στην ομοφυλοφιλία. Το έτος 342 οι αυτοκράτορες Κωνσταντίνος και Κώνστας επανέφεραν τη θανατική ποινή γενικώς: «Όταν ο άνδρας παντρεύεται σαν γυναίκα, γυναίκα που προσφέρεται σε άνδρες, τι μπορεί να φάχει κανείς; Εκεί που το φύλο χάνει τη θέση του, εκεί που αποτελεί έγκλημα ό,τι δεν πρέπει να γνωρίζουμε, εκεί που η θεραπεία της Αφροδίτης αλλάζει μορφή, εκεί που αναζητείται ο έρωτας, χωρίς να είναι ορατός, διατάσσουμε να εγερθούν οι νόμοι, τα δίκαια να εξοπλιστούν με τιμωρητικό ξίφος, ώστε να υποβληθούν σε εξαιρετικές ποινές οι άτιμοι, που είναι ήδη ή θα καταστούν στο μέλλον ένοχοι¹³⁴.» Ο παραπάνω νόμος κατά τον 6ο αιώνα εντάχθηκε στον Ιουστινιάνειο Κώδικα (9.9.30[31]) με την ίδια διατύπωση. Αντιθέτως, οι συντάκτες της δεύτερης έκδοσης του Κώδικα δεν θέλησαν να περιλάβουν άλλον νόμο με παρεμφερές περιεχόμενο που εξέδωσαν οι αυτοκράτορες Βαλεντινιανός, Θεοδόσιος Α΄ και Αρκάδιος το έτος 390¹³⁵.

133. Χαρακτηριστικό για τη γενετήσια αυτή ηθική είναι το περιεχόμενο του κεφαλαίου 10 του δεύτερου λόγου από τον Παιδαγωγό του Κλήμεντος του Αλεξανδρέως: *Τίνα διαληπτέον περί παιδοποιίας* (CL. MONDÉSERT - CH. MATRAY - H.-I. MARROU, *ό.π.*, τόμ. II, σελ. 164-218).

134. C. Th. 9.7.3: «Cum vir nubit in feminam, femina viros proiectura quid cupiat, ubi sexus perdidit locum, ubi scelus est id, quod non proficit scire, ubi Venus mutatur in alteram formam, ubi amor quaeritur nec videtur, iubemus insurgere leges, armari iura gladio ultore, ut acquisitis poenis subdantur infames, qui sunt vel qui futuri sunt rei.» Ως προς τη σημασία της λέξης «nubit», της οποίας η κατά λέξη ερμηνεία οδήγησε μερικούς συγγραφείς (όπως για παράδειγμα τον J. BOSWELL, *ό.π.* [σημ. 95], σελ. 123 σημ. 9, και τον ΙΔΙΟ, *Γάμοι, ό.π.* [σημ. 95], σελ. 124 κ.ε.) στη διατύπωση της άποψης, ότι μέχρι την έκδοση αυτού του νόμου επιτρεπόταν — τουλάχιστον *de facto* — η σύναψη γάμου μεταξύ προσώπων του ίδιου φύλου, βλ. EVA CANTARELLA, «*Ética*», *ό.π.* (σημ. 124), σελ. 279 και DALLA, σελ. 169 κ.ε. Πολύ αμφίβολη ερμηνεία αυτού του νόμου προτείνει η DENISE GRODZYSKI, «*Tortures mortelles et catégories sociales*», *Du châtement dans la cité*, σειρά «*Collection de l'École Française de Rome*» (αρ. 79), Roma, 1984, σελ. 361-403 (σελ. 378, σημ. 50). Κατά τη γνώμη της πρόκειται για τον ομοφυλόφιλο που νυμφεύεται γυναίκα, το οποίο αυτή θεωρεί ως επιβαρυντική περίπτωση.

135. Αυτή η constitutio παραδίδεται σε πλήρη μορφή στην *Collatio legum mosaicarum et romanarum* (5.3.1-2), όπου παραλληλίζεται με το χωρίο του

Οι *Εισηγήσεις* ανάγουν τη δίωξη της ανδρικής ομοφυλοφιλίας στη Lex Julia de adulteriis coercendis: Επίσης [κινείται ποινική διαδικασία] βάσει του Ιούλιου νόμου για τη δίωξη της μοιχείας, ο οποίος τιμωρεί δια του ξίφους όχι μόνο αυτού που διαταράσσουν τους γάμους των άλλων, αλλά και εκείνους που αποτολμούν να ικανοποιούν με άνδρες τις παρά φύση επιθυμίες τους¹³⁶. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η ποινικοποίηση της ανδρικής ομοφυλοφιλίας δεν μπορεί να έλκει την καταγωγή της από αυτό τον νόμο ή τουλάχιστον ότι δεν μπορεί να ανταποκρίνεται στην αρχική του διατύπωση. Πολλοί λόγοι οδηγούν σε αυτή τη διαπίστωση με πρώτο και

Λευιτικού 20.13: «Non patimur urbem Romam virtutum omnium matrem diutius effeminati in viro pudoris contaminatione foedari et agreste illud a priscis conditoribus robur fracta molliter plebe tenuatum convivium saeculis vel conditorum inrogare vel principum, Orienti k(arissime) ac iue(undissime) nobis. Laudanda igitur experientia tua omnes, quibus flagiti usus est virile corpus muliebriter constitutum alieni sexus damnare patientia nihilque discretum videntur habere cum feminis, occupatos, ut flagitii poseit inmanitas, atque omnibus eductos, pudet dicere, virorum lupanaribus spectante populo flammae vindicibus expiabit, ut universi intellegant sacrosanctum cunctis esse debere hospitium virilis animae nec sine summo supplicio alienum expetisse sexum qui suum turpiter perdidisset» (P. KRÜGER - TH. MOMMSEN - G. STUDEMUND, *ό.π.*, σελ. 155). Το ρυθμιστικό περιεχόμενο αυτής της διάταξης ταυτίζεται ως προς την αντικειμενική υπόσταση του εγκλήματος με εκείνης του 342, διαφέρει όμως ως προς την ποινή, η οποία παραμένει μεν θανατική, αλλά τροποποιείται ο τρόπος της εκτέλεσής της: ο ένοχος θα εκτελείται δημοσία επάνω στην πυρά. Είναι πιθανό για αυτό τον λόγο να μην καταχωρίστηκε στον Κώδικα. Κατά τον 5ο όμως αιώνα επιτομή της διάταξης περιλήφθηκε στον C. Th. 9.7.6). Βλ. και DALLA, σελ. 183. Σχετικά με αυτό τον νόμο βρβλ. όσα γράφουν η DENISE GRODZYSKI, *ό.π.* (σημ. 135), σελ. 377 κ.ε. και ο ΠΙΤΣΑΚΗΣ, «*Ομοφυλόφιλοι*», σελ. 184 κ.ε.

136. Inst. 4.18.4: «Item lex Iulia de adulteriis coercendis, quae non solum temeratores alienarum nuptiarum gladio punit, sed etiam eos, qui cum masculis infandam libidinem exercere audent.» Κατά την παράφραση στα *Ινστιτούτα* του Θεοφίλου: «Ἔστι καὶ ὁ Ἰουλιος de adulteriis, τιμωρούμενος οὐ μόνον τοὺς ὑβρίζοντας ἀλλότριον γάμον καὶ ὑποβάλλων κεφαλικὴ τιμωρία, ἀλλὰ γὰρ καὶ τοὺς ἄρρεσι μιγνυμένους.» Βλ. Theophili antecessoris paraphrasis Institutionum, ediderunt J.H.A. LOKIN - ROOS MEIJERING - B.H. STOLTE - N. VAN DER WAL, Groningen, 2010, σελ. 940.

κύριο την προβλεπόμενη εκεί θανατική ποινή¹³⁷. Ενδεχομένως θεώρησαν οι συντάκτες των *Εισηγήσεων* εαυτούς υποχρεωμένους να καταφύγουν στον συναφή από άποψη περιεχομένου Ιούλιο νόμο ελλείφει άλλης σχετικής διάταξης με αντίκρουσμα στην πρακτική¹³⁸.

Μετά την έκδοση των *Εισηγήσεων* αφιέρωσε ο Ιουστινιανός στην ομοφυλοφιλία δύο νόμους, τη Νεαρά 77 του έτους 535 ή 538/9 (για την οποία έγινε πιο πάνω εκτενώς λόγος) και τη Νεαρά 141 του έτους 559¹³⁹. Και οι δύο απευθύνονταν στους κατοίκους της πρωτεύουσας¹⁴⁰ και είχαν, ιδίως η πρώτη, όπως προαναφέρθηκε, παραινετικό χαρακτήρα, επειδή δεν θέσπιζαν νέο κανόνα δικαίου, αλλά κατά βάση περιορίζονταν στο να επαναλάβουν την απειλή της επιβολής εσχάτης τιμωρίας¹⁴¹ εναντίον όσων επέμεναν στην κατ' εξακολούθηση διάπραξη του εγκλήματος της ασέλγει-

137. Εκτενώς ως προς το ζήτημα αυτό EVA CANTARELLA, «*Etica*», ό.π. (σημ. 124), σελ. 277 και DALLA, σελ. 109.

138. Αυτή η διάταξη ανήκει στα ελάχιστα χωρία των *Εισηγήσεων*, τα οποία βρήκαν αργότερα, κατά τον 10ο αιώνα, πάροδο στη *Μεγάλη Σύνοψη των Βασικων* (*Synopsis Basilicorum maior*) Α 67.2.

139. Ο σχολαστικός Θεόδωρος ο Ερμπολίτης συνέταξε επιτομές και των δύο Νεαρών (C.E. ZACHARIA, *Άνέκδοτα*, Leipzig, 1843 [ανατύπωση Aalen, 1969], σελ. 77 και 153). Ο Αθανάσιος ο Εμεσηνός, αντιθέτως, έλαβε υπόψη του κατά την κατάρτιση του *Συντάγματος* του μόνο την πρώτη Νεαρά (στη διάταξη 3 του τίτλου 12 και στο παράτιτλο 19 του τίτλου 4: έκδοση D. SIMON - SP. TROIANOS, *Das Novellensyntagma*, ό.π. [σημ. 57], σελ. 196 και 386). Η παράλειψη της δεύτερης Νεαράς οφείλεται πιθανότατα στο ότι δεν θα υπήρχε στη συλλογή των Νεαρών που χρησιμοποίησε ο Αθανάσιος: πρβλ. D. SIMON, «*Das Novellenexemplar des Athanasios*», *FM VII*, σελ. 117-140 (σελ. 135). Ανεξάρτητα από αυτό, η Νεαρά 77 παραδίδεται στα νομοκανονικά χειρόγραφα και μεμονωμένα: πρβλ. LIVIA MIGLIARDI ZINGALE, «*Il manoscritto greco της Παναγίας Κομαριωτίσσης 175 e nov. Iust. 77*», *Studi in onore di C. Sanfilippo*, τόμ. III, Milano, 1983, σελ. 461-481.

140. Βλ. την inscriptio της Νεαράς 77 που σώζεται μόνο στο *Authenticum*: «*Idem Aug. Constantinopolitanis*», καθώς και την επικεφαλίδα της Νεαράς 141 στη *Συλλογή των 168 Νεαρών*: «*Ἰδικτον Κωνσταντινουπολίταις Ἰουστινιανοῦ περὶ ἀσελγαϊνόντων*». Βλ. και πιο πάνω, σημ. 57.

141. Ως προς την απαγόρευση επικαλείται ο συντάκτης της Νεαράς 141 τόσο γραφικά χωρία όσο και πολιτειακούς νόμους. Αναφερόμενος στους τελευταίους ορθώς παρατηρεί ο DALLA, σελ. 208, ότι ασφαλώς νοούνται οι διατάξεις του *Κώδικα* και των *Εισηγήσεων* που παρατέθηκαν πιο πάνω.

ας¹⁴². Μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η Νεαρά 141, η οποία αφορούσε πρώτιστα στους ομοφυλοφίλους («*μάλιστα: δὲ τοὺς τῆ μυσσαρᾶ καὶ θεῶ μεμιστημένη δικαίως ἀνοσίᾳ πράξει συνσαπέντας λέγομεν δὴ τὴν τῶν ἀρρένων φθοράν, ἣν ἀθέως τολμῶσί τινες ἀρρενες ἐν ἀρρεσι τὴν ἀσχημοσύνην κατεργαζόμενοι*») και προφανώς εκδόθηκε κατά τη διάρκεια της Μεγάλης Τεσσαρακοστής του έτους 559 και συγκεκριμένα στις 15 Μαρτίου¹⁴³. Με αυτή ανεστέλλετο η δίωξη των ομοφυλοφίλων, αν αυτοί μέχρι την εορτή του Πάσχα του έτους εκείνου¹⁴⁴ προσέρχονταν στον πατριάρχη και αφού εξομολογούνταν με ειλικρινή μετάνοια υποβάλλονταν στα προβλεπόμενα από τους ιερούς κανόνες (βλ. πιο πάνω) εκκλησιαστικά επιτίμια, άλλως θα αντιμετώπιζαν πολύ αυστηρότερη μεταχείριση, επειδή θα θεωρούνταν ανάξιοι συγγνώμης¹⁴⁵. Η διατύπωση αυτή απέκλειε τη σωρευτική επιβολή κυρώσεων. Οι κοσμικοί νόμοι θα

142. Σχετικά με το περιεχόμενο αυτού του όρου βλ. και πιο πάνω στα περὶ κτηνοβασίας. Πάντως η Νεαρά 141 ασφαλώς αφορά στους ομοφυλοφίλους, δοθέντος ότι στο κεφάλαιο 1 γίνεται ρητή υπόμνηση για το *ποιάν ο θεός κόλασιν δικαίαν ἐπήγαγε τοῖς ἐν Σιδομοῖς πρῶν ὀικήσασι διὰ τὴν περὶ τὴν μίξιν ταύτην μανίαν*.

143. Πρβλ. T.C. LOUNGHIS - B. BLYSIDU - ST. LAMPAKES, ό.π. (σημ. 58) αρ. 1429 (με όχι πλήρη βιβλιογραφία).

144. Εξυπακούεται ότι το μέτρο επρόκειτο να ισχύσει μόνο για τη Μ. Τεσσαρακοστή του έτους 559. Στη μελέτη μου υπό τον τίτλο «*Kirchliche...*» (ό.π., σημ. *), σελ. 33 δεν υπεστήριξα διαρκή ισχύ του μέτρου, όπως, από παρανόηση ασφαλώς του γερμανικού κειμένου, υπολαμβάνει ο ΠΙΤΣΑΚΗΣ, «*Ομοφυλόφιλοι*» σελ. 216, σημ. 98.

145. «Προαγορεύομεν δὲ πᾶσιν ἐφεξῆς τοῖς τοιοῦτο τι συνειδόσιν ἑαυτοῖς τῶ μακαριωτάτῳ πατριάρχη τῆς οἰκείας ἐπιμελήσονται σωτηρίας ὑπὲρ τῶν τοιούτων ἀσεβῶν πράξεων τὸν θεὸν ἐξίλειούμενοι εἰσὼ τῆς ἀγίας εορτῆς, πικροτέρας ἑαυτοῖς ἐπάξουσι τιμωρίας ὡς οὐδεμιᾶς τοῦ λοιποῦ συγγνώμης ἄξιοι. Οὐδὲ γὰρ ἐνδοθήσεται οὐδὲ ἀμεληθήσεται ἡ τοῦ πράγματος ζήτησις καὶ διόρθωσις εἰς τοὺς μὴ προσαγγέλλοντας ἑαυτοὺς εἰσὼ τῆς ἀγίας εορτῆς, ἢ καὶ ἐμμένοντας τῇ αὐτῇ ἀσεβείᾳ πράξει» (έκδοση R. SCHÖLL - G. KROLL, σελ. 704¹⁸⁻²³). Την αιτία για την έκδοση αυτής της Νεαράς αναζητούν ο D. SH. BAILEY, *Homosexuality and the Western Christian Tradition*, London - New York - Toronto, 1955, σελ. 76 κ.ε. και ο ΠΙΤΣΑΚΗΣ, «*Ομοφυλόφιλοι*» σελ. 216 σε φυσικές καταστροφές και επιδημίες που είχαν πλήξει την αυτοκρατορία εκείνη την εποχή. Ο J. BOSWELL, ό.π. (σημ. 95), σελ. 171-174, αντιθέτως, αποδίδει την έκδοση σε πολιτικούς λόγους.

ενεργοποιούνταν και πάλι μόνον αν αγνοείτο η προτροπή. Από αυτό συνάγεται ότι η Πολιτεία παραιτείτο προσωρινώς από την ποινική της αξίωση υπέρ της Εκκλησίας. Με αυτό τον τρόπο υποκαθίστατο η Εκκλησία στη θέση της Πολιτείας, της οποίας η ποινική αξίωση θα ικανοποιείτο με την ικανοποίηση της παράλληλης αξίωσης της πρώτης. Από αυτό το τελευταίο πιθανολογείται ότι η πράξη γινόταν γενικώς αντιληπτή περισσότερο ως προσβολή των εκκλησιαστικών κανόνων παρά των κοσμικών νόμων.

Υπό αυτή την οπτική γωνία πρέπει να προστεθεί, ότι ο Ιουστινιανός, εκτός από τα κατασταλτικά μέτρα, για τα οποία θα γίνει εκτενής λόγος πιο κάτω, έλαβε και μέτρα προληπτικά. Ενόψει του ορατού κινδύνου να αναπτυχθούν αποδοκιμαζόμενες σχέσεις μέσα στα μοναστήρια, όρισε με διαδοχικούς νόμους ότι τα μέλη της αδελφότητας στα κοινόβια οφείλουν να διαμένουν και διατρέφονται όλα μαζί σε ένα οίκημα, όπως επίσης και να κοιμούνται σε ενιαίο χώρο, ώστε όλοι οι μοναχοί να παρέχουν αμοιβαίως μαρτυρία των ανεπιληπτων συνθηκών διαβίωσής τους. Την πρώτη ρητή διάταξη έχουμε στο κεφάλαιο 3 της Νεαράς 5 του 535: «Βουλόμεθα γάρ μηδὲ ἐν μοναστήριον τῶν ἐπὶ τῆς ὑπηρεσίας καθεστῶς, εἴτε πλειόνων ἀνθρώπων ἐστὶν εἴτε ἐλαττόνων, τοὺς ἐν αὐτῷ μοναχοὺς κεχωρισμένους ἀπ' ἀλλήλων ἔχειν καὶ ἰδίοις οἰκήμασι χρωμένους, ἀλλὰ κοινῇ μὲν αὐτοὺς ἐστιάζουσι θεοπίστοι, καθεῦδειν δὲ ἅπαντας ἐν κοινῷ, ἐκάστου μὲν ἐπὶ τινος ἰδιαζούσης χαμεύνης κειμένου, ἐν οἴκῳ δὲ ἐνὶ κατακλινομένους· ἢ εἴπερ οὐκ ἀρκοίη πρὸς τὸ πλῆθος τῶν μοναχῶν οἶκος εἷς, ἐν δύο τυχόν ἢ καὶ πλείοσιν, οὐ μὴν ἰδίᾳ καὶ καθ' ἑαυτοὺς, ἀλλ' ἐν κοινῷ· ὥστε μάρτυρας τῆς ἀλλήλων γίνεσθαι κοσμιότητός τε καὶ σωφροσύνης, καὶ μηδὲ τὸν ὕπνον αὐτὸν ῥάθυμον ἔχειν, ἀλλὰ μελετώντα τὴν εὐκοσμίαν διὰ τὴν τῶν ὀφισμένων ἐπιτίμησιν¹⁴⁶.» Η διάταξη αυτή αφορούσε και στις γυναικεῖς μονές, όπως ρητῶς προέβλεψε η χρονικῶς τελευταία Νεαρά

146. Έκδοση R. SCHÖLL - G. KROLL, σελ. 3125.38. Τα ίδια, αλλά σε συντομότερη διατύπωση περιέλαβε η Νεαρά 123.36 (του έτους 546): «Ἐν πᾶσι δὲ τοῖς μοναστηρίοις, ἅπερ κοινόβια καλοῦνται, κελεύομεν κατὰ τοὺς μοναχικοὺς κανόνας ἐν ἐνὶ οἴκῳ πάντας οἰκεῖν καὶ κοινῶς τρέφεσθαι, καὶ κατὰ τὸν ὅμοιον τρόπον ἐν ἐνὶ οἴκῳ πάντας κεχωρισμένως καθεῦδειν, ὥστε ἀμοιβαδὸν ἀλλήλοις μαρτυρίαν τῆς σώφρονος διαγωγῆς παρέχειν αὐτοὺς (...). Τοῦτων ἀπάντων καὶ περὶ τὰ μοναστήρια καὶ ἀσκητήρια τῶν γυναικῶν παραφυλαττομένων» (έκδοση

123. Ο Αθανάσιος (1.2.53) συνοψισε τη διάταξη ως εξής: «Πάντες οἱ ἐν κοινόβιῳ διάγοντες ἐν ἐνὶ οἴκῳ ἢ δύο κεχωρισμένως καθευδέτωσαν, χωρὶς τῶν ἀσθενῶν καὶ ἀναχωρητῶν¹⁴⁷.» Παρεμφερής είναι η διατύπωση και της αντίστοιχης επιτομῆς του Θεοδώρου: «Πάντες οἱ μοναχοὶ ἐν τοῖς κοινόβιοις καθευδέτωσαν ἐνὶ τόπῳ κεχωρισμένως, ἐκτὸς τῶν ἀναχωρητῶν καὶ ἀσθενῶν. Μέμνησο τῆς ε' νεαρᾶς καὶ ἀνάγνωθι τὴν ρλγ' νεαράν¹⁴⁸.»

Τονίστηκε πιο πάνω η διαφορά ως προς το προστατευόμενο ἐνομο αγαθὸ ἀνάμεσα στις δύο δικαιοταξίες, την εκκλησιαστική και την κοσμική. Ενώ στην πρώτη είναι η φυσική τάξη της θείας δημιουργίας, στην κοσμική δικαιοταξία, ὅπως ορθά έχει επισημανθεῖ¹⁴⁹, είναι — κατὰ τους πρώτους τουλάχιστον αἰῶνες — οι ανδρικές ἀρετές¹⁵⁰ που δόξασαν τη Ρώμη και την' ἀνέδειξαν σε μητέρα των ἀρετῶν, σύμφωνα με το κείμενο του νόμου του 390. Γι' αὐτὸ στα νομοθετήματα του 4ου αἰῶνα δεν καταδικάστηκε γενικῶς η ομοφυλοφιλία, ὅπως στους κανόνες των Καππαδοκῶν ἀδελφῶν, ἀλλὰ η παθητικὴ ομοφυλοφιλία που ἔχει ως χαρακτηριστικὸ την πρόσδοση στο ἀνδρικό σῶμα των ιδιοτήτων γυναικείου με συνέπεια την ἀνάλογη χρήση του. Ὅπως με πολλή σαφήνεια ἐκφράστηκε στον νόμο του 342, ἐγκληματοποιήθηκε η παροχή υπηρεσιῶν εταιριζόμενης γυναίκας (cum vir nubit in feminam, femina viros proiectura), με ἄλλες λέξεις η ἀνδρική πορνεία ὑπὸ την ἐννοια του εταιρισμοῦ¹⁵¹, που ἀνθιζε την εποχή εκείνη.

R. SCHÖLL - G. KROLL, σελ. 619¹⁴⁻²⁶ [= B. 4.1.4]). Πρβλ. και C.1.3.43 (44).9 (του έτους 529).

147. D. SIMON - SP. TROIANOS, *Das Novellensyntagma*, ὁ.π. (σημ. 57), σελ. 44.

148. C.E. ZACHARIA, *Ἄνεκδοτα* (ὁ.π., σημ. 139), σελ. 131.

149. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, «Ομοφυλόφιλοι», σελ. 185.

150. H. ELISABETH KOCH, *Maiores dignitas est in sexu virili. Das weibliche Geschlecht im Normensystem des 16. Jahrhunderts*, σειρά «Ius commune. Sonderhefte. Studien zur Europäischen Rechtsgeschichte» (αρ. 57), Frankfurt am Main, 1991, passim, μολονότι η έρευνά της επικεντρώνεται στον 16ο αἰῶνα, ἐπισημαίνει τις διατάξεις του ρωμαϊκοῦ δικαίου, στις οποίες προβάλλεται η υπεροχή του ἀνδρικοῦ φύλου.

151. Η διευκρίνιση είναι ἀναγκαία, ἐπειδὴ η λέξη «πορνεία», ως τεχνικός ὅρος είναι στις βυζαντινές νομικές πηγές πολυσήμαντη και δεν δηλώνει οπωσδήποτε ἀξιοποίηση πράξη. Πρβλ. πιο πάνω, μελέτη αρ. III, σελ. 86 κ.ε. Ο Ιωάν-

Η μονόπλευρη απαξία των ομοφυλοφιλικών προτιμήσεων επιβεβαιώνεται και από ιστορικές μαρτυρίες. Έτσι δεν διστάζει ο Ιωάννης Μαλάλας να περιγράφει την αδυναμία του Θεοδοσίου Β' (408-450) για τα κάλλη νεαρού αυλικού της φρουράς του: «Ὁ δὲ αὐτὸς βασιλεὺς Θεοδόσιος ἐφίλει ἔρωτι Χρυσάφιον τὸν κουβικουλάριον, τὸν λεγόμενον Ζτομμάν, ὡς πᾶν εὐπρεπῆ ὄντα· καὶ παρείχεν αὐτῷ πολλὰ ὄσα ἂν ἤτῃσατο αὐτόν, καὶ ἐδύνατο παρ' αὐτῷ παβῆρσιαν ἔχων καὶ κατῆρχε πάντων τῶν πραγμάτων καὶ ἤγε καὶ ἤρπαζε πάντα· ἦν γὰρ πάτρων καὶ προστάτης τῶν Πρασίνων πανταχοῦ¹⁵².» Ο Μαρκιανός όμως που διαδέχθηκε τον Θεοδοσίο δεν συμμερίστηκε τη συμπάθεια του προκατόχου του προς τον Χρυσάφιο¹⁵³.

Μπροστά στον κίνδυνο περαιτέρω επέκτασης του φαινομένου δεν έμειναν απαθείς οι κοσμικές αρχές. Σύμφωνα με τις διηγήσεις των ιστορικών¹⁵⁴, ο Ιουστινιανός ήδη από τα πρώτα έτη της βασιλείας του ανέπτυξε μεγάλη δραστηριότητα¹⁵⁵, αφενός μεν με τη θέσπιση

της Χρυσόστομος κάνει συχνά λόγο στα έργα του για ἄνδρας ἡταιρηκότας βλ. για παράδειγμα Ομιλία 37 εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον εὐαγγέλιον 6, PG 57, στ. 427· Ομιλία 12 εἰς τὴν Α' πρὸς Κορινθίους 5, PG 61, στ. 102. Πάντως ο όρος «ανδρική πορνεία» δεν απαντά στις βυζαντινές νομικές πηγές, δοθέντος ότι η «πορνεία» γίνεται αντιληπτή από τους Βυζαντινούς, όπως με σαφήνεια προσδιορίζεται στο Κανονικόν του Ψευδο-Νηστευτή: «Ἡ δὲ πορνεία τρεῖς ἔχει τὰς διαφοράς· τούτῃσι τὸ εἰς χήραν, τὸ εἰς δούλην, τὸ εἰς πόρνην περιπεσεῖν. Πόρνην δὲ ἐκείνην καλοῦμεν, οὗ τὴν ἄπαξ περιπεσοῦσαν, ἢ τὴν φθορεῖσαν μὴ θέλουσαν, ἢ ἐκ συμβάσεως, ἢ ὑπὸ πλάνου πλανηθεῖσαν, ἀλλὰ τὴν ἐξεπίτηδες καὶ ἐξ ἔθους εἰς πολλοὺς περιπεσοῦσαν» (ARRANZ, σελ. 52). Μετά τον 4ο αἰώνα δεν απαντοῦν πλέον στα κείμενα τέτοιες ρητές αναφορές στην ανδρική πορνεία. Κατά τους επόμενους δε αἰῶνες αποτελεί αυτό το θέμα, κατεξοχήν στη Δύση, «ταμπού». Βλ. σχετικὰ ELISABETH KOCH, ό.π. (σημ. 150), σελ. 131 σημ. 179.

152. *Iohannis Malalae, Chronographia*, 19, recensuit I. THURN, σειρά «CFHB» (αρ. 35), Berlin - New York, 2000, σελ. 28345-49.

153. «Ὁ δὲ αὐτὸς βασιλεὺς (sc. ο Μαρκιανός) καὶ Χρυσάφιον τὸν Ζτομμάν τὸν κουβικουλάριον ἀπεκεφάλισε καὶ ἐδήμεισε, τὸν φιλούμενον παρὰ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ βασιλέως, ὡς πολλοὺς ἐπηρεάσαντα καὶ προσελθόντας κατ' αὐτοῦ καὶ ὡς προστάτην καὶ πάτρωνα τῶν Πρασίνων» (*Iohannis Malalae, Chronographia*, 14, ό.π., σελ. 3685-8).

154. Πρβλ. G. PRINZING, «Das Bild Justinians I. in der Überlieferung der Byzantiner vom 7. bis 15. Jahrhundert», FM VII, σελ. 1-99 (σελ. 70).

155. Αναφέρθηκε ήδη πιο πάνω η έκδοση της Νεαράς 77 κατὰ τῶν ἀσελγαινόντων, στους οποίους περιλαμβάνονταν και οι ομοφυλόφιλοι.

ειδικού αξιώματος, του κοιαιίστορος (*quaesitor*) που είχε αρμοδιότητα, σύμφωνα με την ιδρυτική του αξιώματος Νεαρά 80 του έτους 539, την παρακολούθηση των παρεπιδημούντων στην ἡρωτεύουσα ξένων, κατὰ τον Προκόπιο όμως τη δίωξη των ηθικών παραπτώματων, κατ' εξοχήν της παιδεραστίας¹⁵⁶, αφετέρου δε με την ανελέητη τιμωρία των ἐνόχων¹⁵⁷. Από το πηγαίο υλικό συνάγεται ότι η κύρωση των δραστῶν συνίστατο κατὰ κανόνα στον ακρωτηριασμό του γεννητικού οργάνου, μολοντί δεν προβλεπόταν αυτή η ποινή στον νόμο¹⁵⁸. Πολύ παραστατικός είναι εν προκειμένω ο Ιωάννης Μαλάλας στη Χρονογραφία του, περιγράφοντας έναν διωγμό που ξεκίνησε από την καταγγελία εναντίον δύο αρχιερέων, του Ρόδου και του Διοσπόλεως: «Ἐν αὐτῷ δὲ τῷ χρόνῳ διεβλήθησαν τινες τῶν ἐπισκόπων ἀπὸ διαφόρων ἐπαρχιῶν ὡς κακῶς βιοῦντες περὶ τὰ σωματικά καὶ ἀρσενοκοιτοῦντες. Ἐν οἷς ἦν Ἡσαΐας ὁ τῆς Ρόδου ὁ

156. Ἀνέκδοτα 20.9: «τῇ δὲ δὴ ἑτέρᾳ (sc. ἀρχῇ) τοῦς τε παιδεραστοῦντας ἐς αἰετίνυσθαι καὶ γυναιξίν οὐ νόμιμα μιγνυμένους ἐπήγγελλε, καὶ εἴ τῳ τὰ ἐς τὸ θεῖον οὐκ ὀρθῶς ἤσκειται, ὄνομα ταύτῃ ἐπιθείς κοιαιίστωρα» (O. VEH, ό.π. [σημ. 20], σελ. 170). Μέχρι την έκδοση της Νεαράς 80 (539) ἀνήκε η δίωξη αὐτῶν των εγκλημάτων στην αρμοδιότητα του ἐπάρχου της πόλεως· πρβλ. Ἀνέκδοτα 20.7: «... καίτοι ἄπαντα μετῆι πρότερον τὰ ἐγκλήματα ἢ τῷ δήμῳ ἐφεστῶσα ἀρχῇ» (O. VEH, ό.π., σελ. 168) καὶ Νεαρά 77.1.1-2. Πάντως ἀπὸ το κείμενο της Νεαράς 80 δεν προκύπτει τέτοια αρμοδιότητα, ὡπως την εμφανίζει ο Προκόπιος.

157. Ο Προκόπιος, Ἀνέκδοτα 11.34-36 (O. VEH, ό.π., σελ. 102 κ.ε.) ἀναφέρει ότι επικρατοῦσε ανισότητα στην ἀσκησις της δίωξης: «Μετὰ δὲ καὶ τὸ παιδεραστεῖν νόμῳ ἀπέργεν, οὐ τὰ μετὰ τὸν νόμον διερευνώμενος, ἀλλὰ τοὺς πάλαι ποτὲ ταύτῃ δὴ τῇ νόσῳ ἄλόντας. Ἐγίνετό τε ἢ ἐς αὐτοὺς ἐπιστροφή οὐδενὶ κόσμῳ, ἐπεὶ καὶ κατηγόρου χωρὶς ἐπράσσετο ἢ ἐς αὐτοὺς τίσις, ἐνὸς τε ἀνδρὸς ἢ παιδὸς λόγος, καὶ τούτου δούλου, ἂν οὕτω τύχοι, καὶ ἀκουσίῳ μαρτυρεῖν ἐπὶ τὸν κεκτημένον ἀναγκασθέντος, ἔδοξεν εἶναι ἀκριβῆς ἔλεγχος. Τοῦς τε οὕτως ὀλισκομένους τὰ αἰδοῖα περιηρημένους ἐπόμπευον. Οὐκ ἐς πάντας μόντοι κατ' ἀρχὰς τὸ κακὸν ἤγετο, ἀλλ' ὅσοι ἢ Πράσινοι εἶναι ἢ μεγάλα περιβεβλησθαι χρήματα ἔδοξαν ἢ ἄλλο τι τοῖς τυραννοῦσι προσκεκρουκότες ἐτύγγανον.» Με αφετηρία το πιο πάνω χωρίο του Προκόπιου διατυπώνει ο P. PESCANI, «Tracce di una ignota Novella di Giustiniano in Procopio?», *Iura* 15 (1964) σελ. 181-184, την υπόθεση ότι ο Ιουστινιανός ἐξέδωσε μετὰ το 559 μία ἀκόμη Νεαρά εναντίον των ομοφυλοφίλων.

158. Πρβλ. ΣΠ. Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Η μη αναδρομικότητα των νόμων στο βυζαντινό δίκαιο», *Φιλοτιμία. Τιμητικός τόμος για την ομότιμη καθηγήτρια Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα*, Θεσσαλονίκη, 2011, σελ. 625-639 (σελ. 636).

ἀπὸ νυκτεπάρχων Κωνσταντινουπόλεως, ὁμοίως δὲ καὶ ὁ ἀπὸ Διδῆς πόλεως τῆς Θράκης, ὀνόματι Ἀλέξανδρος. Οἷτινες κατὰ θεϊαν πρόσταξιν ἠνέχθησαν ἐν Κωνσταντινουπόλει, καὶ ἔξετασθέντες καθηρέθησαν ὑπὸ Βίκτωρος ἐπάρχου πόλεως, ὅστις ἐτιμωρήσατο αὐτούς, καὶ τὸν μὲν Ἡσαίαν πικρῶς βασανίσας ἐξώρισε, τὸν δὲ Ἀλέξανδρον καυλοτομήσας ἐπόμπευσεν εἰς κραβαταρίαν· καὶ εὐθέως προσέταξεν ὁ αὐτὸς βασιλεὺς τοὺς ἐν παιδερασταίαις εὕρισκομένους καυλοτομῆσθαι. Καὶ συνεσχέθησαν ἐν αὐτῷ τῷ καιρῷ πολλοὶ ἀνδροκοῖται, καὶ καυλοτομηθέντες ἀπέθανον. Καὶ ἐγένετο ἔκτοτε φόβος κατὰ τῶν νοσοῦντων τὴν τῶν ἀρρένων ἐπιθυμίαν¹⁵⁹.» Μερικὰ ἐπὶ πλέον στοιχεῖα προσέθεσε ὁ Θεοφάνης στη δική του περιγραφή των γεγονότων εκείνων: «Τούτῳ τῷ ἔτει Ἡσαίας, ἐπίσκοπος Ῥόδου, καὶ Ἀλέξανδρος, ἐπίσκοπος Διοσπόλεως τῆς Θράκης, καθηρέθησαν ὡς παιδερασταὶ εὐρεθέντες, καὶ ἐτιμωρήθησαν δεινῶς ὑπὸ τοῦ βασιλέως, καυλοτομηθέντες καὶ πομπεύσαντες, τοῦ κήρυκος βοῶντος: “ἐπίσκοποι ὄντες τὸ τίμιον σχῆμα μὴ ἐνυβρίζετε”. Καὶ ἐξέθετο ὁ βασιλεὺς νόμους σφοδροὺς κατὰ τῶν ἀσελγαινόντων, καὶ πολλοὶ ἐτιμωρήθησαν. Καὶ ἐγένετο φόβος πολὺς καὶ ἀσφάλεια¹⁶⁰.»

Με τα κατασταλτικὰ μέτρα κατὰ των ομοφυλοφίλων του Ιουστινιανοῦ ασχολήθηκε καὶ ὁ Γεώργιος μοναχὸς στη Χρονογραφία του: «Καὶ διεβλήθησαν τότε τινὲς ὡς ἀρρενοφθόροι. Ὁ δὲ βασιλεὺς διάταξιν ἐξεφώνησεν ἔχουσαν οὕτως· πάντας τοὺς εὕρισκομένους τοὺς μὲν καυλοτομῆσθαι, τῶν δὲ καλάμους ὀξεῖς ἐμβάλλεσθαι εἰς τοὺς πόρους τῶν αἰδοίων αὐτῶν, καὶ οὕτω κατὰ τὴν ἀγορὰν γυμνοὺς θριαμβεύεσθαι. Διὸ καὶ πολλοὶ τῶν μεγιστάνων εὐρέθησαν, τῶν δὲ ἀρχιερέων οὐκ ὀλίγοι, καὶ οὕτω περιηγόμενοι οἰκτρῶς ἐτελεύτησαν. Καὶ γενομένου φόβου μεγάλου οἱ λοιποὶ ἐσωφρονίσθησαν¹⁶¹.»

Κατὰ τον Προκόπιο, στην ἴδια ποιηὴ υπέβαλε (μέσω του ἐπάρχου τῆς πόλεως) ἡ Θεοδώρα ἕναν νεαρὸ οπαδὸ του δήμου των Πρασίνων, που εἶχε εκφραστὴ ἀσεβῶς σε βάρος τῆς. Μολονότι ἡ

πράξη συνιστοῦσε ἐγκλημα καθοσιώσεως, προτίμησε ἡ αὐγοῦστα — προφανῶς γιὰ λόγους «επικοινωνιακούς», ὥστε νὰ μὴ φανεῖ ὅτι ἡ διώξη εἶχε προσωπικὰ κίνητρα — νὰ του προσάψει κατήγορία παιδεραστίας: «Καὶ Βασιανὸν δὲ τινὰ Πράσινον, οὐκ ἀφανῆ νέον ὄντα, αὐτῇ διαλοιδορησάμενον δι’ ὀργῆς ἔσχε. Διὸ δὴ ὁ Βασιανὸς (...) ἐς τοῦ ἀρχαγγέλου τὸν νεὼν φεύγει. Ἡ δὲ οἱ ἐπέστησεν αὐτίκα τὴν τῷ δήμῳ ἐφεστῶσαν ἀρχὴν, οὐδὲν μὲν τῆς λοιδορίας ἐπικαλεῖν ἐπαγγεῖλασα, ὅτι δὲ παιδεραστοίη ἐπενεγκοῦσα. Καὶ ἡ μὲν ἀρχὴ ἐκ τοῦ ἱεροῦ τὸν ἄνθρωπον ἀναστήσασα ἠκίετο ἀνυποίστω τινὶ κολάσει, ὁ δὲ δῆμος ἅπας (...) ἀπήλγησάν τε τὸ πάθος εὐθὺς καὶ ἕν οἰμωγῇ ἀνέκραγον οὐράνιον ὅσον ἐξαιτούμενοι τὸν νεανίαν. Ἡ δὲ αὐτὸν ἔτι μᾶλλον κολάσασα καὶ τὸ αἰδοῖον ἀποτεμομένη διέφθειρεν ἀνεξελέγκτως, καὶ τὴν οὐσίαν ἐς τὸ δημόσιον ἀνεγράφατο¹⁶².»

Με τὴν ἴδια κατηγορία κατεδίωξε ἡ Θεοδώρα καὶ ἄλλον οπαδὸ των Πρασίνων, τον Διογένη, ὁ οὗτος ὅμως τελικὰ διέφυγε τον θάνατο ἐπειδὴ στη δίκη του δεν υπῆρξαν ἀποδείξεις: «Καὶ Διογένην δὲ τινὰ οἷα Πράσινον ὄντα δι’ ὀργῆς ἔχουσα, ἄνδρα ἀστεῖον καὶ ποθεινὸν ἅπασί τε καὶ αὐτῷ τῷ βασιλεῖ, οὐδὲν τι ἦσσαν γάμων ἀνδρείων συκοφαντεῖν ἐν σπουδῇ εἶχε¹⁶³.» Φαίνεται ὅμως ὅτι αὐτὴ τὴν τακτικὴ εἶχε ἀκολουθήσει καὶ ὁ προκατόχος του Ιουστινιανού. Ὅταν ὁ Αναστάσιος (491-518) θέλησε νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τον πατριάρχη Μακεδόνιο Β’ (496-511), κατέφυγε στο ἴδιο τέχνασμα: «Παρεσκεύασε δὲ ὁ βασιλεὺς δύο φαύλους τινὰς κατηγορήσαι Μακεδόνιον ὡς παιδεραστὴν καὶ αἰρετικόν, ἐπιδοῦναι τε ταῦτα τῷ ἐπάρχῳ καὶ τῷ μαγίστρῳ· ὁμοίως δὲ καὶ κατὰ πρεσβυτέρων καὶ διακόνων ὀρθοδόξων¹⁶⁴.» Ἡ προτίμηση πρὸς αὐτὴ τὴν κατηγορία με σκοπὸ τὴν εξουδετέρωση πολιτικῶν ἀντιπάλων καὶ ἄλλων ἀντιφρονούντων μπορεῖ ἴσως νὰ ἐξηγηθεῖ με βάση τὸ δυσσαπὸδεικτο αὐτοῦ του ἐγκλήματος λόγω τῆς φύσης του¹⁶⁵.

162. Ἀνέκδοτα 16.18-21 (O. VEH, ὁ.π. [σημ. 20], σελ. 140).

163. Ἀνέκδοτα 16.23 (O. VEH, ὁ.π., σελ. 140). Οἱ λέξεις «ἀνδρείοι γάμοι» στο παραπάνω χωρίο ἀποτελεῖ περιφραστικὴ ἐκφραση γιὰ τὴ δηλωση ομοφυλοφιλικῆς σχέσης. Ἐτσι τὴν ἀντιλαμβάνεται καὶ ὁ ἐκδότης: «Sie ließ gegen ihn, (...) Klage wegen Homosexualität erheben» (σελ. 141).

164. *Theophanis Chronographia*, ὁ.π., σελ. 155⁹⁻¹².

165. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἀποτελεῖ ἐν προκειμένῳ τὸ ὅτι ὁ Θεοφάνης στη *Χρονογραφία*, ὁ.π., σελ. 443¹⁴⁻¹⁵, κατηγορεῖ ὡς ομοφυλόφιλο τὸν αὐ-

159. *Iohannis Malalae, Chronographia*, 18 (ὁ.π., σελ. 364⁴²-365⁵³).

160. *Theophanis Chronographia*, ἐκδοση C. DE BOOR, τόμ. I, Leipzig, 1883 (ανατύπωση Hildesheim - New York, 1980), σελ. 177¹¹⁻¹⁷. Πρβλ. καὶ τὴν περιγραφή του Γεωργίου Κεδρηνοῦ, *Σύνοψις Ἱστοριῶν*, ἐκδοση I. BEKKER, τόμ. I, Bonn, 1838, σελ. 645-646.

161. *Georgii Monachi, Chronicon*, ἐκδοση C. DE BOOR - P. WIRTH, τόμ. II, Stuttgart, 1978, σελ. 645^{1-a}.

Από τις παραπάνω περιγραφές των μέτρων προκύπτει διαφοροποίηση στην ποινική μεταχείριση των δραστών ανάλογα με τον ρόλο τους στην ομοφυλοφιλική σχέση, στην οποία υπήρχε έκδηλη απόχρωση ποινών-κάτοπτρο (βλ. πιο πάνω), εφόσον η κύρωση έπληττε το μέρος του σώματος που «αμάρτησε»¹⁶⁶: ακρωτηριασμός του πέους στους ενεργητικούς παραβάτες — που, όπως εκτέθηκε παραπάνω, αποτελούσε στην ουσία εξιδιασμένο τρόπο εκτέλεσης θανατικής ποινής — και εισαγωγή αιχμηρού καλάμου στον πρωκτό των παθητικών. Δοθέντος ότι ελλείπει η θετική πρόβλεψη τέτοιων κυρώσεων σε συνδυασμό με το ότι, σύμφωνα με τις μαρτυρίες των ιστορικών, η εκτέλεση της ποινής συμπληρωνόταν με διαπόμπευση, πρέπει μάλλον να γίνει δεκτό, ότι οι λεπτομέρειες της εκτέλεσης απέκειντο στη φαντασία του εκάστοτε αρμόδιου δικαστή.

Αν όντως η σύνταξη των «Νόμων των Ομηριτών» (βλ. και πιο πάνω) πραγματοποιήθηκε κατά τον 6ο αιώνα, όπως γενικώς πιστεύεται¹⁶⁷, η αυστηρότητα στην αντιμετώπιση των ομοφυλοφίλων δεν είναι άσχετη με το κλίμα που επικράτησε κατά την ιουστινιανεία εποχή, υφιστάμενο επί πλέον την επίταση των κατηγορηματικών ορισμών της Πεντατεύχου, λόγω των ιουδαϊκών επιδράσεων στην ευρύτερη περιοχή¹⁶⁸: Κεφάλαιο Γ'. «'Οράτε μή γένηται ή των Σοδόμων άσέλγεια. Εί δέ και φωραθείη τις, συλλαμβάνοντες τόν τοιούτον, τῷ ύπάρχῳ παραπέμπετε, ἵν' εκείνος τὰ κατὰ νόμον Κυρίου διεξέρχεται αὐτούς· δίκαιον γάρ ἐστιν ἀποκτείνεσθαι αὐτούς, ἵνα μή ζῶντες τῷ μιάσματι τῆς ἀμαρτίας και βδελυγμίας αὐτῶν, ἵν' οὕτω εἴπω, μιάνωσι και ἄλλας ψυχὰς ἀμιάντους ἀθῶων ἀνθρώπων, και τὴν ὀργὴν τοῦ Θεοῦ ἐφ' ἡμᾶς διὰ τῆς ἀκαθαρσίας αὐτῶν

αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Ε' («αισθόμενός τε αὐτὸν ἀηδῶς ἔχοντα πρὸς τὰς ἀθεμίτους ἀνδρομανίας αὐτοῦ») ἐξαιτίας της εικονομαχίας.

166. Βλ. το χωρίο 14.7.2 από την *Ἐπιτομή ἱστοριῶν* του Ἰωάννη Ζωναρά (έκδοση Μ. PINDER - Th. BÜTTNER-WOBST, τόμ. III, Bonnae, 1897, σελ. 158): «Οὗτος ὁ βασιλεὺς (sc. ο Ἰουστινιανός) και κατὰ τῶν ἀνδρομανῶν πολὺς ἔπνευσε και πλείστους διὰ ταύτην τὴν αἰτίαν ἐκόλασε, τὴν αἰδῶ τούτων ἐκτέμνων. Καὶ πρὸς τὸν ἐρόμενον "διὰ τί ταύτη τὸς ἀρρενοφθόρους κολάζεις;" ἔφη "εἰ δ' ἄρα ἱεροσυλήκασι, οὐκ ἂν τὴν χεῖρα τούτων ἀπέτεμον;"»

167. Πρβλ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Πηγές*, σελ. 146.

168. Πρβλ. Χ.Κ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, «Περὶ των "Νόμων" των Ομηριτών», στοῦ ἸΔΙΟΥ, *Νομοκανονικὲς μελέτες*, Τρίκαλα-Αθήνα, 2009, σελ. 131-140 (σελ. 137)

κατενέγκωσιν¹⁶⁹.» Στο ίδιο θέμα επανέρχεται ο συντάκτης των «Νόμων» τόσο στο κεφάλαιο 16, όπου στρέφεται κατὰ αὐτῶν που μεσιτεύουν «εἰς τὴν κοπρώδη συμπλοκὴν τῶν τε παίδων' και εὐνούχων, μεθ' ὧν εἰώθασι ἐργάζεσθαι τὴν ἀνομίαν οἱ ἄφρονες και ἀσύνητοι και ἀσεβεῖς, εἴτε ἀνὴρ ἐστι, εἴτε γύναιον, εἴτε οἰονδήποτε πρόσωπον»¹⁷⁰ ὅσο και στο κεφάλαιο 21: «Χριστιανούς γὰρ πόρνους, εἴτε μοιχοὺς, εἴτε σοδομίτας, εἴτε μάγους και ἐπασιδοὺς, και τὰ τούτων ὅμοια ποιούντας, ἢ ἡμετέρα βασιλεία κεκτῆσθαι οὐκ ἀνέχεται. Διὰ γὰρ ταῦτα ἀπέστειλεν ὁ Θεὸς ἐκ τοῦ οὐρανοῦ τὴν ὀργὴν αὐτοῦ ἐφ' ἡμᾶς, τοῦ ἐκτρίψαι και εἰς τέλος ἀφανίσαι ἡμᾶς¹⁷¹.» Τέλος, δεν παρέλειψε να προβλέψει και προληπτικά μέτρα στο κεφάλαιο 40: «Πάντας τοὺς παῖδας, ὡς ἔθος ἐστὶν αὐτοῖς, ἀπαιδεύτως ἐν ταῖς τῶν ἑορτῶν ἡμέραις συναθροίζεσθαι και παίγνιαίξιν παραυτὰ προστάττομεν κωλύεσθαι. Συναναφυρόμενοι γὰρ τοῖς ἀλόγοις παιγνίοις ἐκ δαιμονικῆς ἐνεργείας, ἐπὶ μιανὰς μίξεις προτρέπονται ἀλλήλους, πορνείαν παιδευόμενοι και τὴν ἐπάρατον τῶν Σοδόμων ἀσέλγειαν, κλοπὴν και ψεῦδος, και μίνην (;), αἰσχρολογία και ἀργίαν και χαύνωσιν και τί χρὴ λέγειν και πρὸς τούτοις τὰ λοιπά; Διὸ κελεύομεν μηδὲ τὸ καθόλου παρεῖν ταῦτα ἀθροίζεσθαι και παίξιν. Ἄλλ' οὖν και αἱ διατριβαὶ ἅπασαι ἀκριβῶς παρατηρήσθωσαν, μή ποτε ἐν μέσῳ αὐτῶν ἀναβλαστήσειεν τιποτοῦν πονηρὸν και ἐφάρματον. Οἱ δὲ ἐν παιγνίοις εὐρισκόμενοι ἀνά εἰκοσιτεσσάρων λῶρων τυπτόμενοι, και παραγγελίαν δεχόμενοι, ἀπολυέσθωσαν¹⁷².»

Ἡ Ἐκλογή (17.38) δεν απομακρύνθηκε ως προς τις κυρώσεις ἀπὸ τὴν διάταξη του Κωνσταντίου και του Κωνσταντος: «Οἱ ἀσελγεῖς, ὅ τε ποιῶν και ὁ ὑπομένων, ξίφει τιμωρεῖσθωσαν· εἰ δὲ ὁ ὑπομένων ἤττων τῶν δώδεκα ἐτῶν εὐρεθῆ, συγχωρεῖσθω, ὡς τῆς ἡλικίας δηλούσης μή εἰδέναι αὐτόν, τί ὑπέμεινεν¹⁷³.» Ἡ νομοθετικὴ

169. J. BOISSONADE, *ὁ.π.*, σελ. 78 κ.ε. = PG 86.1, στ. 584A.

170. J. BOISSONADE, *ὁ.π.*, σελ. 84 κ.ε. = PG 86.1, στ. 588D.

171. J. BOISSONADE, *ὁ.π.*, σελ. 87 = PG 86.1, στ. 592B.

172. J. BOISSONADE, *ὁ.π.*, σελ. 99 κ.ε. = PG 86.1, στ. 604.

173. BURGMANN, *Ecloga*, σελ. 238⁸⁹³⁻⁸⁹⁵. Ἡ διάταξη παρέμεινε αμετάβλητη και στην κοπτικὴ παράδοση τῆς Ἐκλογῆς: «22.35. Ruchlose, das sind Homosexuelle, Aktive und Passive, werden enthauptet. Ist der Passive aber jünger als zwölf Jahre, wird es ihm vergeben, da sein Alter darauf schließen läßt, daß er nicht wußte, worauf er sich einließ» (*Die arabishe Eclo-*

συλλογή του Λέοντος Γ' και του Κωνσταντίνου Ε' διατήρησε μεν την ποινή του θανάτου, αλλά εισήγαγε αμάχητο τεμνήριο έλλειψης διακρίσεως, που αποτελούσε το κριτήριο του καταλογιστού της πράξης, για τον παθητικό δράστη που δεν είχε συμπληρώσει το δωδέκατο έτος της ηλικίας του, εξομοιώνοντάς τον με τους *infantes*. Εντύπωση προκαλεί ότι αυτό το όριο ηλικίας έχει τοποθετηθεί πολύ ψηλά. Αυτό εξηγείται από το είδος του αδικήματος, που για τη συνειδητή τέλεσή του προϋποθέτει όχι μόνο σωματική, αλλά και πνευματική ωριμότητα. Η διάταξη αναφέρεται ρητώς στον παθητικό συμμετοχο, αλλά ο ενεργητικός δράστης θα απεκλείετο ούτως ή άλλως ως αντικείμενο της ρύθμισης εκ των πραγμάτων. Άξια προσοχής είναι επίσης η εμμονή στη θανατική ποινή, παρά το γεγονός ότι επί όλων των εγκλημάτων που αναφέρονται στη γενετήσια σφαίρα η Έκλογη προβλέπει, με εξαίρεση την αίμομειξία μεταξύ στενών συγγενών εξ αίματος και την κτηνοβοσασία, ακρωτηριασμό της μύτης¹⁷⁴.

ga, ό.π. [σημ. 63] σελ. 91). Ως προς τα ισχύοντα στο ισλαμικό δίκαιο βλ. Κ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ-ΠΑΤΡΑΓΑΣ, ό.π., σελ. 216 κ.ε. Στη σλαβική Έκλογη το κεφάλαιο 17.38 παραλείπεται. Ούτε στον Zakon sudnyj Ijudem υπάρχει σχετική διάταξη. Βλ. όσα σημειώνονται πιο πάνω (σημ. 63) ως προς την παράλειψη της διάταξης για την κτηνοβοσασία. Αντιθέτως επαναλαμβάνεται κατά βάση η διάταξη της Έκλογης σε ένα συμπλήρωμα υπό τον τίτλο, σε ελληνική μετάφραση, «Δικαστικός νόμος» (Loi de jugement) που σώζεται στον κώδικα 293 (63) (17ος αιώνας) της Βιβλιοθήκης Κυρίλλου και Μεθοδίου της Σόφιας. Σχετικό είναι το άρθρο 38: «Αν κάποιος διατηρεί σοδομιτικές σχέσεις με άλλον, να καίγονται ζωντανοί και οι δύο, εκτός αν είναι κάτω των δώδεκα ετών, εξαιτίας της ηλικίας του» (από τη γαλλική μετάφραση του Μ. ANDREEV). Σε άλλο συμπλήρωμα με τίτλο, σε ελληνική μετάφραση, «Δικαστικό βιβλίο των αυτοκρατόρων Κωνσταντίνου και Ιουστινιανού» (Livre de jugement des empereurs Constantin et Justinien) που παραδίδεται στον κώδικα 3093 (18ος αιώνας) της βιβλιοθήκης της ρουμανικής Ακαδημίας Επιστημών περιέχεται στο φύλλο 8α η ακόλουθη διάταξη: «Αυτοί που συνδέονται με σοδομιτική σχέση, αν έχουν ηλικία άνω των δεκαπέντε ετών, να καίγονται στην πυρά» (από τη γαλλική μετάφραση του G. CRONT). Βλ. *Loi de jugement. Compilation attribuée aux empereurs Constantin et Justinien. Versions slave et roumaine établies par M. ANDREEV et G. CRONT*, σειρά «Association internationale d'études du sud-est européen. Études et documents concernant le sud-est européen» (αρ. 4), Bucarest, 1971, σελ. 52 και 166. Είναι άξιο παρατήρησης, ότι το ρουμανικό κείμενο πλησιάζει, ως προς το όριο ηλικίας, το Έκλογάδιον.

174. Πρβλ. SP. TROIANOS, «Bemerkungen zum Strafrecht der Ecloga», Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο, τόμ. Α', Ρέθυμνο, 1986, σελ. 97-112 (σελ.

Πολύ ενδιαφέρουσα παραλλαγή της διάταξης της Έκλογης περιέλαβε το Έκλογάδιον (17.6): «Ό άσελγής ό τε ποιών και ό ύπομένων ξίφει τιμωρείσθω· ό δέ ήττων τών δεκαπέντε ετών τυπέσθω και έν μοναστηρίω εισαγέσθω, ως τής ηλικίας δηλούσης τούτο άκουσίως πεπονθέναι αύτόν¹⁷⁵.» Η διαφορά ανάμεσα στις ρυθμίσεις της Έκλογης και του Έκλογαδίου συνίσταται σε δύο σημεία. Πρώτον, το όριο ηλικίας αναβιβάζεται από το δωδέκατο στο δέκατο πέμπτο έτος της ηλικίας. Δεύτερον, όσοι είχαν συμπληρώσει το δέκατο τέταρτο έτος δεν θεωρούνται ανίκανοι για καταλογισμό λόγω της έλλειψης διακρίσεως, όπως στην Έκλογη, αλλά από την ηλικία συνάγεται αμαχήτως η έλλειψη δόλου. Ως εκ τούτου εισάγει το Έκλογάδιον μείωση της ποινής από τη θανάτωση με ξίφος σε μαστίγωση και έγκλειση σε μοναστήρι¹⁷⁶. Η αλλαγή αυτή της ποινικής μεταχείρισης οφείλεται κατά πάσα πιθανότητα στη διαμόρφωση των ορίων της ικανότητας για καταλογισμό στο ιουστινιάνειο δίκαιο, κατά τα οποία η μη συμπλήρωση του έβδομου έτους της ηλικίας απέκλειε τον καταλογισμό. Τούτο είχε ως συνέπεια ότι ο συντάκτης του Έκλογαδίου έκρινε ως υπερβολικά επιεική την εξομοίωση των ανήβων προς τους *infantes*. Έτσι λοιπόν — στο πλαίσιο του ευρύτερα επιδιωκόμενου σκοπού της «διακριτικής» αποκατάστασης του ιουστινιάνειου δικαίου¹⁷⁷ — επιζητήθηκε η αποκατάσταση της διαταραχθείσας ισορροπίας με εφαρμογή της γενικής αρχής, κατά την οποία η ανηβότητα μόνον ως λόγος μεί-

107) και επ' αυτού τις παρατηρήσεις (του Dieter Simon) στο *Rechtshistorisches Journal* 5 (1986), σελ. 334 κ.ε. Πρβλ. περαιτέρω την EVELYNE PATLAGEAN, «Byzance et le blason pénal du corps», *Du châtement*, ό.π. (σημ. 134), σελ. 405-426 (σελ. 423).

175. D. SIMON - SP. TROIANOS, «Eklogadion und Ecloga privata aucta», *FM* II, σελ. 45-86 (σελ. 71).

176. Βλ. σχετικά K.L. NOETHLICH, «Das Kloster als "Strafanstalt" im kirchlichen und weltlichen Recht», *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanonistische Abteilung* 80 (1994), σελ. 18-40 και, ειδικότερα, ΣΠ. Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Η μονή ως τόπος κράτησης στις βυζαντινές νομικές πηγές», *Τμητικός τόμος εις μνήμην καθηγητή Χρίστου Δέδε*, Αθήνα-Κομοτηνή, 2013, σελ. 523-542 (σελ. 524 κ.ε.).

177. Πρβλ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Ποινάκιος*, σελ. 120 κ.ε.

ωσης της ποινής μπορεί να ληφθεί υπόψη¹⁷⁸. Το μέτρο της μείωσης δεν κατελείφθη, όπως παλαιότερα, στην κρίση του δικαστή κατά την επιμέτρηση της ποινής, αλλά καθορίστηκε με τον νόμο. Λογική συνέπεια της νέας αυτής αντιμετώπισης αποτέλεσε η αύξηση του ορίου από το δωδέκατο έτος, που ήταν κατά το ιουστινιάνειο δίκαιο το όριο ανηβότητας των γυναικών, στο μη συμπληρωμένο δέκατο πέμπτο, δοθέντος ότι στα αρσενικά πρόσωπα, για τα οποία πρόκειται εδώ λόγω της φύσης του εγκλήματος, όριο της ανηβότητας κατά το ίδιο δίκαιο ήταν η συμπλήρωση του δέκατου τέταρτου έτους. Αυτή η λύση εναρμονίζεται κατ' αρχήν και προς όσα διδάσκονται στο κανονικό δίκαιο σχετικά με την ικανότητα για καταλογισμό¹⁷⁹. Η ρύθμιση αυτή αφορά ασφαλώς στον παθητικό συναυτουργό, δοθέντος ότι γίνεται ως προς αυτόν χρήση του ρήματος «πάσχω» (πεπονθέναι).

Το Έκλογάδιον προβλέπει έγκλειση σε μονή, όχι όμως και αναγκαστική μοναχική κουρά¹⁸⁰. Είναι όμως λογικό να δεχθεί κανείς, ότι ο συντάκτης του θα είχε κατά νουν την περιβολή του εγκλεισμένου με το μοναχικό σχήμα, γιατί, υπό την αντίθετη εκδοχή, η διαρκής — η διάταξη του Έκλογαδίου δεν προβλέπει την προσωρινή έγκλειση — παραμονή λαϊκού, μάλιστα δε νεαρής ηλικίας¹⁸¹, μέσα στο μοναστήρι θα ανέτρεπε κάθε κανονική τάξη με τον κίνδυνο πολλών άλλων εμπλοκών. Άλλωστε, κατά τον κανόνα 40 της Πενθέκτης Συνόδου, μπορούσε να τελεσθεί μοναχική κουρά ήδη από του δέκατου έτους της ηλικίας του χειρομένου.

Το κεφάλαιο 17.6 του Έκλογαδίου απαντά και ως κεφάλαιο 17.11 της Αύξημένης Ίδιωτικής Έκλογής (*Ecloga privata auc-*

178. Βλ. D. 4.4.37: «*TRYPHONINUS libro tertio disputationum* (...) 1. ... nisi quatenus interdum miseratio aetatis ad mediocrem poenam iudicem produxerit» (= ... με την επιφύλαξη των περιπτώσεων, κατά τις οποίες η συμπάθεια της ηλικίας παρακινεί κάποτε τον δικαστή σε μείωση της ποινής). Πρβλ. και D. 48.13.7 και 48.19.16.3.

179. Βλ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Οι ποινές» (ό.π., σημ. 22), σελ. 24 κ.ε. με παράθεση των πηγών.

180. Ως εκ τούτου ο Κ. ΡΑΛΛΗΣ, «Περί της αναγκαστικής μοναχικής κουράς», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 12 (1937), σελ. 326-328 δεν κάνει μεία της διάταξης της *Ecloga privata aucta*.

181. Όπως εκτίθεται πιο κάτω, από πολύ ενωρίς εμφανίζεται στα μοναστηριακά τυπικά η απαγόρευση της παρουσίας ανήβων στις ανδρικές μονές.

τα)¹⁸², δοθέντος ότι το συμπλήμα αυτό προέκυψε από τη συνένωση Έκλογής, υπό τη μορφή της Ίδιωτικής Έκλογής, και Έκλογαδίου¹⁸³, εκτός όμως αυτού σε κανένα άλλο νομικό κείμενο των επόμενων αιώνων. Οι Μακεδόνες επανέλαβαν τη διάταξη της Έκλογής στις δύο νομοθετικές συλλογές τους, την Εισαγωγή (40.66) και τον Πρόχειρο Νόμο (39.73): «Οί άσελγείς, ό τε ποιών και ό πάσχω, ξίφει τιμωρείσθωσαν· ει μη άρα ό πεπονθώς έλαττον ή (Πρ. Ν.: ειη) τών ιβ' χρόνων. Τότε γάρ τδ ένδεές τής ηλικίας αυτού τής τοιαύτης αυτόν έξαρπάξει (Πρ. Ν.: άπαλλάττει) ποινής¹⁸⁴.» Τα Βασιλικά περιέλαβαν στο βιβλίο 60 όλα τα χωρία του Πανδέκτη που αμέσως ή εμμέσως αφορούν σε ομοφυλοφιλικές σχέσεις¹⁸⁵, εν τούτοις καμία από τις παραπάνω γενικές διατάξεις, όπως εκείνες του Κώδικα 9.9.30(31) ή της Εισαγωγής 40.66 (= Προχείρου Νόμου 39.73), την οποία — του Προχείρου Νόμου — καταχώρισε κατά τον 14ο αιώνα ο Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος στην Εξάβιβλό του (6.4.3).

182. *JGR*, τόμ. VI, σελ. 41.

183. Βλ. σχετικά ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Πηγές*, σελ. 268 κ.ε. Ο Β. SINGOWITZ, *Studien zum Strafrecht der Ekloge*, σειρά «Πραγματεΐαι της Ακαδημίας Αθηνών» (αρ. 21), Αθήνα, 1956, σελ. 106 σημ. 3 δεν γνώριζε τη διάταξη του Έκλογαδίου (που εντοπίστηκε μόλις το 1976), αλλά μόνον εκείνη της *Ecloga privata aucta*, την οποία χαρακτηρίζει ως ιδιόμορφη (*eigenartig*), μη μπορώτας να υποθέσει την προέλευσή της.

184. *JGR*, τόμ. II, σελ. 225 κ.ε. και 365.

185. Βλ. 60.22.1.2 (*BT*, σελ. 29127-11), 60.37.10 (*BT*, σελ. 29746-11), 60.37.29.9 (*BT*, σελ. 298315-17), 60.37.34.1 (*BT*, σελ. 298421-22), 60.39.1.4 (*BT*, σελ. 30041-2). Εκτός αυτών καταχωρίστηκε στα Βασιλικά 8.1.1.6 (*BT*, σελ. 40316-18) το χωρίο D. 3.1.1.6 περί της ικανότητας να συνηγορεί του εκουσίας εταιριζόμενου παθητικού ομοφυλοφιλου: «Κωλύεται ύπερ άλλων συνηγορείν και ό ήταιρικώς, ει μη κατά βίαν ληστών ή πολεμίων πέπονθεν ύπερ έαυτού δε ού κωλύεται.» Πρβλ. και το σχετικό σχόλιο b στη Μεγάλη Σύνοψη τών Βασιλικών (*Synopsis Basilicorum maior*) Σ 10.1: «Ό έν τώ οικείω σώματι τά γυναικών ύπομείνας» (*JGR*, τόμ. V, σελ. 518)· επίσης την Έκλογή τών βασιλικών 8.1.1: «Άλλά και ό ήταιρικώς, ήγουν ό άσημύωνος τά τών γυναικών έν τώ οικείω σώματι παθών, ύπερ έαυτού μόνον συνηγορεί, ύπερ άλλου δε ού δύναται, ει μήπου κατά βίαν ληστών ή πολεμίων πέπονθε τοϋτο...» (L. BURGMANN, *Ecloga Basilicorum*, σειρά «Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte» [αρ. 15], Frankfurt am Main, 1988, σελ. 339:17-19).

Ο αυτός καθ' εαυτόν ανεξήγητος¹⁸⁶ αποκλεισμός των κατ' εξοχήν σχετικών διατάξεων της ιουστινιάνειας κωδικοποίησης και της νομοθεσίας των Μακεδόνων από την ανακωδικοποίηση του Λέοντος Σ' προκάλεσε χωρίς αμφιβολία σύγχυση στους εφαρμοστές του δικαίου. Αυτό το συμπέρασμα επιτρέπουν όσα γράφει κατά τον 12ο αιώνα ο Θεόδωρος Βαλασαμών, ο οποίος αναφέρεται στο συγκεκριμένο θέμα σε δύο χωρία του ερμηνευτικού του υπομνήματος, αλλά στο καθένα προσεγγίζει το θέμα διαφοροτρόπως. Ενώ δηλαδή στο σχόλιο στον *Νομοκάνονα εις ιδ' τίτλους* 13.5 επισημαίνει απλώς το κενό στα Βασιλικά¹⁸⁷, στο σχόλιο στον κανόνα 63 του Μεγάλου Βασιλείου επικαλείται τη διάταξη των *Βασιλικών* 60.37.84, όπου επαναλαμβάνεται η διάταξη του *Προχείρου Νόμου* 39.74, κατά των κτηνοβατών¹⁸⁸. Με βάση το τελευταίο αυτό σχόλιο πιθανολογείται — δεν υπάρχουν συγκεκριμένες μαρτυρίες — ότι η ποινική πρακτική προσανατολιζόταν ίσως προς τον μαρτυρούμενο από τα χρόνια του Ιουστινιανού ακρωτηριασμό του πέους.

Στα μεταγενέστερα συμπληήματα απαντούν οι διατάξεις εκείνων των νομοθετικών συλλογών που κατά περίπτωση αποτέλεσαν τη βάση για τη σύνταξή τους. Έτσι, η *Ecloga ad Prochiron mutata* 19.24¹⁸⁹ αντιστοιχεί στο κεφάλαιο 17.38 της *Έκλογης*, η *Αύξημένη Είσαγωγή* (*Eisagoge aucta*) 52.66¹⁹⁰ στο κεφάλαιο 40.66 της *Είσαγωγής* και το *Αύξημένον Πρόχειρον* (*Prochiron*

186. Ο Β. SINOOWITZ, *ό.π.*, σελ. 106 σημ. 9 το έχει ήδη επισημάνει. Διερωτάται κανείς, αν αυτή η σχεδόν προκλητική παράλειψη των «κεντρικών» διατάξεων κατά της ομοφυλοφιλίας αποτελεί ένδειξη είτε ότι η Πολιτεία στα χρόνια του Λέοντος Σ' περιόρισε την ποινική της αξίωση κατά των ομοφυλοφίλων είτε ότι οι συμπληητές θέλησαν με αυτό τον τρόπο να παράσχουν στους δικαστές ευρύτερα περιθώρια κατά την επιμέτρηση της ποινής.

187. «Τὸ μὲν τοι κεφαλικῶς τιμωρεῖσθαι τοὺς μοιχοὺς, ἢ τοὺς ἀρρενοκοίτας, ἢ τοὺς φθορεῖς, οὐκ ἐτέθη εἰς τὰ βασιλικά, ἀλλὰ φησὶ τὸ οὐ κεφ. τοῦ ῥηθέντος λζ' τίτ. Οἱ μοιχοὶ τυπτόμενοι καὶ κουρευόμενοι ῥινοκοπείσθωσαν· οἱ δὲ μέσοι καὶ οἱ ὑπουργοὶ τῶ τοιοῦτῳ ἀσεβήματι γεγονότες, τυπτόμενοι καὶ κουρευόμενοι διηνεκῶς ἐξοριζέσθωσαν» (ΠΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΝΗΣ, τόμ. Α', σελ. 302).

188. «Καὶ ἀνάγνωθι περὶ ἀρρενοκοίτων καὶ τὸ τελευταῖον κεφ. τοῦ λζ' τίτλου τοῦ ξ' βιβλίου, λέγον· Οἱ ἀλογεῦόμενοι, ἦτοι κτηνοβάται καυλοκοπείσθωσαν» (ΠΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΝΗΣ, τόμ. Δ', σελ. 220 = PG 138, στ. 760B).

189. *JGR*, τόμ. VI, σελ. 269.

190. *JGR*, τόμ. VI, σελ. 207.

auctum) 39.190¹⁹¹ στο κεφάλαιο 39.73 του *Πρόχειρου Νόμου*. Επίσης και η χωρίς εξάρτηση από προγενέστερη συλλογή *Έπιτομή* επαναλαμβάνει την εν λόγω διάταξη στο κεφάλαιο 45.106¹⁹². Επί πλέον όμως το ίδιο συμπλήημα παραθέτει στο κεφάλαιο 45.36 τη διάταξη του *Πανδέκτη* 47.11.1.2 (βλ. πιο πάνω) σε ελαφρώς παραλλάσσουσα — ίσως και λόγω λαθών στην αντιγραφή — διατύπωση από εκείνη των *Βασιλικών* (60.22.1.2)¹⁹³.

Στη σειρά αυτή άγονης αναπαραγωγής παλαιών διατάξεων εξαίρεση αποτελεί το κεφάλαιο 31.3 της *Ε(cloga ad) Pr(ochiron) m(utata)*. Πρόκειται για περιληπτική απόδοση, με βάση το χωρίο 7.8.6 του Αθανασίου του Εμεσηνού¹⁹⁴, της ιουστινιάνειας Νεαράς 115.3.11, κατά την οποία δεν δικαιούται ο πατέρας να αποκληρώσει, λόγω ανήθικου τρόπου διαβίωσης, την εικοσιπεντάχρονη κόρη του, η οποία παρέμεινε άγαμη με υπαιτιότητα των γονέων. Ενώ όμως το κείμενο του Αθανασίου αναφέρει μόνον «άσελγεια» («εί... άσελγήσει»), παρέφρασε ο συντάκτης της *EPm* το σχετικό απόσπασμα ως εξής: «Εἰ δὲ καὶ άσελγήσει μετὰ τὸν ὠρισμένον χρόνον, ἢ πορνεύσει ἢ παραγωνώμην αὐτῶν ἐλευθέρῳ ἀνδρὶ συναφθῆ, οὐ δύνανται οἱ γονεῖς αὐτῆς τοῦτο εἰς τρόπον ἀχαριστίας λογίζεσθαι καὶ ἀκληρον αὐτὴν εἶν»¹⁹⁵. Το γεγονός ότι ο συμπληητής θεώρησε το υπό επεξεργασία κείμενο ως ατελές και έκρινε ότι έπρεπε να «βελτιωθεί» με την προσθήκη ενός όρου που χαρακτηρίζει κατά γενικό τρόπο την ακόλαστη συμπεριφορά (πορνεύσει) αφήνει να υπονοηθεί, ότι ο όρος του κειμένου «άσελγήσει» ήταν, κατά τη γνώμη του συμπληητή, ακατάλληλος ή, ενδεχομένως, ανεπαρκής για τον χαρακτηρισμό εξώγαμης γενετήσιας σχέσης γενικώς, επειδή αυτός

191. *JGR*, τόμ. VII, σελ. 300.

192. *JGR*, τόμ. IV, σελ. 582.

193. «Ο συμβουλευών παιδί ή γυναικί αίσχροτήτα ή ύπονοθεύων ή άφελών τὸν ἀκόλουθον ή διδοῦς ἐπὶ αίσχροτῆτι δῶρα, πραχθέντος μὲν τοῦ άμαρτήματος κεφαλικῶς κολάζεται, μὴ πραχθέντος δὲ δεπορτατεύεται, καὶ ὁ ύποφθείρας (leg. ύποφθαρεῖς) ἀκόλουθος άκρως τιμωρεῖται» (*JGR*, τόμ. IV, σελ. 576). Πρβλ. και το επόμενο κεφάλαιο 45.37, όπου καταχωρίζεται περιληψη της διατάξης D. 4.2.8.2-3.

194. Αθανάσιος 7.8.6: «Εἰ δὲ καὶ άσελγήσει μετὰ τὸν εἰρημένον χρόνον, οὐ δύναται τοῦτο εἰς τρόπον ἀχαριστίας λογίζεσθαι ὁ πατήρ» (D. SIMON - SP. TROIANOS, *Das Novellensyntagma*, *ό.π.* [σημ. 57], σελ. 242_{19.20}).

195. *EPm* 31.3 (*JGR*, τόμ. VI, σελ. 290).

καθ' εαυτόν εμπεριείχε ορισμένο μόνον είδος ακόλαστης σχέσης, εν προκειμένω σχέσης ομοφυλοφιλικής. Αν ευσταθεί αυτή η υπόθεση, τότε από άποψη ηθικής αλλά και νομικής αξιολόγησης εξομοιώνονται εδώ η γυναικεία ομοφυλοφιλία και η πορνεία.

Η αρρενομανία εμφανίζεται και πάλι στην αυτοκρατορική νομοθεσία στις αρχές του 14ου αιώνα. Τον Μάιο του 1306, ύστερα από αίτημα που είχε υποβάλει ο πατριάρχης Αθανάσιος Α' δύο χρόνια πρωτότερα, εξέδωσε ο Ανδρόνικος Β' Παλαιολόγος μία Νεαρά — γνωστή ως «Νεαρά του πατριάρχου Αθανασίου», επειδή ο πατριάρχης την είχε προκαλέσει — με την οποία τονίστηκε στους δικαστές, με επίκληση της ευθύνης τους απέναντι στον Θεό, να μην αμελούν τη δίωξη και τιμωρία όσων διαπράττουν σοβαρά εγκλήματα κατά των ηθών, επειδή δελεάστηκαν από δώρα ή λόγω προσωπικών συμπαθειών: «Και ἵνα πάσαις ταῖς ἡμετέραις πόλεσι κηρυχθῆ, μηδένα κατατολμᾶν ἀναίδην ὅσα εἰς χόλον θεοῦ καὶ βλάβην ψυχῶν διαπράττεσθαι, πορνείαν φημί καὶ μοιχείαν, ἀρρενομανίαν, αἰμομιξίαν ἢ ἀδικίαν ἢ γοητείαν καὶ ὅσα τοιαῦτα τελεῖν, ἀλλ' ἐδικεῖσθαι νομίμως καὶ μὴ καταφρονῆσαι, μὴ λήμματι, μὴ προσώπῳ τὸν κρίνειν λαχόντα τὰ τοιαῦτα ἔαν (...)»¹⁹⁶. Πέρα όμως από τον ήδη γνωστό χαρακτήρα της πορνείας, της ομοφυλοφιλίας, της αιμομιξίας και της μαγείας, ως προσβολῆς της θείας ἐνομης τάξης και πέρα από την πολλαπλά μαρτυρούμενη ολιγωρία ως προς τη δίωξή τους κατά την ύστερη περίοδο, δεν συνάγεται κάτι περισσότερο ουσιαστικό από τη Νεαρά αυτή.

Εκείνο πάντως που συνάγεται είναι ότι στα τελευταία χρόνια πριν από την Άλωση η δίωξη σοβαρών αδικημάτων αυτής της μορ-

196. JGR, τόμ. I, σελ. 534. FR. DÖLGER, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453*, München-Berlin, 1960, αρ. 2295. Βλ. γι' αυτή τη Νεαρά Κ. TRIANTAPHYLLOPOULOS, «Die Novelle des Patriarchen Athanasius über die Trümoiria», *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher* 8 (1930), σελ. 136-146 (= ο ΙΔΙΟΣ, Άπαντα, τόμ. Β', Αθήνα, 2009, σελ. 505-516. Γ. ΝΑΚΟΣ, «Προβλήματα βυζαντινού κληρονομικού δικαίου επί Παλαιολόγων. Η λειτουργική ισχύς της νεαρᾶς 26 Ανδρονίκου Β' Παλαιολόγου», *Επιστημονική Επετηρίς Δικηγορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης* 8 (1987 [1988]), σελ. 91-127. Μ. ΤΟΥΡΤΟΓΑΟΥ, «Παρατηρήσεις επί της φερομένης ως "Νεαρᾶς 26" του Ανδρονίκου Β' Παλαιολόγου», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 70 (1995), σελ. 65-87.

φής, καθ' εξοχήν της ομοφυλοφιλίας, δεν υπερέβαινε το πλαίσιο του *forum internum*. Επομένως, ο γνωστός για τις αυστηρές του αρχές και την ασκητική του νοοτροπία πατριάρχης Αθανάσιος είχε κάθε λόγο να ανησυχεί, πολύ περισσότερο επειδή αυτές οι ηθικές παρεκτροπές θεωρούνταν η αιτία για όλα τα δεινά που έπλητταν την αυτοκρατορία¹⁹⁷. Αυτό τον ανάγκασε να ζητήσει από τον αυτοκράτορα την έκδοση ειδικού νόμου, με τον οποίο, μεταξύ άλλων, επιστάτο η προσοχή στη δίωξη της ομοφυλοφιλίας — φαινομένου που παρουσίαζε έξαρση εκείνη την εποχή. Αυτή η έξαρση διαπιστώνεται εύκολα και από φιλολογικά κείμενα, ιδίως μάλιστα αν αυτά είχαν ως στόχο την άσκηση πολεμικής.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ένα λιβελλογράφημα από το πρώτο μισό του 15ου αιώνα με τη μορφή επιστολής που με πολύ πειστικά επιχειρήματα αποδίδεται στον γνωστό λόγιο Ιωάννη Αργυρόπουλο. Αυτό το κείμενο έχει ως στόχο έναν ανώτατο δικαστή — αναφέρεται ως *κριτής του βήλου* —, τον Δημήτριο Καταβλαττά, που αργότερα άλλαξε το όνομά του σε Δημήτριος Καταδοκεινός, πρόσωπο υπαρκτό, όπως προκύπτει από τον συνδυασμό με άλλες πηγές. Ο συντάκτης του κειμένου περιγράφει με συναρπαστικό τρόπο όσα συνέβησαν στη Θεσσαλονίκη, όταν αυτός και ο μεγαλύτερος σε ηλικία Καταβλαττάς, που υπηρετώντας για ένα διάστημα στον τουρκικό στρατό είχε αποκτήσει μερικές κακές συνήθειες¹⁹⁸, φοιτούσαν στη σχολή του Αλεξίου Φορβηνού. Περιγράφοντας τις προσπάθειες του Καταβλαττά να μεταφυτέψει στο ιδιαίτερα πρόσφορο περιβάλλον του σχολείου τις κακές του συνήθειες και τις προτιμήσεις του («τὰ δέ γε μὴν σου πρῶκτοφίλια, εἰ δὲ βού-

197. Βλ. το έργο του Ιωσήφ Βρυεννίου «Κεφάλαια ἐπτάκις ἐπτά» (έκδοση E. BULGARIS, *Ἰωσήφ μοναχοῦ τοῦ Βρυεννίου τὰ ἐρεθέντα*, τόμ. III, Leipzig, 1784, σελ. 48-126). Στο κεφάλαιο 47 (σελ. 119 κ.ε.) πραγματεύεται ο συγγραφέας το θέμα: *Τίνες αἱ αἰτίαι τῶν καθ' ἡμᾶς λυπηρῶν*.

198. Αναφερόμενος στους Τούρκους και στις συνήθειές τους γράφει ο Δούκας (*Ducæ Historia Turco-byzantina, 1341-1462*), σειρά «Scriptores byzantini» (αρ. 1), έκδοση V. GRECU, Bucarest, 1958, σελ. 59): «... ἀκράτητον τὸ ἔθνος αὐτὸ καὶ οἰστραμανὲς ὡς οὐδὲ ἐν τῶν πάντων γενῶν, ἀκόλαστον ὑπὲρ πάσας φυλᾶς καὶ ἀκόρεστον ἀσωτίαις, τοσοῦτον γὰρ πυροῦται, ὅτι καὶ κατὰ φύσιν καὶ παρὰ φύσιν ἐν θηλείαις, ἐν ἄρρεσιν, ἐν ἀλόγοις ζῴοις ἀδεῶς καὶ ἀκρατῶς μιγνύμενον οὐ παύεται.»

λει γε και δημωδώς εἰπεῖν κωλοφιλία»), γράφει ο συντάκτης της επιστολής: «Nῦν δέ σου τὰ τῆς ἀσελγείας και προσωτέρω προβῆναι ἐτόλμησεν, ἤδη τοὺς τῶν νέων πρωκτοὺς ἀρξάμενος ἀναψᾶν κἀντεῦθεν σύνδυο και σύντρεις ὀσημέραι τούτους φεῦ διατυγιζόμενος. Ταῦτά τοι και ταχέως τοὺς πλείστους αὐτῶν ἀντὶ ἠθῶων εὐρυπρώκτους ἀπέφηνας, θάττον ἤπερ Ἡρακλῆς τὰς Θεοστίου θυγατέρας, σφᾶς αὐτὰς διακορισάμενος.» Από τις συνήθειές του δεν ἀποξενώθηκε ο Καταβλαττάς οὔτε και ἀργότερα, ὅταν εἶχε δική του σχολή, διδάσκοντας τοὺς μαθητές του τις παλιές του στρατιωτικές ἐμπειρίες: «... και νῦν μὲν ἀσελγείας και ἀκολασίας, νῦν δὲ τῆς ἐναγοῦς ἀρρενοφθορίας, αὐτὸς αὐτοῖς ἠγεμῶν τούτων γινόμενος και ἀντὶ λόγων ταυτὶ τὰ μυσάρὰ τῶν μαθημάτων τοῖς φοιτηταῖς ὑποδεικνύς; Και ἴσως γε οὐκ ἀπεικόντως· ἃ γὰρ ἦσθα διδαχθεῖς, ταῦτα δήπου και διδάσκων ἐτέλεις.» Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ συνέχεια τῆς επιστολής, ὅπου σε ἐνδειξὴ τῆς γενικῆς ἀγανάκτησης ἐναντίον του Καταβλαττά γράφεται, ὅτι για τον κόσμο ἦταν «ὁ κολάσει και δίκαις μυρίαις ὑπόχρεως, ὁ παιδογόνων μορίων ἀφαίρεσιν δίκαιος ὢν ὑποστῆναι, ὁ ζεούση τέφρα τὰς ὑπογαστρίους ἄξιος τετίλθαι τρίχας, και τοιαῦθ' ἕτερα πολλά»¹⁹⁹. Και ὅσο μὲν για το μάθημα τῶν τριχῶν του ὑπογαστρίου με καυτὴ στάχτη εἶναι θέμα ἐπινοητικότητας, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση τῶν παιδογόνων μορίων, ὅσο και ἀν δὲν εἶναι σαφές, ἀν νοεῖται ευνουχισμὸς ἢ ἀκρωτηριασμὸς του πέους,

199. P. CANIVET - N. OIKONOMIDÈS, «[Jean Argyropoulos] La comédie de Katablattas. Invective byzantine du XVe s.», *Δίπτυχα* 3 (1982-1983), σελ. 5-97 (σελ. 37 κ.ε., στίχοι 287-288, 134-139, 210-214, 182-184, κατὰ τὴ σειρά παράθεσης). Σχετικῶς βλ. ΣΠ. Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Ἔργα και ἡμέρες ἐνὸς δικαστῆ του 15ου αἰῶνα ἢ τῆς τεχνικῆς τῆς λιβελλογραφίας», *Βυζαντιακά* 5 (1985), σελ. 57-68 (σελ. 62 κ.ε.) ΑΝΤΩΝΙΑ ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, «Ο κοινωνικὸς ἐλεγχος ὡς παράγοντας ἐπικοινωνίας στο Βυζάντιο», *Πρακτικά του Β' Διεθνούς συμποσίου «Ἡ ἐπικοινωνία στο Βυζάντιο»*, Ἀθήνα, 1993, σελ. 181-193. SOPHIE MERGIALI, *L'enseignement et les lettrés pendant l'époque des Paléologues (1261-1453)*, σειρά «Ἐταιρεία τῶν Φίλων του Λαοῦ. Κέντρον Ἐρεῦνης Βυζαντιῶν» (αρ. 5), Ἀθήνα, 1996, σελ. 186 κ.ε. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ὡς ἄνω επιστολὴ βλ. και τὴν ἀρχικὴ μορφή τῆς αυτοβιογραφίας του Νικηφόρου Βλεμμύδη, κεφάλαια 5, 14, 18-19 και 21 στὴν ἐκδοσὴ J. MUNITZ, *Nicéphori Blemmydae opera*, σειρά «Corpus Christianorum. Series Graeca» (αρ. 13), Turnhout, 1994, σελ. 5, 9 και 11-13.

πιθανολογεῖται ὅτι διατηρεῖτο ἡ ἀνάμνηση τῆς πρακτικῆς του παρελθόντος ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς ιδέας τῆς ταυτοπάθειάς.

Ἐκτὸς ἀπὸ τα φιλολογικὰ κείμενα πολεμικοῦ χαρακτῆρα σχετικὸ ὑλικὸ προσφέρουν και τα σατιρικά ἔργα. Ἐνα ἀπὸ αὐτὰ εἶναι ἡ σύγχρονη περίπου με τὴν πιο πάνω επιστολὴ *Ἐπιδημία Μάξاري ἐν ἄδου ἢ Πεῦσις νεκῶν ἐνίων περὶ τινῶν τῶν εἰς τὰ βασίλεια συναναστρεφομένων*, που μας ἐπιτρέπει να ρίξουμε μια ματιά σε ὅσα συνέβαιναν στα μοναστήρια και στο παλάτι: «Διηγῆσατό μοι ὁ τριπέπελος ἐκεῖνος και κεκυφώς, ἢ εἰρημένη ἀπώλεια, ὡς ἦκεν ἐν ἄδου ἄκων και μὴ βουλόμενος, ὅτι ὁ μὲν πρεσβύτερός μοι υἱὸς κείρας τὴν κόμην, και κίδαριν και μανδύαν ἐπενδυσάμενος, πᾶσαν παιδιὰν και ἀμαθίαν, ἀβελτηρίαν τε και νωθρίαν, ἀλλὰ δὴ και τυφον και ἄλλην πᾶσαν ἀκολασίαν και ἀσελγείαν, ἄπερ παιδιόθεν ἐξήσκησεν, ἐπεκάλυψεν ὁ μανδύας· και γέγονεν ἐλκεχίτων, ψευδοεὐλάβειαν δεικνύων, τῆς δὲ ἀφροδίτης τυγχάνων φίλος, και διατρίβει ἐν τῇ τοῦ Εὐεργέτου μονῆ. Ὁ δὲ νεώτερος τὰ τῶν νεωτέρων και ἀκολάστων και τετυφωμένων και εὐρυπρώκτων και μεγάλα οἰόμενων, μᾶλλον δὲ μαινομένων και φρενολήπτων ἔργα ποιεῖ. (...) Οὐχ αἰρεῖται γὰρ τοῦ τε βασιλικῶ κλήρου και τῆς μεγάλης ἐκκλησίας δομῆστικός καλεῖσθαι και ἐπινικίους και θείας ἄδειν ὠδᾶς· και μετὰ παίδων και δούλων και οἰκετῶν μεθυόντων τε και παραλήρων ἄδειν αἰρεῖται λήρων ὠδᾶς. Φεῖδεται πολλάκις ἔσαι καλούμενος ἐφ' ἔορταῖς τε και πανηγύρεσιν ἐκκλησίας μέσον· και μετὰ μεираκίων ποιούντων τε και πασχόντων, ἀλλὰ δὴ και μεθυόντων και ἀτασθάλων ἄδει και χορεύει και φλυαρεῖ, παραπαίων καθάπερ μαινόμενος. Αἰδεῖται τάχα και ἐρυθριᾷ προσταττόμενος παρὰ τοῦ γενναιοτάτου αὐτοκράτορος ἢ τοῦ... δεσπότη ὥστε πρὸς κιθάραν ἔσαι, ... και ἀπαναίνεται και νόσημα προσποιεῖται και ἐν γωνίαις και τρίδοις και πανδοχείοις και καταλύμασιν ἐταιριζομένων γυναικῶν κιθαρίζει και κορδακίζει και ἕτερ' ἄττα ἄσμενα πράττει λάθρα και μετὰ τοῦ κρύπτεσθαι»²⁰⁰.

200. Mazaris' *Journey to Hades: or Interviews with dead men about certain officials of the imperial court*, σειρά «Arethusa Monographs» (αρ. 5), Buffalo, Department of Classics, State University of New York, 1975, σελ. 2-99. Για το ἐν λόγω ἔργο πρβλ. ΣΤ. ΛΑΜΠΙΑΚΗΣ, *Οι καταβάσεις στον κάτω κόσμο στὴ βυζαντινὴ και στὴ μεταβυζαντινὴ λογοτεχνία*, Ἀθήνα, 1982, σελ. 88 κ.ε.

Αλλά και οι ιερές ακολουθίες, όπως προκύπτει από νομολογιακή πηγή, μολύνονταν ηχητικώς. Από το πλούσιο κατηγορητήριο εναντίον του πρωτοπαπά των Βλαχερνών Κωνσταντίνου Καβάσιλα, καταγεγραμμένο στα πρακτικά της δίχης του ενώπιον της πατριαρχικής συνόδου (24 Αυγούστου 1383), παραθέτω την 4η και την 5η κατηγορία: «Τέταρτον, ὅτι ἐβάπτιζε ποτὲ παιδίον ἴστατο δὲ ἐκεῖσε καὶ γυνή· ἔχρισεν οὖν τὸ βρέφος τῷ ἁγίῳ μύρω, εἶτα λέγει πρὸς τὴν γυναῖκα· φέρε μοι τὸ μουνὶν σου ἐνταῦθα, ἵνα χρίσω αὐτό, καὶ οὐ συγκαύπη. Πέμπτον, ὅτι ὁ αὐτός, ὅτε ἐγένετο διάκονος, ἐλειτούργει μετὰ τοῦ γέροντος τοῦ πρωτοπαπᾶ ἐκείνου, καὶ εἶπεν αὐτῷ ὁ πρωτοπαπᾶς, διδάσκων αὐτὸν ὡς ἄπειρον ἔτι, ὅτι στάς ἐν τῷδε τῷ τόπῳ, εἰπέ· εὐλόγησον, δέσποτα, ὁ δὲ ἀντὶ τοῦ εἰπεῖν εὐλόγησον δέσποτα, εἶπε μεγάλη φωνῇ πρὸς τὸν πρωτοπαπᾶν, ὅτι γαμῆ τὸν συμπένθερόν του.» Κατὰ τὴν αποδεικτικὴν διαδικασίαν ὡς πρὸς τὴν πέμπτην κατηγορίαν δύο πρεσβύτεροι κατέθεσαν ὡς μάρτυρες ὅτι «ἠρώτησαν αὐτόν, εἰ ἀληθῶς εἶπε τὸν ἀσεβῆ τοῦτον λόγον· ὁ δὲ καὶ ὠμολόγησε τοῦτο, καὶ προστέθηκεν ἔμπροσθεν αὐτῶν, ὅτι καὶ τὴν συμπενθεράν του, καὶ τοῦτο οὐχ ἄπαξ μόνον, ἀλλὰ καὶ πολλάκις εἶπε καὶ πρότερον καὶ ὕστερον ἔμπροσθεν αὐτῶν»²⁰¹. Ὅπως σωστά παρατηρεῖται²⁰², ἡ συμπεριφορὰ τοῦ πρωτοπαπᾶ των Βλαχερνῶν αποτελοῦσε ἓνα κακόγουστο ευφυολόγημα, που, ὡστόσο, δείχνει ὅτι καὶ τὰ μέλη τοῦ κλήρου τῆς βασιλεύουσας, ἐξοικειωμένα ἀν ὄχι σωματικὰ πάντως νοητικὰ με θηκὰ ἀποκρουστέες ἐνομοιαι, ἐπαίξαν ἐν οὐ παικτοῖς μέσα σὲ ἱερὸ χῶρο.

Ἐκτέθηκαν πιο πάνω οἱ μακροχρόνιες ποινὲς ἀφορισμοῦ που οἱ κανόνες τοῦ Μεγάλου Βασιλείου καὶ τοῦ Γρηγορίου Νύσσης προέ-

201. FR. MIKLOSICH - J. MÜLLER, *Acta et diplomata graeca medii aevi*, τόμ. II. *Acta patriarchatus Constantinopolitani*, Wien, 1862 (ανατύπωση Aalen, 1968, Ἀθήνα χ.χ.), ἀρ. 356 σελ. 52 καὶ 54. Πρβλ. J. DARROUZÈS, *Les registres des actes du patriarcat de Constantinople*, τόμ. I: *Les actes des patriarches*, τόμ. VI, Paris, 1979, ἀρ. 2756.

202. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, «Ομοφυλόφιλοι», σελ. 269. Πρβλ. οἱ ἸΔΙΟΣ (K. PITSAKIS), «Les affaires pénales des révérends pères Constantin Kabasilas et Andronic Basilikos. Petit commentaire juridique», *The Register of the Patriarchate of Constantinople. An Essential Source for the History and Church of Late Byzantium. Proceedings of the international Symposium*, Vienna, 5th-9th May 2009, edited by CHR. GASTGEER - E. MITSIOU - J. PREISER-KAPPELLER (Wien, 2013), σελ. 207-223.

βλεπαν γιὰ ὅσους ἀναζητοῦσαν ἱκανοποίηση τῶν γενετήσιων ἐπιθυμιῶν τους σὲ πρόσωπα τοῦ ἴδιου φύλου. Ἡ αυστηρότητά αὐτῶν τῶν ποινῶν ὠθήσε τους πνευματικούς πατέρες νὰ τις προσαρκύζουν κατὰ περίπτωσιν στὶς προσωπικὲς συνθήκες τοῦ κάθε πιστοῦ που προσερχόταν γιὰ νὰ ἐξομολογηθεῖ καὶ νὰ τις μειώσουν, κάνοντας χρῆσιν τοῦ σχετικοῦ δικαιώματος που τους παρέιχαν οἱ ἱεροὶ κανόνες²⁰³. Αὐτὴ ἡ πρακτικὴ ἀντικατοπτρίζεται στὰ ἔργα τῆς ἐξομολογητικῆς φιλολογίας, καὶ κατὰ κύριο λόγο στο *Κανονάριον* τοῦ Ψευδο-Νηστευτῆ (βλ. πιο πάνω). Ἡ κατ' αὐτὸν τρόπῳ ἐκδηλούμενη τάση ἐπιεικέστερης μεταχείρισης τῶν παραβατῶν τοῦ θεοῦ νόμου δὲν ἔμεινε χωρὶς ἀντίδραση ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τῶν πιστῶν στὴν παράδοσιν κύκλων, ὅπως ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Νικόλαος Γ' ὁ Γραμματικός (1084-1111), που ἀπευθυνόμενος πρὸς τους μοναχοὺς τοῦ Ἄθω ἐπισήμανε ὅτι τὰ κείμενα αὐτὰ ἔχουν παρᾶσῦρει πολλοὺς στὴν ἀπώλεια²⁰⁴. Δὲν ἔλειψαν ὁμῶς καὶ οἱ υποστηρικτὲς τους, ὅπως ὁ χαρτοφύλαξ Νικηφόρος²⁰⁵.

203. Ὁ Γρηγόριος Νύσσης με τὸν κανόνα 4 ρητῶς υποδεικνύει στους πνευματικούς ὅτι «ἔξεστι τῷ οἰκονομοῦντι πρὸς τὸ συμφέρον τῆ ἐκκλησιαστικῆς οἰκονομίας συντεμεῖν τὸν χρόνον τῆς ἀκροάσεως καὶ τάχιον εἰς ἐπιστροφὴν ἀναγαῖν καὶ ἄλιν καὶ τοῦτον συντεμεῖν τὸν χρόνον καὶ τάχιον ἀποδοῦναι τὴν κοινωσίαν, ὅπως ἂν τῆ ἑαυτοῦ δοκιμασίᾳ ἐγκρίνοι τὴν τοῦ θεραπευομένου κατὰστασιν» (JOANNOU, τόμ. II, σελ. 215· ΠΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΝΗΣ, τόμ. Δ', σελ. 308 κ.ε.). Σχετικὸς εἶναι καὶ ὁ κανόνας 84 τοῦ Μεγάλου Βασιλείου. Ὡς πρὸς τὴν «οἰκονομία» που ἀναφέρεται στὸν παραπάνω κανόνα τοῦ Γρηγορίου Νύσσης βλ. CAROLINA CUPANE, «Appunti per uno studio dell'οικονομία ecclesiastica a Bisanzio», *JÖB* 38 (1988), σελ. 53-73.

204. Βλ. τὴν ἀπόκρισιν ἀρ. 11 στους ΠΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΝΗΣ, τόμ. Δ', σελ. 425 ἢ τὴν ἀπόκρισιν ἀρ. 13 στὸν PITRA, *Spicilegium*, σελ. 480. Ἀλλὰ στὸν A.I. ALMAZOV, «Neizdanye kanoničeskie otvety Konstantinopolskago patriarcha Luki Chrisoverga i mitropolita Rodosskago Nila», *Zapiski imperatorskago Novorossijskago Universiteta*, τόμ. 91, Odessa, 1903, σελ. 375-458 (σελ. 413) τὸ ἴδιο κείμενο — σὲ πληρέστερη μάλιστα μορφή — ἀποδίδεται ὡς κανονικὴ ἀπόκρισιν ἀρ. 13 στὸν πατριάρχη Λουκά Χρυσοβέργη (βλ. γι' αὐτὲς τὶς ἀποκρίσεις πιο κάτω): «Τὸ τοιοῦτον Κανονικὸν πολλὴ ἀγκυρατάσσει χρῆσάμενον πολλοὺς ἀπώλεσε [παρὰ τῶν ἀπίεως καὶ ἀφελῶς αὐτὸ μετερχομένων]· διὸ οἱ ἐν γνώσει τοῦ καλοῦ ὄντες, καὶ ἐκ τούτου σφαλόμενοι, [διὰ τῆς κανονικῆς] ἐπανορθωθήσονται [βιβλου].» Ἐξᾶλλου, στὸν PITRA, *Spicilegium*, σελ. 399, ἀποδίδεται καὶ στὸν πατριάρχη Νικηφόρο Α'. Πρβλ. ἐπίσης τὸν «κανόνα» 24 τοῦ πατριάρχη Νικολάου Γ' (PITRA, *Spicilegium*, σελ. 474). Ἐπιβεβαίωσιν τῆς ἀκολουθούμενης πρακτικῆς παρέχουν τὰ κείμενα που ἐκδίδει ἡ MARIA-VITTORIA

Στο πλαίσιο λοιπόν της «εξατομίκευσης» των επιτιμιών το Κανονάριον προβλέπει: «Περὶ ἀρσενοκοιτίας. Ἡ δὲ ἀρσενοκοιτία τρεῖς ἔχει τὰς διαφορὰς. Ἄλλο γὰρ τὸ παθεῖν παρ' ἑτέρου· τότε κουφότερον· ἢ διὰ τὴν ἀνηλικιότητα, ἢ διὰ τὴν πτωχείαν, ἢ διὰ βίαν, ἢ πολλὰς τὰς διαφορὰς. Ἔτερον δὲ τὸ ποιῆσαι· ὃ καὶ βαρύτερον τοῦ παθεῖν. Τὸ δὲ παρ' ἄλλου παθεῖν καὶ ποιῆσαι εἰς ἕτερον· πάσης ἀν εἴη ἀπολογίας ἀλλότριον²⁰⁶.» Ἀπὸ το κείμενο αὐτὸ συνάγεται ὅτι ὁ παθητικός ρόλος σε μία ομοφυλοφιλική σχέση ἦταν συνήθως ἀποτελεσμα εἴτε ἀνηλικιότητας, ὁπότε ἦταν εὐκόλο νὰ παρασυρθεῖ τὸ θῦμα λόγω ἀγνοίας, εἴτε ἐπειδὴ συμφώνησε νὰ υποστεί «τὰ των γυναικῶν» ἐναντι ἀναλλάγματος λόγω τῆς ἀνέχειάς του εἴτε ἐπειδὴ υπέστη τὴν πράξιν λόγω βίας ἢ καταναγκασμοῦ, στὸν ὁποῖο νομικὰ ἢ πραγματικὰ δὲν μποροῦσε νὰ ἀντιδράσει (για παράδειγμα δούλος).

Ούτε ἡ συρροή ομοφυλοφιλίας καὶ αιμομειξίας λείπει ἀπὸ τὸ Κανονάριον, σύμφωνα με ὅσα ἐκθέτει ὁ συντάκτης του: «Ἐγνωμεν γὰρ ἡμεῖς οἱ ἄθλιοι καὶ ἠκούσαμεν, μᾶλλον δὲ ἀνεδεξάμεθα, αἰμομειξίαν δεινὴν· τρεῖς ἀδελφοὺς ὁμοπατέριους καὶ ὁμομητέριους ἀλλήλους πεπορνευκότας. Ὁ δὲ μέσος μοι ταῦτα ἐξηγήσατο ὡς παρὰ τοῦ πρώτου παθῶν καὶ τῷ τρίτῳ ποιήσας. Καὶ ὡς εἶπον ἀλεκτόν ἐστι τὸ πάθος τῆς αἰμομειξίας²⁰⁷.» Ἀναφέρθηκε ἤδη πιο πάνω, ὅτι τὸ Πηδάλιον συμπληρώνει τὸ κείμενο τοῦ Κανονικοῦ, πέρα ἀπὸ ὅσα παραδίδει ὁ Ματθαῖος Βλάσταρης, με τὶς ἀκόλουθες μεμονωμένες μαρτυρίες τῆς χειρόγραφης παράδοσης που δείχνει μεγάλη ευστοιχία στὴν ἐκτροπή των ἐνδοοικογενειακῶν σχέσεων: «Ἐάν τι-

STRAZZERI, «Drei Formulare aus dem Handbuch eines Provinzbistums», FM III, σελ. 323-351 (σελ. 334).

205. «Τὸ τοῦ Νηστευτοῦ κανονικὸν ἐδέχθη καὶ οὐκ ἀπόσθη καὶ σχεδὸν εἰπεῖν πάντες μετ' αὐτοῦ κανονίζουσι» (P. GAUTIER, «Le chartophylax Nicéphore», ὁ.π. [σημ. 36] σελ. 186). Τὴν ἀπόφιν αὐτὴν συμμερίζεται καὶ ὁ Θεόδωρος Βαλασαμῶν στὸ σχόλιό του ἐπὶ τῆς ἀποκρίσεως 11 (βλ. προηγούμενη ὑποσημείωση) τοῦ πατριάρχου Νικολάου Γ': «Βλέπομεν δέ, ὅτι οἱ πλείους τῶν δεχομένων μοναχῶν λογισμοὺς ἀνθρώπων μετὰ τοῦ τοιοῦτου Κανονικοῦ κανονίζουσι» (ΠΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ, τόμ. Δ', σελ. 426). Πάντως, ὅπως βεβαιώνει ὁ N. MILASCH, *Das Kirchenrecht der morgenländischen Kirche*, Mostar, 1905, σελ. 111 σημ. 69, τὸ ἀποδιδόμενον στὸν Ἰωάννη Νηστευτὴ ἔργο ἀποτέλεσε τὴ βάση του νομοκάνονα τοῦ σλαβικοῦ μεγάλου ευχολογίου.

206. ARRANZ, σελ. 54.

207. ARRANZ, σελ. 56 κ.ε.

νας ἀρσενοκοιτήση δύο ἀδελφοὺς, ὁμοίως ἐπιτιμᾶται (δηλαδὴ τέσσαρα ἔτη ξηροφαγῶν μετὰ τὴν ἐννάτην καὶ ποιῶν γονυκλισίας τριακοσίας καθ' ἑκάστην). — Ἐάν ἀρσενοκοιτήση τις τὸν γάμβρόν του, τέσσαρα ἔτη ἐπιτιμᾶται, ξηροφαγῶν μετὰ τὴν ἐννάτην, καὶ ποιῶν καθ' ἑκάστην γονυκλισίας διακοσίας. — Ἐάν τις ἀρσενοκοιτήση τὸν ἀδελφόν του, ὀκτὼ χρόνους ἐπιτιμᾶται, ξηροφαγῶν μετὰ τὴν ἐννάτην, καὶ ποιῶν καθ' ἑκάστην γονυκλισίας τετρακοσίας. — Ἐάν δέ τις ἀδελφὸς μικρότερος ἀρσενοκοιτηθῆ ἀπὸ τὸν μεγαλύτερον, χωρὶς νὰ ἀρσενοκοιτήση αὐτός, τρεῖς χρόνους ἐπιτιμᾶται, ξηροφαγῶν μετὰ τὴν θ', καὶ ποιῶν γονυκλισίας ἑκατόν. — Ἐάν τις ἀρσενοκοιτήση τὴν γυναῖκα του, ὀκτὼ χρόνους ἐπιτιμᾶται, ξηροφαγῶν μετὰ τὴν ἐννάτην, καὶ ποιῶν καθ' ἑκάστην μετανοίας διακοσίας²⁰⁸.»

Ὡς πρὸς τὰ κανονικὰ ἐπιτίμια ἐπικρατεῖ ἡ ἴδια ἀσάφεια, ὅπως καὶ ἐπὶ τῆς κτηνοβασίας: «Τὸ δὲ τῆς ἀρσενοκοιτίας ὁμοίως τοῖς κτηνοβάταις ὠρισταὶ δεκαπέντε ἔτη, ὡς καὶ τοῖς ἐπὶ μοιχείᾳ ἀλοῦσι²⁰⁹.» Ἐδῶ ἐπαναλαμβάνεται μὲν ὁ κανόνας 62 τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, ἀλλὰ στὶς ἐπὶ μέρους περιπτώσεις ἐπικρατοῦν ἄλλα κριτήρια. Μειώνεται ἡ διάρκεια στα τρία χρόνια, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἀν ὁ δράστης εἶχε ἐνεργητικὸ ἢ παθητικὸ ρόλο, ἐφόσον δὲν ἐπανελάβε τὴν πράξιν: «Ὁμοίως καὶ οἱ παρὰ φύσιν πεσόντες· τουτέστιν εἰς κτήνος ἢ καὶ εἰς ἄνδρα, ἢ καὶ ποιήσαντες καὶ παθόντες, τάχιον δὲ ἀποκόψαντες²¹⁰.» Ἐπὶ συρροῆς, ὠστόσο, ομοφυλοφιλίας καὶ αιμομειξίας ἡ διάρκεια τοῦ ἀφορισμοῦ κυμαίνεται ἀπὸ ὀκτὼ ἕως δέκα χρόνια: «Ὁμοίως (δηλαδὴ: ἕως τῶν ὀκτῶ ἢ καὶ δέκα) καὶ εἰς ἴδιον ἀδελφόν· ἐάν τις ἀρσενοκοιτήσας πέσει, καὶ τὰ μάλιστα καὶ παθῶν παρὰ τοῦ πρώτου τῷ τρίτῳ ποιήσας, ὡς ἀνωτέρω γέγραπται· ὅτι τοιαῦτα ἀνεδεξάμεθα. Ὁμοίως καὶ ὁ πρῶτος ποιήσας τῷ δευτέρῳ, ὡς διδάσκαλος· καὶ αἴτιος τοῦ κακοῦ. Ὁ δὲ παθῶν τρίτος· εἰ μόνος πάθοι, μὴ ποιήσας δέ· ἐλάττω²¹¹.» Στὸ ἴδιο πλαίσιο κυμαίνεται τὸ ἐπιτίμιο καὶ σε προχωρημένους συνδυασμοὺς που συνέλαβε ἡ φαντασία των συντακτῶν των παραπάνω κειμένων: «Ὁ

208. Πηδάλιον, σελ. 717 καὶ 718.

209. ARRANZ, σελ. 62.

210. ARRANZ, σελ. 68.

211. ARRANZ, σελ. 70.

πεσών εις ἀνδρόγυνον, εἴτε ἀνὴρ εἴη, εἴτε γυνή, ἔχει ἐπιτίμιον ἔτη ζ', ἀκοινώνητος, μετανοίας σ'²¹².»

Μέσα σε αυτή την ανομοιομορφία εντύπωση προκαλεί η αυστηρότητα, με την οποία αντιμετωπίζεται κληρικός που βιάστηκε ως αιχμάλωτος αλλοφύλων: «Ἐἴ τις πρεσβύτερος πιασθῆ εἰς ἔθνος καὶ πέση εἰς πάθος, ἔλθων δὲ εἰς τὰ ἴδια αὐτοῦ, ἐπιτιμάσθω ἔτη ε', καὶ οὕτως λαμβανέτω τὴν ἑαυτοῦ γυναῖκα.» Το κείμενο ανήκει στα ψευδεπιγράφως αποδιδόμενα στον πατριάρχη Νικηφόρο Α'²¹³. Από τις απειλούμενες στα κείμενα της εξομολογητικής φιλολογίας ποιινές συνάγεται ότι ο παθητικός ομοφυλόφιλος αντιμετωπιζόταν επιεικέστερα, θεωρούμενος — στις περισσότερες τουλάχιστον των περιπτώσεων — ως θύμα των περιστάσεων, δηλαδή της λόγω ηλικίας ανωριμότητάς του, της φτώχειας του ή της άσχημης βίας, ενώ ο ενεργητικός, κατ' εξοχήν δε ο αναδεχόμενος εναλλασσόμενους ρόλους, αυστηρότερα. Αυτή η κλιμάκωση στην αξιολόγηση του άδικου χαρακτήρα της πράξης στηριζόταν περισσότερο σε ψυχολογικά και λιγότερο σε νομικά κριτήρια. Ο ενεργητικός δράστης υποβαλλόταν σε βαρύτερα επιτίμια, επειδή αυτόν βάρυνε η ευθύνη για την οικοδόμηση της σχέσης και, κατά κανόνα, εισέπραττε τη μεγαλύτερη απόλαυση²¹⁴ από τη συνύεση. Το επιτίμιο αποτελούσε λοιπόν το «τίμημα της ηδονής»²¹⁵.

212. Από συλλογή 73 επιτιμίων αποδιδόμενων στον Ιωάννη Χρυσόστομο αρ. 13 (PITRA, *Spicilegium*, σελ. 462).

213. PITRA, *Spicilegium*, σελ. 405.

214. Μία μαρτυρία για την άνιση κατανομή της απόλαυσης προσφέρει η περιγραφή ομοφυλοφιλικής συνύεσης που περιέχεται στην κατά πάσαν πιθανότητα από τον Ιωάννη Αργυρόπουλο γραφείσα επιστολή προς τον Δημήτριο Καταβλαττά (βλ. πιο πάνω): «Εἴθ' οὕτω, τῆς δεξιᾶς ἐκείνου λαβόμενος κἂν τοῖς ἀποκρύφους καὶ χαμαιγείους τόποις τοῦ φροντιστηρίου παρισσῶς, (...) τὰ μὲν πρῶτα τοῖς τῶν δακτύλων ἄκροις τὰς παρειὰς ἐκείνου συνθλίβων καὶ τῶν ὠτίων ἐπαφόμενος καὶ τῆς κεφαλῆς καταφῶν, εἶτα περιβαλὼν καὶ φιλήσας καὶ τᾶμπροσθεν εἰς τοῦπίσω στρέφας, οὕτως ἦδη τὸ δεινὸν ἐκείνου, φεῦ, εἰργάζου καὶ τῶν καταθymiών ἀσελγῶς εἰς κόρον ἐνεφόρου, ἵνα μὴ τὰ τῆς ἀσχημοσύνης σου καθ' ἕκαστα διεξιῶν, αὐτὸς ἀσχημονεῖν δόξαιμι. Τὰ μὲν οὖν ἄλλα, ὅσα γ' ἡμῖν τοῖς δι' ὁπῶν ταῦτα βλέπουσι καὶ ὄραν καὶ ἀκούειν παρῆν, τί τις ἂν λέγοι, ἀναβρασμοὺς δηλονότι γελῶτων καὶ κυχλισμοὺς ἀτάκτους καὶ γαργαλισμοὺς σαρκῶς καὶ μυσάρᾳ ἀνακραυγάσματα καὶ ὅσα ἐκ τῆς ἀτόπου συνουσίας ἐκείνης συνέβαινε· πλὴν ἄλλ' ἐκ τῆς ἀτόπου σου ταύτης ὀχρείας τὸ μειράκιον δεινοπαθήσαν, δεινὰ κέκραγε καὶ μεταστραφὼν εὐθὺς σου τῶν γενεῖων δραξάμενον πολλοῖς σε τοῖς

Τη διάσταση, ως προς τα επιτίμια, ανάμεσα στους κανόνες των Πατέρων και την πρακτική επιχειρεί να γεφυρώσει μία συλλογή αποσπασμάτων του Ψευδο-Νηστευτή υπό την ονομασία Κανονικόν, όπως παραδίδεται στη σύνοψη που κατάρτισε ο Ματθαῖος Βλάσταρης (14ος αἰώνας): «Ὁ τὴν ἀσχημοσύνην ἐν ἄρρεσι διαπραξάμενος, τῷ μὲν γ' τοῦ Νύσσης κανόνι ἔτη ιη' τῆς κοινωρίας ἐκβάλλεται τῷ δὲ ξβ' τοῦ μεγάλου Βασιλείου λε'. Ἡμῖν δὲ τρία ἔτη τῆς κοινωρίας εἶργεσθαι τὸν τοιοῦτον ἔδοξε, κλαίοντα καὶ νηστεύοντα, καὶ πρὸς ἐσπέραν ξηροφαγούντα, καὶ μετανοίας διακοσίας ποιούντα. Περὶ πλείονος δὲ τὴν βραστώνην ποιούμενος, τὰ ιε' ἔτη πληροῦτω»²¹⁶.

σκώμμασι ἔπλυνε, μιὰρὸν καὶ παμμίαρον καὶ τοιαῦτα σε ἀποκαλῶν· εἰ καὶ οὗτοι ὡσπερ ῥόδοις βαλλόμενος ἔχαιρες καὶ ταῖς ὕβρεσιν οὐχ ἤττον ἠγάλλου, ἢ οἱ στεφάνοι τισὶν ἐπινικίαις ἀναδοῦμενοι· οὕτω τῆς ἐμπαθοῦς ἐκείνης ἡδονῆς, ἄθλιε, ἤττησαι καὶ τῷ τοῦ μειρακίου κάλλει κατ' ἄκρας ἐάλως» (P. CANIVET - N. OIKONOMIDES, ὁ.π., σελ. 39 κ.ε. στίχ. 154-172).

215. Κατὰ τὴ συζήτηση ἐπὶ τῆς ομοφυλοφιλίας στο Βυζάντιο στο πλαίσιο διεθνούς συνάντησης στο Bad Homburg τον Ιούνιο 1987 ὑπὸ τὸν τίτλο «Rechtskulturvergleich: Die Reaktion der Normalen» αναπτύχθηκαν διάφορες ἀπόψεις. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσίαζε ἐκείνη του συναδέλφου Laurent Mayali (University of Berkeley, USA): «Dans l'Antiquité comme au Moyen-Âge, il me semble que la perception de la sexualité est essentiellement une perception masculine dans la mesure où la sexualité féminine est ignorée ou tout au moins mal connue. Dans ces conditions, l'expression du plaisir sexuel ne peut être comprise qu'en référence au plaisir du mâle, seul personnage actif dans la relation sexuelle. On pouvait donc considérer que la personne passive ne faisait que subir l'acte sexuel duquel elle ne pouvait retirer aucun plaisir. Dans une relation homosexuelle, seule la personne active prenait un certain plaisir. La peine plus sévère prononcée à son encontre pourrait donc être interprétée comme la punition du plaisir qui rendait la relation encore plus coupable. Nous avons donc, à travers la répression de l'homosexualité, la punition de la recherche du plaisir coupable. La personne passive qui ne prend aucun plaisir à cet acte sexuel devait donc être moins sévèrement punie».

216. ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΝΗΣ, τόμ. Δ', σελ. 441 κ.ε. Τα επιτίμια του Κανονικού μνημονεύονται στο σχόλιο της Ἐπιτομῆς κανόνων 5.3 του Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου (I. LEUNCLAVIUS, ὁ.π. [σημ. 38], τόμ. I, σελ. 57 = PG 150, στ. 144D). Το ἴδιο σχεδὸν περιεχόμενο ἔχει ὁ «κανόνας» 20 ἀπὸ τοὺς αποδιδόμενους στον Θεόδωρο Στουδίτη, ὁ οἰοῖς ἀρκεῖται στα δύο χρόνια: «... ἡμεῖς δέ, ἐὰν ἀποστῆ τοῦ κακοῦ μετὰ πληροφορίας, διετῆ χρόνον ἀκοινώνητον, ξηρο-

Η ομοφυλοφιλική επαφή, σε συνάρτηση με το σημείο στο οποίο έφθασε, αν ολοκληρώθηκε δηλαδή ως συνουσία ή όχι, αν και μπορεί να μην έχει για το θύμα ποινικές συνέπειες ή να έχει μιν, αλλά ήπιας έκτασης, ευδέχεται κάποτε να συνεπάγεται άλλου τύπου δυσμενείς επιπτώσεις υπό τη μορφή ανικανότητας απόκτησης ορισμένης ιδιότητας: «Ἐάν δέ τις παιδίον ὦν, ἢ κοσμικῆ ἢ μοναχικῆ τάξει, ἢ καὶ παπαδίτζης, φθαρεὶς ὑπὸ τινος ἀνδρός· εἰ μὲν εἰς τοὺς μηρούς καὶ μόνον ἐπιτιμάζεσθαι μὲν, ἔρχεσθαι δὲ εἰς ἱερωσύνην· καὶ τὰ μάλιστα εἰ ἅπαξ ἢ δις ἐγένετο. Εἰ δὲ πλείον τούτου· τούτέστιν εἰς ἀφεδρῶνα· μηδὲ τὸ σύνολον ἔρχεσθαι εἰς ἱερωσύνης ἀξίαν ἢ εἰς διακόνου ἐμβάθμου· εἰ γὰρ κάκεινος οὐχ ἤμαρτεν, ἀλλ' ὅμως τὸ σκεῦος ἔρράγη· καὶ οὐκ ἐνδέχεται αὐτὸν ἱερουργῆσαι· μεμόλυται γάρ²¹⁷.»

Ὡς προς τις επιπτώσεις, ιδιαίτερο ενδιαφέρον προκαλεί μία απόκριση από εκείνες που — με πολύ δικαιολογημένες επιφυλάξεις — αποδίδονται στον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Λουκά Χρυσοβέργη (1157-1170), όπου ο συντάκτης της απόκρισης αποφαίνεται ότι ομοφυλοφιλική σχέση δημιουργεί γαμικό κώλυμα: «Δύο παῖδες συνῆλθον ἀλλήλοις ἐνεργοῦντες τὰ τῆς ἀρρενομανίας. Ἄρα ὁ εἰς λήφεται τὴν τοῦ ἐτέρου ἀδελφῆν εἰς γάμου κοινωνίαν; Οὐχί²¹⁸.» Αυ-

φαγοῦντα ὦρα ἐνάτη, μετανοίας σ'· εἰ δ' ἀμελῆ, τὰ δεκαπέντε ἔτη ἐκτελεῖται τὸ ἐπιτίμιον» (PG 99, στ. 1728).

217. ARRANZ, σελ. 82 κ.ε. Κατὰ λέξη επαναλαμβάνει το απόσπασμα του Ψευδο-Νηστευτή ο Νίκων του Μαύρου Ὁρους στους Πανδέκτες με την προσθήκη της εξής φράσης: «Εἰ δὲ εἰς μαλακίαν πέση πρὸ τοῦ ἱερουργηθῆναι μὴ εἰδῶς τί ἐστίν, ἢ ὅτι ἀπειργεῖ αὐτὸν τοῦ μὴ δέξασθαι ἱερωσύνην, ἢ κατὰ ἀγνωσίαν, ἢ παρ' ἄλλου ψυχοφθόρου τοῦτο διδαχθεὶς, ἔστι δὲ ἄνθρωπος ἢ σοφός, ἢ εὐλαβής, ἢ καὶ τὰ ἀμώτερα, ἐπιτιμάσθω δὲ τὸ πρῶτον, εἴθ' οὕτως ἀξιόσθω» (Κ.Α. ΜΑΚΣΙΜΟΒΙČ, *Pandekty*, ὁ.π. [σημ. 13], σελ. 1715-9-1731). Συνοπτικότερα αποδίδεται το παραπάνω κείμενο στο Κανονικὸν τῆς διασκευῆς του Ματθαίου Βλάσταρη: «Παιδίον δὲ πρὸς τινος φθαρέν, εἰς ἱερωσύνην οὐκ ἔρχεται. Εἰ γὰρ κάκεινο διὰ τὸ ἀτελὲς τῆς ἡλικίας οὐχ ἤμαρτεν, ἀλλὰ τὸ αὐτοῦ σκεῦος ἔρράγη, καὶ εἰς ἱερὰν ὑπουργίαν ἄχρηστον γέγονεν. Εἰ δὲ εἰς τοὺς μηρούς τὴν ῥοὴν ἐδέξατο, προσφόρος ἐπιτιμώμενος, εἰς ἱερωσύνην προβῆναι οὐ καλυθῆσεται» (ΠΑΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ, τόμ. Δ', σελ. 442). Πρβλ. καὶ *Σύνταγμα κατὰ στοιχείον* Α 14 (ΠΑΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ, τόμ. Σ', σελ. 104 κ.ε.). Το ἀτελὲς τῆς ἡλικίας θυμίζει πολύ το ἐνδὲς τῆς ἡλικίας του Πρὸχειρου Νόμου 39.73.

218. Απόκριση αρ. 8 (Α.Ι. ΑΛΜΑΖΟΒ, ὁ.π., σελ. 408). Για την αυθεντικότητα αυτών των αποκρίσεων που μάλλον είναι μεταβυζαντινές βλ. ΣΠ. ΤΡΙΑΝΟΣ, «Κανονικὲς αποκρίσεις», ὁ.π. (σημ. 18) σελ. 87 κ.ε.

τή η απόκριση προκάλεσε πολλές απορίες. Αναζητήθηκε η θεμελίωσή της σε γενικές ρήτρες του δικαίου (όπως D. 50.17.197 = B. 2.3.197· D. 23.2.42 = B. 28.5.7) ή στην πρόσπαθεια να αποτραπεί η συνέχιση ή η αναβίωση του ομοφυλοφιλικού δεσμού και η «μονιμοποίησή» του υπό την κάλυψη ενός γάμου²¹⁹. Της παραπάνω απόκρισης κάνει μνεία και το Πηδάλιον υπό τον κανόνα 7 του Μεγάλου Βασιλείου²²⁰. Παρά το γεγονός ότι δεν επικράτησε η τάση να δημιουργούνται γαμικά κώλυμα από εξώγαμη σαρκική συνάφεια²²¹ θα έβλεπα στην απόκριση αυτή ένα κατάλοιπο της εν λόγω τάσης, το οποίο τελικά επιβίωσε, επειδή, λόγω της περιορισμένης συχνότητάς του, δεν επέφερε μεγάλη αναστάτωση στη γαμήλια στρατηγική των βυζαντινών οικογενειών.

Στο θέμα της ομοφυλοφιλίας οι ευνοχοί²²² εμφανίζουν ιδιαίτερότητα, επειδή υποστηριζόταν ότι «ἐν γυναίξει τὰ τῶν ἀνδρῶν καὶ ἐν ἀνδράσι τὰ τῶν γυναικῶν ἐκπληροῦσι»²²³, χωρίς από αυτό και μόνο να αποδεικνύεται κάποια ιδιαίτερη επίδοση των ευνοχών στο να εκπληροῦν τὰ τῶν γυναικῶν ἐν ἀνδράσι. Αντιθέτως μάλιστα στο Κανονάριον εξαίρονται τα προσόντα τους προς την άλλη κατεύθυνση²²⁴: «Γυνὴ τοίνυν ἢ μετὰ εὐνοῦχου ἐνουμένη φαίνεται δὲ κατὰ πρόχειρον, ὅτι τὰς συλλήψεις τῆς τεκνογονίας ἐκφεύγουσα, καὶ μάλιστα αἰ χῆραι καὶ αἰ μονάζουσαι, ἴσως δὲ καὶ ἐπὶ ταξειδίων μακρῶν ἀνδρας ἔχουσαι τοῦτο ποιούσιν, ὡς δὲ ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ φύσις τοῦ πράγματος ἔχει. Ὅτι διὰ τὸ ταύτας πρὸς τὰς μίξεις ἀκορέστως ἔχειν καὶ τοὺς εὐνοῦχους βραδυρευστεῖν, τούτου ἕνεκα τούτοις συμφύρονται· αἰ καὶ τῶν ἀσώτων καὶ τῶν προῖσταμένων χείρους κρί-

219. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, «Ομοφυλόφιλοι» σελ. 260 κ.ε. Πρβλ. καὶ ΖΗΣΗΜΑΝ, τόμ. Α', σελ. 730, που παραδίδει την πληροφορία, ότι την ίδια απόκριση περιέχει και ένα χειρόγραφο του Σύνταγματος του Βλάσταρη αποκειμένο στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, όπου όμως η απόκριση αποδίδεται σε έναν πατριάρχη Νικόλαο (Γ' τον Γραμματικό ή Δ' τον Μουζάλανα;).

220. Πηδάλιον, σελ. 594 σημ. 1 (σελ. 595).

221. Πρβλ. ΖΗΣΗΜΑΝ, τόμ. Α', σελ. 722 κ.ε.

222. Πολλές σελίδες αφιερώνει στους ευνοχούς και στην αμφιλεγόμενη ομοφυλοφιλική τους δραστηριότητα ο ΠΙΤΣΑΚΗΣ, «Ομοφυλόφιλοι» σελ. 225-235.

223. ARRANZ, σελ. 126.

224. Αυτά τα προσόντα ανέπτυξε η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΣΠ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, «Οι κληρικοί των βυζαντινών γυναικείων μονών και το άβατο», *Βυζαντινά* 6 (1986), σελ. 77-93 (σελ. 85-92), συγκεντρώνοντας και το σχετικό πηγαίο υλικό.

νονται, και πλείονος επιτιμᾶσθαι ὀφείλουσιν, εἰ τύχοιεν μάλιστα και οὐχὶ ἅπαξ ἢ πολλάκις, ἀλλὰ καταχρηστικῶς²²⁵.» Στη συνέχεια λαμβάνεται ὁμως πρόνοια για τον αποκλεισμό ἀπὸ την ιερωσύνη εκείνων, τους οποίους βάρυναν ηθικές παρεκτροπές, δοθέντος ὅτι η σταδιοδρομία στον κλήρο ἦταν πολὺ προσφιλὴς στους ευνοῦχους: «Εὐνοῦχος δὲ ἀπὸ τῶν ἐξαίδεκα ἐτῶν γυναικὶ περιπίπτων εἰς ἱερωσύνην μὴ ἔρχεσθαι τὸ σύνολον, και ἐὰν ἀνδρὶ συμμιγῆ και διὰ τῆς ἔδρας αὐτοῦ πάθῃ μηδὲ οὕτω τολμήσῃ κἂν τάχα ἅπαξ συνέβῃ, ἢ διὰ νηπιότητα, ἢ διὰ πτώχειαν, ἢ ἀπὸ ἐξουσίας τοῦτο πέπονθεν. Εἰ δὲ γε εἰς τοὺς μηροὺς τὸν μολυσμὸν ὑπέστη, και τοῦτο οὐ καταχρηστικῶς, ἀλλὰ σπανίως, και ἐν νηπιότητι, και κατ' ἐξουσίαν, ἢ ἰδιότητα, μετέχει δὲ γνώσεως, ἢ ἀρετῆς ἐπιμελεῖται· ἀξιούσθω μὲν χειροτονίας. Ὅμως δὲ μετὰ φόβου αἰεὶ πενήτων περὶ τοῦτου και τὸν Θεὸν ἐξιλειόμενος ὅπως ἀφεθῆ αὐτῶ τὸ τοιοῦτον ἀνόμημα²²⁶.» Περαιτέρω, ανεξάρτητα ἀπὸ την κατηγορία, στην οποία ἀνήκαν²²⁷, φαίνεται ὅτι οἱ ευνοῦχοι δεν υπολείπονταν σε επινοητικότητα προκειμένου να καλύψουν την ἀναπηρία τους: «Εἰώθασι γάρ, ὡς ἀκριβῶς μεμαθήκαμεν, οὐ μόνον οἱ σπάδωνες και τὰ μόρια τῆς αἰσχρορργίας ποσῶς ἔχοντες ἀσελγαίνειν ἀμέτρως και ἀκολασταίνειν ἀναιδῶς και ἀκορέστως, ἀλλὰ γε και οἱ τέλει ἀπόκοποι και ἐκτετμημένοι ταῦτα, καθάπερ οὖν και οἱ ἐκ γενετῆς ἐστερημένοι ταῦτα, φεῦ τῆς ἐσχάτης ἀτοπίας και φρενοβλαβείας, διὰ χειρὸς και δακτύλου φθείρειν τὰς ἀθλίαις γυναικάς και τὴν ἀνοσιουργίαν οὕτως ἐμμανῶς οἱ ἀνόσιοι κατεργάζεσθαι²²⁸.»

225. SUVOROV, σελ. 370 = ARRANZ, σελ. 126.

226. ARRANZ, σελ. 126 = SUVOROV, σελ. 370 (με ελάχιστες παραλλαγές). Ολόκληρο το κείμενο του Ψευδο-Νηστευτῆ καταχωρίζεται, με μικρές φραστικές ἀλλαγές, ο Νίκων του Μαύρου Ὁρους στους Πανδέκτες (Κ.Α. ΜΑΚΣΙΜΟΒΙČ, *Pandekty*, ὁ.π., [σημ. 13], σελ. 348-350).

227. «Ἐπει δὲ εἰς τρία διαιροῦνται οἱ εὐνοῦχοι, ἤγουν εἰς θλιβίας, τοὺς νηπιόθεν τὰ παιδογόνα μόρια ἀποβαλόντας, ὡς ὑπὸ τῶν γονέων θλιβέντα και ἀχρηστεύσαντα, εἰς σπάδωνας, τοὺς ἐκ γενετῆς διδύμους μὴ ἔχοντας, πρὸς δὲ και εἰς κανστράτους, τοὺς διὰ σιδήρου ἀκρωτηριασθέντας...» (σχόλιο Βαλααμῶνος ὑπὸ τον 21 ἀποστολικὸ κανόνα, ΠΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ, τόμ. Β', σελ. 30).

228. *Suidae Lexicon*, ἐκδοσὴ ADA ADLER, σειρὰ «Sammlung wissenschaftlicher Commentare. Lexicographi Graeci» (αφ. 1), Pars IV (Π-Ψ), Stuttgart, 1971, λήμμα 897 *Περὶ Σπαδῶνων ἦτοι ἀποκόπων*, σελ. 412-414.

Ἡ πολὺπλευρὴ αὐτὴ δραστηριότητα των ευνοῦχων, ὅπως περιγράφεται στο Κανονάριον, τους καθιστοῦσε κατὰ κάποιον τρόπο περιζήτητους. Ἔτσι μπορεῖ να γίνει κατανοητὸ τὸ κίνητρο αὐτῶν που ευνοῦχιζαν ἀνδρες, ελεύθερους ἢ δούλους²²⁹, με σκοπὸ τὴ χρησιμοποίησή τους για γενετήσια ἀπόλαυση ἢ για ἐμπορικὴ ἐκμετάλλευση, πράξη ἢ ὁποία τιμωρεῖτο σε ἐφαρμογὴ τοῦ Κορνήλιου Νόμου με ἐξορία και δήμευση, ἐπὶ «εντίμων» δραστῶν ἢ με θάνατο δια τοῦ ξίφους ἢ με θηριομαχία, ἐπὶ «ευτελών»²³⁰.

Στον ἀντίποδα ὡς προς τους ευνοῦχους βρίσκονταν οἱ «βαρβάτοι». Γι' αὐτοὺς στο Κανονάριον προβλέπονται τὰ εξῆς: «Βαρβάτος δὲ μετὰ ἐτέρου εἰς τοὺς μηροὺς εἰ παραπέσει· ὁ μὲν ποιήσας μὴ τολμήσῃ εἰς ἱερωσύνην ἐλθεῖν. Εἰ δὲ περιέχεται βαθμῶ ἱεραικῶ, και ἅπαξ τοῦτο παρεχωρήθῃ, ἢ ἀπὸ οἴνου, ἢ ἀπὸ ἐτέρας τινὸς τῶν δαιμόνων κακότητος πράξει τοῦτο· ἐξ μηνῶς, ἢ κατὰ συμπάθειαν τεσσαράκοντα ἡμέρας, ἀργείτω τοῦ βαθμοῦ αὐτοῦ, και πάλιν τῆς αὐτοῦ τάξεως ἐχέτω. Ὁ δὲ παθὼν και μὴ ποιήσας (προσθήκη στους Πανδέκτες του Νίκωνος: εἰ οὐ κατὰ τοῦ ἀφεδρώνου ἔπαθεν,) ἱερωσύνης ἀξιούσθω, και οὗτος εἰ οὐ καταχρηστικῶς, ἀλλ' ἅπαξ ἐάλω ἐν τούτῳ· εἰ δὲ μήγε· μηδὲ οὗτος ἱεροθετείσθω, διὰ τὸ πολυμόλυντον²³¹.»

229. Ἐπὶ Ιουστινιανού δούλος ευνοχιζόμενος καθίστατο ελεύθερος (Νεαρά 142.2, ἔτους 558). Πρβλ. T.C. LOUNGHIS - B. BLYSIDU - ST. LAMPAKES, ὁ.π. (σημ. 58), αρ. 1423 (με βιβλιογραφία).

230. D. 48.8.3: «*MARCIANUS libro quarto decimo institutionum. (...)* 4... et qui hominem libidinis vel promercii causa castraverit, ex senatus consulto poena legis Corneliae punitur. 5. Legis Corneliae de sicariis et veneficis poena insulae deportatio est et omnium honorum ademptio. Sed solent hodie capite puniri, nisi honestiore loco positi fuerint, ut poenam legis sustineant: humiliores enim solent vel bestiis subici, altiores vero deportantur in insulam.» Το περιεχόμενο τῆς διατάξης ἀποδίδεται πιστὰ στην Ἐπιτομὴ τῶν νόμων 45.34 και στην *EprM* 37.78: «Ὁ διὰ ἡδονῆν ἢ δι' ἐμπορίαν εὐνοχίσας τινά, ἐπὶ μὲν τῶν ἐντίμων δεπορτατίων ἐστὶν και τελεία δήμευσις, ἐπὶ δὲ τῶν εὐτελῶν ξίφι και θηρίοις υποβάλλεσθαι» (*JGR*, τόμ. IV, σελ. 575 και τόμ. VI, σελ. 304, ἀντιστοίχως).

231. ARRANZ, σελ. 128 = SUVOROV, σελ. 370 κ.ε. (με μικρές ἀλλαγές). Πρβλ. το ἴδιο κείμενο στους Πανδέκτες του Νίκωνος τοῦ Μαυρορεῖτη, Κ.Α. ΜΑΚΣΙΜΟΒΙČ, *Pandekty*, ὁ.π. (σημ. 13), σελ. 1661-8-1671.4.

Ιδιαίτερα απασχολεί τον συντάκτη του *Κανοναρίου* το πρόβλημα της «γυναικείας αρρενομανίας», δηλαδή της συνεύρεσης ετερόφυλων προσώπων παρά φύσιν. «Ἔστι δὲ καὶ γυναικεία ἀρρενοκοιλία· εἰς ἣν οἱ ἄνδρες σκοτούμενοι, τὸν καθαρὸν καταλιπόντες ἄρτον, τὸν σκυβαλώδη τυφλώττοντες ἐσθίουσιν, ἤγουν τὴν γυναικείαν ἀφέντες φύσιν, ἐπὶ τὸν ἀφεδρῶνα τὰς ἀθλίαις καὶ μὴ βουλομένας γυναικῆς πορνεύουσι. Οἱ πολλῶ μείζω τῶν ἀνδρομανῶν ἀρρενοκοιτῶν ὑποστήσονται· καὶ ἔνθεν ἐν τῇ ἐπιτιμῆσει, καὶ ἐκεῖθεν ἀνηλεῶς, τὴν κόλασιν ἔξουσιν ὑπὲρ πάντας²³².» Ἡ πράξη απειλεῖται με αποκλεισμό ἀπὸ τα μυστήρια ἐπὶ τριάντα χρόνια, ποιῆ που οὔτε για τον εκούσιο φόνο δεν προβλέπεται στους κανόνες των δύο Καππαδοκῶν ἀδελφῶν, ἀλλὰ και για καμία ἄλλη γενετήσια παρεκτροπή στο *Κανονάριον*. Ἡ μήνις μπορεῖ να ερμηνευθεῖ με το σκεπτικό ὅτι η πρωκτική συνεύρεση αποκλείει τὴν παιδοποιία που, ὅπως προαναφέρθηκε, ἀποτελεῖ τον μόνον λόγο, για τον οποίο η Ἐκκλησία ἀντιμετωπίζει ευμενῶς τις γενετήσιες σχέσεις. Για τὴν εξομολογητικὴ πρακτικὴ ὁμως προβλέπονταν σημαντικὰ χαμηλότερα ἐπιτίμια, συγκεκριμένα ἀπὸ οκτῶ ἕως δέκα χρόνια: «Ὁμοίως καὶ ὁ εἰς γυναῖκα ἐπὶ τὸν ἀφεδρῶνα ποιήσας ἁμαρτίαν· καὶ μάλιστα εἰς τὴν ἰδίαν γυναῖκα, καὶ τὸ δεινόν, εἰ οὐχ ἄπαξ, ἀλλὰ καὶ πολλάκις ποιήσας φανείη²³³.»

Αυστηρότεροι εμφανίζονται οἱ εξομολογητικοὶ νομοκάνονες τῆς μεταβυζαντινῆς περιόδου ὄχι μόνον στη διάρκεια του ἐπιτιμίου τῆς ἀκοινωνησίας, ἀλλὰ και σε ἄλλες συνέπειες. Κατὰ το κεφάλαιο ροδ' ἐνός ἀπὸ τα χειρόγραφα του *Νομοκάνονος*, «πάνυ ὠφέλιμον καὶ πλουσιώτατον»: «Ὁ εἰς τὴν ἰδίαν γυναῖκα ἀρρενομανήσας ἢ εἰς ξένην, τουτέστιν εἰς τὸ παραφύσιν, χρόνους ἑ' μὴ κοινωνήσῃ, ἱερεὺς δὲ οὐ γίνεται. Ὡσαύτως κανονίζεται καὶ ἡ γυνὴ ἔαν μὲ τὸ θέλημά τῆς ἔγινεν· εἰ δὲ μὲ τὸ στανέον τῆς, ὡς οἶδας τὸ γινόμενον ὀλιγότερον²³⁴.» Ὁ ἀποκλεισμός ἀπὸ τὴν ἱεροσύνη πλήττει τους λαϊκούς, γιατί ο παραβάτης κληρικός παρά τὴν ἔλλειψη ρητῆς διατάξεως ἀθαιρεῖται με βάση τους περί πορνείας κανόνες. Ἀπὸ τὴν προσκολ-

232. ARRANZ, σελ. 58.

233. ARRANZ, σελ. 70 κ.ε. Πρβλ. καὶ σελ. 164.

234. *Νομοκάνονον ἁγίου Γεωργίου Περιστερεώτα πάνυ πλουσιώτατον. Νοθεσία εἰς τὸν πνευματικὸν καὶ ἀσφάλεια*, ἐπιμέλεια Ν. ΜΑΝΑΔΗΣ, Θεσσαλονίκη, 2001, σελ. 185. Πρβλ. ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «*Νομοκάνων*», ὁ.π. (σημ. 40) σελ. 171 (κεφάλαιο ροε').

λημένη στο κείμενο ερμηνεία των βυζαντινῶν νομοκανόνων θα μπορούσε να εξαχθεῖ το συμπέρασμα, ὅτι τα ἐκεῖ προβλεπόμενα μακροχρόνια ἐπιτίμια ἀφορούσαν στους ἄνδρες καὶ ὄχι στὲς γυναῖκες που — υποτίθεται — δεν εἶχαν τὴ δυνατότητα να προβάλλουν ἀντίσταση. Ἐν τούτοις τὸ *Δεύτερον Κανονάριον*, με συντάκτη τον Βασίλειον τέκνον ὑπακοῆς, περιέχει ἕναν μᾶλλον σαφὴ ὑπαινιγμό: «Ἐὰν δὲ ἐπὶ γυναικῶν φόνου τινὲς διαφοροί, καὶ μαγεῖαι ἐπράχθησαν, ἢ καὶ ἕως αὐτῶν τῶν παρὰ φύσιν· καὶ ἕως ἢ καὶ ἑ' ἔτη ἐπιτιμᾶσθαι ταύτας²³⁵.» Το κείμενο ὁμως του *Νομοκάνονος* «πάνυ ὠφέλιμον καὶ πλουσιώτατον» που παρατέθηκε πιο πάνω δεν ἀφήνει καμία ἀμφιβολία ὅτι οἱ γυναῖκες δεν βρίσκονταν στο ἀπυρόβλητο.

Οἱ νομολογιακὲς πηγές, στὲς οποίες στηρίζεται ἡ γνώση μας για τὸ πράγματι ἐφαρμοζόμενο δίκαιο, εἶναι ὡς πρὸς τα θέματα που ἐξετάζονται σε αὐτὴν ἐδῶ τὴ μελέτη πολὺ φειδωλὲς σε πληροφορίες, με ἐξαίρεση, ὡστόσο, τὴ «γυναικεία ἀρρενομανία», για τὴν οποία σώζονται μία δικαστικὴ γνωμοδότηση του ἀρχιεπισκόπου Πρώτης Ἰουστινιανῆς (Αχρίδας) Δημητρίου Χωματιανοῦ ἢ Χωματηνοῦ (βλ. πιο πάνω) καὶ μία ἀπόφαση που ἐξέδωσε ἡ πατριαρχικὴ σύνοδος Κωνσταντινουπόλεως στὲς 29 Μαΐου 1325.

Ἀντικείμενο τῆς γνωμοδότησης του Δημητρίου Χωματηνοῦ ἦταν μία ὑπόθεση διαζυγίου. Ἡ Μαρία, σύζυγος του Νικολάου Ἀλμυριώτη, προσέφυγε ἐπανελημμένα στο ἐπισκοπικὸ δικαστήριον Πελαγονίας, ζητώντας να λυθεῖ ὁ γάμος τῆς με τὴν αἰτιολογία, ὅτι ὁ ἄνδρας τῆς ἀπαιτοῦσε να συνευρίσκειταί μαζί τῆς δια του πρωκτοῦ, ἐπειδὴ δε αὐτὴ ἀντιστεκόταν, τὴν κακοποιούσε. Ἐπιφυλασσόταν ἡ ἐνάγουσα να ἀποδείξει τους ἰσχυρισμούς τῆς τόσο με τα προβλεπόμενα ἀπὸ τὸ βυζαντινὸ δίκαιο ἀποδεικτικὰ μέσα ὅσο καὶ με τα λεγόμενα «βαρβαρικά» — ὄρο, με τον οποίο ἀσφαλῶς ἐνοούσε τὴν (δυτικῆς ἐπιδράσεως) ἀπόδειξη με τὸ πυρακτωμένο σίδηρο²³⁶. Ὁ

235. ARRANZ, σελ. 184.

236. Πρβλ. SP. N. TROIANOS, «Das Gottesurteil im Prozeßrecht der byzantinischen Kirche», *Zwischen Polis, Provinz und Peripherie. Beiträge zur byzantinischen Geschichte und Kultur*, σειρά «Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik» (αφ. 7), Wiesbaden, 2005, σελ. 469-490 (σελ. 476 κ.ε.) (= ο ΙΑΙΟΣ, *Historia et Ius*, τόμ. II, σελ. 801-827· ο ΙΑΙΟΣ, «Τὸ δίκαιο στα χρόνια τῆς Δ' Σταυροφορίας. Δυτικῆς ἐπιδράσεως», *Ἡ Τέταρτη Σταυροφορία καὶ ὁ ἐλληνικὸς κόσμος*, σειρά «Ἐθνικὸ Ἴδρυμα Ἐρευνῶν.

επίσκοπος Πελαγονίας απευθύνθηκε στον αρχιεπίσκοπο με το ερώτημα, αν αυτός ο λόγος διαζυγίου είναι νόμιμος²³⁷. Ο αρχιεπίσκοπος, επικαλούμενος εμμέσως τη διάταξη των Βασιλικών 28.7.1, χωρίς ωστόσο να την κατονομάζει, απάντησε ότι «ἀπό μὲν τῆς νομικῆς ἀκριβείας οὐκ ἔστιν ἐξὸν τῆς ἁμοζυγίας ταύτης γενέσθαι διάζευξιν· ῥητῶς γὰρ ἐν τούτοις δηλοῦνται τὰ αἴτια, ὧν χάριν δύνανται τὰ συνοικοῦντα πρόσωπα βιβλίον ἀποστασίου πρὸς ἄλληλα διαπέμπεσθαι». Αναφερόμενος ὁμως σε ἄλλη διάταξη των Βασιλικών (2.1.23), καταφεύγει σε αναλογική ερμηνεία των ισχυόντων λόγων διαζυγίου και γνωματεύει υπέρ της λύσης του γάμου με το αιτιολογικό ότι ο εναγόμενος επιβουλεύεται τη σωφροσύνη της συζύγου του με τις παρά φύσιν απαιτήσεις του. Επιβοηθητικῶς υπενθυμίζει την καταστροφή των Σοδόμων και παραθέτει χωρία από την προς Ρωμαίους επιστολή²³⁸. Ως προς την απόδειξη, προτείνει

Ινστιτούτο Βυζαντινῶν Ερευνῶν. Το Βυζάντιο σήμερα» (αφ. 5), Αθήνα, 2008, σελ. 287-298.

237. «Ἐρώτατε Πελαγονίας ἀρχιερεῦ (...), γράμμα διεπέμψα πρὸς τὴν ἡμῶν μεριότητα, δι' οὗ ἠρώτησας, εἰ χρὴ διαζευχθῆναι τὸν Ἀλμυριώτην Νικόλαον ἀπὸ τῆς γαμετῆς αὐτοῦ Μαρίας (...) ὡς τῆς τοιαύτης γυναικὸς ζητούσης τὸ διαζύγιον καὶ παραστησάσης ἐν διαφόροις δικαστηρίοις ἐνώπιον τῆς σῆς ἱερότητος καὶ ἱκανοῦ ἐκλεκτοῦ συλλόγου, καὶ δὲ καὶ τοῦ πνευματικοῦ ταύτης πατρός (τὸ αἴτιον διόπερ ἀπόμωτον καθόλου ποιεῖται τὸ καὶ εἰς τὸ ἐξῆς συνοικεῖν τῷ εἰρημένῳ Νικολάῳ τὰ τῶν ἀνδρομανούντων ἐν ταύτῃ διαπραττόμενον καὶ οὕτω τὸ κατὰ φύσιν τοῦ γάμου τίμιον καὶ ἀμίαντον τῇ αἰσχυντηλίᾳ καὶ ἀσχημοσύνῃ τοῦ παρὰ φύσιν καταρρυπαίνοντα καὶ πληγαῖς ταύτης παρᾶξιν καὶ μηδὲν ἄλλως αὐτῷ ὑποπίπτουσαν), καὶ οὕτως ὑποτιθεμένης ἑαυτὴν παντὶ βάρει ἀποδείξεων, εἴτε τῶν τοῖς πολιτικοῖς νόμοις ἐμφορομένων εἴτε τῶν ἐξωθεν τῆς τούτων αὐλῆς καὶ διὰ τοῦτο καὶ ὀνομαζομένων βαρβαρικῶν, ὥστε τοὺς οἰκείους λόγους πιστώσασθαι» (DEMETRII CHOMATANI *Ponemata diaphora*, recensuit G. PRINZING, σειρά «CFHB» (αφ. 38), Berlin - New York, 2002, αφ. 17 σελ. 69 κ.ε. Από παρανόηση του κειμένου θεωρεῖ ο Π. ΓΟΥΝΑΡΙΑΣ, «Ὁρκος καὶ ἀφορισμὸς στα βυζαντινὰ δικαστήρια», *Σύμμεικτα* 7 (1987), σελ. 41-57 (σελ. 57), ὅτι ὡς λόγος διαζυγίου προβλήθηκε ὁμοφυλοφιλία του συζύγου.

238. «Διδασκόμεθα μέντοι καὶ ἀπὸ κανόνων νομικῶν, ἐκ τῶν ὁμοίων τέμνειν τὰ ὅμοια. Εἰ γοῦν δύνανται ἡ γυνὴ ζητεῖν ἀποστάσιον, εἰ ἐλέγξει τὸν ἑαυτῆς ἄνδρα τῇ σωφροσύνῃ αὐτῆς εἰς τὸ μοιχευθῆναι ἐπιβουλεύοντα, καθὼς καὶ ὁ νόμος διακελεύεται, ἄρα γε, εἰ καὶ αὐτὸς ὁ ἀνὴρ δι' ἑαυτοῦ τὴν σωφροσύνην αὐτῆς ἀχρεῖσθαι καὶ τὸ εὐσχημον ἀντὶ τοῦ κατὰ φύσιν τὸ παρὰ φύσιν διαπραττόμενος, πῶς οὐκ ἂν ἀναγκαίως ἀποστήσεται τούτου καὶ ὡς νομίμου τύχῃ τῆς διαζεύξεως;

να επιβληθῆι στη Μαρία ἐνδίκος ὀρκος²³⁹, ἐπειδὴ στην υπόθεση ἐκείνη λόγω της φύσης των ἀποδεικτέων πραγματικῶν περιστατικῶν ἀποκλειόταν τὸ ἐμμάρτυρο μέσο (ἐπεὶ δὲ τὸ τοιούτον μῦθος δύναται ὀφθαλμοῦς μαρτύρων διαδιδράσκειν διὰ τὸ σκότιον τούτου καὶ τὸ ὄλον σατανικόν). Ἀπὸ τὸ σκεπτικὸ αὐτῆς της γνωμοδότησης ἀποκαλύπτεται ἡ ικανότητα του Δημητρίου Χωματηνοῦ νὰ κρίνει με βάση τὴν οὐσία της υπόθεσης χωρὶς νὰ προσκολλάται στο γράμμα των ἐκάστοτε ἐφαρμοστέων διατάξεων.

Ἐπίσης ἡ υπόθεση που ἐκδικάστηκε στην Κωνσταντινούπολη τὸ 1325 εἶχε ὡς ἀντικείμενο τὴν λύση γάμου. Ὁ κληρικός της μητροπόλεως Αἴνου Ἰωάννης Μαγκλαβίτης εἶχε παντρεύει τὴν ἐντεκάχρονη κόρη του με τὸν γιο τοῦ ἐπίσης κληρικοῦ της ἰδίας μητρόπολης Νικολάου Ἀργυροῦ. Ἐπειδὴ ἡ νύφη δὲν εἶχε συμπληρώσει τὴν νόμιμη ἡλικία, τὸ ἀρμόδιο ὄργανο (ὁ τὰ δίκαια διέπων) της οἰκείας μητρόπολης δὲν ἐπέτρεφε τὴ συνοίκηση των συζύγων, ὥστε νὰ ἀποτραπῆι ἡ πρόωρη συνεύρεσή τους. Τελικὰ ὁμως ἤρθησαν οἱ ἀντιρρήσεις γιὰ τὴ συνοίκηση, ὅταν ὁ πατέρας του συζύγου ἐγγυήθηκε προσωπικὰ «τοῦ μὴ πρότερον αὐτῇ τὸν υἱὸν συνελθεῖν, πρὶν ἂν ὁ νόμιμος πρὸς τὴν συνάφειαν ἐπιστῆ χρόνος». Τὰ πράγματα ἔλαβαν ὁμως ἄλλη τροπὴ, ἐπειδὴ «ὁ γαμβρὸς μὴ ἀναμείνας ἐβιάσατο τήνδε τὴν θυγατέρα καὶ ἐμίγη παρὰ φύσιν αὐτῇ, παντελοῦς βλάβης καὶ ἐρημώσεως ταύτῃ γενόμενος πρόξενος»²⁴⁰. Κατὰ τὴν

Φοβεὶ δὲ ἡμᾶς καὶ τὸ σοδομητικὸν πῦρ, ὃ ἀπετεφρώθησαν ἄρδην οἱ τὴν γῆν ἐκείνην οἰκοῦντες τοιαύτης ἀσελγείας ἀντιμισθίαν δεξάμενοι, ἀλλὰ μὴν καὶ ἡ τοῦ θεοῦ Παύλου μεγαλοφωνία «περιπατεῖν ἡμᾶς εὐσχημόνως» ἐγκελευομένη καὶ τὰ τῆς ἀσχημοσύνης ἔργα ἡμῖν γνωρίζουσα, ἵνα, ταῦτα φυγόντες ὡς ὁ τὰ Σόδομα φυγὼν δίκαιος καὶ εἰς ἕρος διασωθεῖς, τῆς τοῦ Θεοῦ μὴ πειραθῶμεν ὀργῆς καὶ ἀγανακτήσεως, «κάμους καὶ μέθας καὶ κοίτας καὶ ἀσελγείας» ταῦτα κατονομάζουσα καὶ τὴν τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίαν διατρανοῦσα πάλμπαν ἀποβαλλομένη ταῦτα ῥύπη τε καὶ μολύσματα» (ὁ.π., σελ. 70 κ.ε.· στη σελ. 80* παραθέτει ὁ G. PRINZING πλήρη βιβλιογραφία σχετικὰ με τὴν ἐκδιδόμενη γνωμοδότηση).

239. Γιὰ τὸν «ἐνδίκος ὀρκος» (*iusiurandum iudiciale*), τὸν ἐπιβαλλόμενο δηλαδὴ ἀπὸ τὸν δικαστῆ, βλ. M. KASER - K. HACKL, *Das römische Zivilprozessrecht*, σειρά «Handbuch der Altertumswissenschaft» (αφ. X.3.4), München, 1996, σελ. 266 σημ. 2 καὶ 592 καὶ ΣΠ. Ν. ΤΡΙΑΝΟΣ, *Εισηγήσεις βυζαντινοῦ δικαίου*, Αθήνα, 2014, σελ. 254 κ.ε.

240. H. HUNGER - O. KRESTEN, *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel*, σειρά «CFHB» (αφ. 19), τόμ. I, Wien, 1981, αφ. 89 σελ. 512₂₁₋₂₅.

ακροαματική διαδικασία ενώπιον του πατριαρχικού δικαστηρίου «δέον εκρίθη εξέτασιν τούτου χάριν γενέσθαι και γε, προσκληθείσης μαίας και άνερευνησάσης αυτήν, ώσπερ έν τοίς τοιούτοις εΐθιστα²⁴¹, και τής παρά του άνδρός γενομένης επ' αυτή τσαούτης βλάβης άληθούς άποδειχθείσης, ώς και άνδρι τοαποτοϋδε μη δυνατώς όλως έχειν ταύτην συγκαθευδήσαι, διέγνωσται (...), ώς άν — τδ μεν διά τήν μεσολαβήσασαν άνηβόττητα τής γυναικός, τδ δε μάλιστα και διά τήν τοιαύτην επ' αυτή βλάβην και τδ μη δύνασθαι άνδρι συνοικεΐν — εΐη τόδε τδ συνοικέσιον διεξευγμένον...»²⁴². Παρά το γεγονός ότι κατά τις προπαρασκευαστικές εργασίες για την κριτική έκδοση των Codices Vindobonenses historici graeci 47 και 48, στους οποίους σώζεται ο κώδικας του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως των ετών 1315-1402, διατυπώθηκαν κάποιες επιφυλάξεις ως προς την έννοια του παρά φύσιν στη συγκεκριμένη απόφαση, δεν διατηρώ την παραμικρή αμφιβολία για το ότι ο συντάκτης του εγγράφου ήθελε να δηλώσει πρωκτική συνεύρεση. Από το σύνολο των βυζαντινών δικαϊκών πηγών, κοσμικών και κανονικών, συνάγεται ότι γινόταν πάντοτε κυριολεκτική χρήση του εν λόγω όρου. Άλλωστε, ο γιος του Αργυρού, αθετώντας τη συμφωνία του πατέρα του και του πεθερού του, δεν παραβίασε τη φύση, αλλά τον νόμο.

Για να συμπληρωθεί το μωσαϊκό της in anum συνεύρεσης των συζύγων πρέπει να γίνει μνεία μιας κανονικής απόκρισης άγνωστης προέλευσης που πριν από χρόνια επεσήμανα στον κώδικα 1380, μέρος Β', σελ. 380 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος με το εξής περιεχόμενο: «Άνhr τις έχρήσατο τη ΐδία γυναικι κατά άρρενομανίαν, λέγων ότι έξουσίαν έχω έν τοίς έμοίς ώς βούλομαι. Έγώ δε λέγω, ότι δεΐ επιτιμασθαι τόν τοιούτον σφοδρότερον του άρρενομανούντος²⁴³.» Αυτή η απόκριση που επαναλαμβάνεται στο κεφάλαιο υοα' της αρχικής μορφής (σε λόγια γλώσσα) του νομοκάνονα του

241. Σε αυτή την περίπτωση λειτούργησε η μαία ως μάρτυρας-πραγματογνώμων. Για την εμφάνιση γυναικών ως μαρτύρων επί δικαστηρίου βλ. τη Νεαρά 48 του Λέοντος Σ' του Σοφού που την επιτρέπει «επί τε δδίνων και εΐ τι έτερον δ μόνη θήλυς όφει όρξ» (ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Νεαρές*, σελ. 174 κ.ε.· πρβλ. και P. NOAILLES - A. DAIN, *Les Nouvelles de Léon VI le Sage*, Paris, 1944, σελ. 187 κ.ε.).

242. H. HUNGER - O. KRESTEN, *ό.π.*, σελ. 512²⁶⁻³⁴.

243. SP. TROIANOS, «Kirchliche...», *ό.π.* (σημ. *), σελ. 42, σημ. 62.

Μανουήλ Μαλαξού²⁴⁴ αποδίδεται εκεί στον «ταπεινό μητροπολίτη Γρηγόριο Θεσσαλονίκης»²⁴⁵. Επικρατεί και στην εν λόγω απόκριση — για τους λόγους που εκτέθηκαν πιο πάνω — η άρχή, ότι η πράξη πρέπει να επισύρει αυστηρότερα επιτίμια από τις μεταξύ ανδρών ομοφυλοφιλικές σχέσεις.

Σε αντίθεση προς τις εκκλησιαστικές πηγές, στο κοσμικό δίκαιο δεν εμφανίζεται ιδιαίτερη απαξία της λεγόμενης γυναικείας αρρενομανίας. Κατά συνέπεια σε όλα τα αδικήματα, στοιχείο της αντικειμενικής υποστάσεως των οποίων αποτελούσε η εξώγαμη γενετήσια συνάφεια (μοιχεία, αξιόποινη πορνεία, φθορά) δεν επηρεαζόταν το αξιόποινο από το αν η συνάφεια έλαβε χώραν παρά φύσιν²⁴⁶.

Στις κοσμικές δικαϊκές πηγές η γυναικεία ομοφυλοφιλία²⁴⁷ αγνοείται τελείως. Για τη σιωπή αυτή έχουν προταθεί διάφορες εξηγήσεις από το ότι αυτή η μορφή ομοφυλοφιλίας είναι (σε σύγκριση με την ανδρική) λιγότερο εμφανής και κοινωνικά λιγότερο προκλητική, ότι είναι φυσιολογικότερη, επειδή δεν παραβιάζεται η φυσική τάξη, εφόσον χρησιμοποιείται η κατά φύσιν οδός, έως την κυνική εκδοχή ότι ο νομοθέτης δεν ενδιαφέρεται για την προσωπική ζωή ατόμων που συγκριτικά κατέχουν δευτερεύουσα θέση στον κοινωνικό βίο²⁴⁸. Από την όλη διατύπωση του τίτλου 5 του βιβλίου 48 του Πανδέκτη συνάγεται, ότι μοιχεία μόνον από ετερόφυλα πρόσωπα μπορεί να διαπραχθεί. Επομένως δεν στοιχειοθετεί

244. Τον κώδικα της Ακαδημίας Αθηνών με τη λόγια μορφή του Νομοκάνονα του Μανουήλ Μαλαξού είχε την καλοσύνη να θέσει στη διάθεσή μου η διευθύνουσα του Κέντρου Ερεΐνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας κ. Λυδία Παπαρηγά-Αρτεμιάδη την ευχαριστώ θερμά από τη θέση αυτή.

245. Ίσως πρόκειται για τον Γρηγόριο Θεσσαλονίκης (1431/2, πάντως προ του 1439), του οποίου δεν είναι γνωστές άλλες αποκρίσεις. Βλ. σχετικώς ΑΠ. Θ. ΓΛΑΒΙΝΑΣ, «Οι πρώτοι κατά την Τουρκοκρατίαν μητροπολίται Θεσσαλονίκης», *Επιστημονική Επετηρίς Θεολογικής Σχολής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 23 (1978), σελ. 331-345 (σελ. 338 κ.ε.). Ευχαριστώ τον φίλο Δημήτρη Αποστολόπουλο για την υπόδειξη.

246. Ειδικά για τη μοιχεία πρβλ. ZHISHMAN, τόμ. Β', σελ. 410.

247. Βλ. για αυτό το θέμα γενικώς BERNADETTE BROOTEN, *Love between Women. Early Christian Responses to Female Homoeroticism*, University Press of Chicago, 1996.

248. Βλ. λεπτομερέστερα ΠΙΤΣΑΚΗΣ, «Ομοφυλόφιλοι», σελ. 199 κ.ε. και σελ. 249.

μοιχεία η συνεύρεση έγγαμης γυναίκας με άλλη γυναίκα. Η γυναικεία ομοφυλοφιλία, αντίθετα από το κοσμικό δίκαιο, δεν αγνοείται στις πηγές του κανονικού δικαίου, όπως αναφέρθηκε ήδη.

Ανάμεσα στις πηγές αυτές πρωτεύουσα θέση κατέχουν εκείνες τις εξομολογητικής φιλολογίας. Ιδού μία επιλογή: «Έστι δὲ καὶ ἑτέρα ἁμαρτία, ἣτις μείζων ἐστὶ μαλακίας, ἐλάττω δ' ἄρρενοκοιτίας, ἣτις παρ' αὐτῶν τῶν θηλειῶν ἄνευ ἀνδρός, ἐλεινωῶς ἀποπληροῦσθαι πέφυκεν ἣτις καὶ δώδεκα ἔτη ἔχει τὴν ἐπιτίμησιν²⁴⁹.» — Διδασκαλία μοναζουσῶν, μέρος Β' κανόνας 6: «Ἡ δὲ εἰς ἀλλήλας μίξις διπλὴν ἔχει μαλακίαν ἐν δυσὶ γὰρ ἐστὶ ψυχαῖς, διὸ καὶ ἐν ὀγδοήκοντα ἡμέραις ξηροφαγεῖται²⁵⁰.» Σχόλιο στο κεφάλαιο υξά' του κειμένου σε λόγια γλώσσα του νομοκάνονα του Μαλαξοῦ διευκρινίζει ως προς τὴν εἰς ἀλλήλους μίξιν τα εξής: «Τὴν δι' ἀλλήλων γινομένην διὰ χειρῶν παρατριβὴν λέγει, οὐ τὴν ἄρρενοκοιτίαν. Οὕτως ὀφείλει καὶ ἡ γυναικοκίτης (ορθῶς: γυναικοκοίτης), τοῦτ' ἐστὶ δύο γυναικῶν παρατριβή.»

Σε ἄλλο νομοκανονικὸ κείμενο τῆς νηστευτικῆς παράδοσης προβλέπεται: «Ἐρωτάσθωσαν μᾶλλον αἱ χῆραι καὶ αἱ μονάζουσαι, εἰ (...) πρὸς ἀλλήλας καινόμεναι ἐμολύνοντο²⁵¹.» — Κανόνες τῶν ἀγίων Πατέρων περὶ μοναζουσῶν: «Ἐὰν πέση μὲ ἀλλήν γυναίκα μία ἐπάνω εἰς τὴν ἄλλην δι' ἁμαρτίαν, χρόνους ἧ', μετανοίας σ', ἡμέραν δ' καὶ ζ' ἄρτω καὶ ὕδατι ἕως ὥρας θ'²⁵².» «Ἐξομολόγησις διὰ ταῖς μοναχῆς: Μήπως ἔτυχε καὶ ἔκαμες συγκοιλισμόν (ορθῶς: συγκυλισμόν· ἐδῶ παρετυμολογία ἀπὸ τῆν κοιλία;) μὲ ἄλλην γυναίκα, (...). Νὰ νηστεύσῃ ἡμέρας σαράντα²⁵³.» — «Ἐὰν δύο γυναῖκες ὑπνώσουσιν ἅμα, καὶ δράξῃται ἡ μία τῆς ἑτέρας τοὺς μασθοὺς καὶ καρβαλικεύσῃ αὐτήν· ἐπιτιμάσθω ἡμέρας μ', μετανοίας ρ', καθ' ἑκάστην. Εἰ δὲ καὶ ρεῦσις γένηται, ὁ τῶν πατέρων τηρεῖσθω κανῶν, οἷον δύο ἔτη ἐκπληροῦτωσαν²⁵⁴.» — «Ἐὰν γυνὴ συγγέ-

249. ARRANZ, σελ. 66.

250. PITRA, *Spicilegium*, σελ. 429.

251. A.J. ALMAZOV, «Tajnaia isponed v pranoslavnoj Vostočnoj Cerkvi», *Zapiski Imperatorskago Novorossijskago Universiteta*, τόμ. 63-65 (1894-1896) (Priloženija), ἐδῶ τόμ. 64, σελ. 19.

252. A.J. ALMAZOV, «Tajnaia...», ὁ.π., σελ. 38.

253. A.J. ALMAZOV, «Tajnaia...», ὁ.π., σελ. 40.

254. A.J. ALMAZOV, «Tajnaia...», ὁ.π., σελ. 194 σημ. 90.

νηται μετὰ ἄλλης γυναικός, ἐπιτιμάσθωσαν χρόνους β' μὴ κοινοῦσθαι²⁵⁵.» — «Εἰ δὲ τις γυνὴ πορνεύσει ἐν αὐτῇ τὸν δάκτυλον αὐτῆς ἀντίτυπον σαρκὸς ἀνδρός εἰσάγουσα εἰς τὴν φύσιν αὐτῆς· ἐπιτιμάσθω χρόνον α' ἀκοινωνήτος ἐν ἄρτω μόνω καὶ ὕδατι²⁵⁶.» Ἀπὸ τα παραπάνω χωρία συνάγεται ὅτι στὴ βυζαντινὴ νομικὴ γλώσσα δὲν υπήρχε ὅρος γιὰ τὴ δῆλωση τῶν γυναικῶν ποὺ κάλλιεργούσαν τὶς μεταξὺ τῶν ερωτικῶν σχέσεις. Ἡ λέξη ἄρρενοθηλυμανῆς (ορθῶς: ἄρρενοθηλυμανῆς), ποὺ χαρακτηρίζει ἀμφισεξουαλικὴ γυναίκα, ἡ ὁποία δηλαδὴ προσεγγίζει ερωτικὰ πρόσωπα καὶ τῶν δύο φύλων, ἀπαντά, ἀπὸ ὅσο γνωρίζω, μόνο στὸν βίο τοῦ Ἀνδρέα τοῦ Σαλοῦ²⁵⁷.

Ἡ ἔλλειψη ὁμοιομορφίας στὴ διαμόρφωση τῆς ἀντικειμενικῆς ὑπόστασης τοῦ συγκεκριμένου κανονικοῦ ἀδικήματος καὶ ἡ μεγάλῃ διαφοροποίηση ὡς πρὸς τὸ εἶδος καὶ τὴ διάρκειά τῶν προβλεπόμενων ἐπιτιμιῶν, ἀπὸ 40θήμερη νηστεία μέχρι δωδεκάχρονου ἀφορισμοῦ, δημιουργοῦν τὴν ἐντύπωση ὅτι οἱ παραπάνω «ἐπιτιμιακοὶ κανόνες» ἀναπαράγουν μεμονωμένες ἀποφάσεις ποὺ λήφθηκαν στὸ πλαίσιο τῆς εξομολογητικῆς πρακτικῆς σὲ γυναικεῖες μονές.

Λογικῶς πρότερες σὲ σχέση μὲ τὶς πιο πάνω κατασταλτικοῦ χαρακτήρα διατάξεις εἶναι ἐκείνες ποὺ ἀπέβλεπαν στὸν περιορισμὸ τοῦ κινδύνου νὰ ἀναπτυχθοῦν ὁμοφυλοφιλικὲς σχέσεις μέσα στὴ μονή μὲ τὸν ἀποκλεισμὸ τῶν συνθηκῶν ποὺ θα εὐνοοῦσαν τὴν ἀνάπτυξη στενῶν προσωπικῶν σχέσεων μεταξύ τῶν μοναχῶν. Ἦδη στὰ ἐπιτίμια ποὺ ἀκολουθοῦν τοὺς ὅρους κατ' ἐπιτομήν τοῦ Μεγάλου Βασι-

255. Κεφάλαιο ρη' τοῦ *Νομοκάνονος «πάνω ὠφέλιμον καὶ πλουσιώτατον»* (ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Νομοκάνων», ὁ.π. [σημ. 40] σελ. 167 κ.ε.). Στὸ χειρόγραφο ποὺ χρησιμοποίησε ὁ Κ.Ε. ZACHARIÄ VON LINGENTHAL, «Die Handschriften des geistlichen Rechts aus den Zeiten des untergehenden byzantinischen Reiches und der türkischen Herrschaft», *Mémoires de l'Académie impériale de sciences de St.-Petersbourg*, σειρά VIIe, τόμ. 28, αρ. 7, σελ. 38 (= ὁ ΙΔΙΟΣ, *Kleine Schriften zur römischen und byzantinischen Rechtsgeschichte*, Leipzig, 1973, τόμ. II, σελ. 52) πρόκειται γιὰ τὰ κεφάλαια χκς'-χκζ' *Περὶ συγκυλισμοῦ καὶ μαλακίας γυναικῶν καὶ Περὶ τῆς συγγομένης μετὰ ἄλλης γυναικός*.

256. *Νομοκάνονον ἀγίου Γεωργίου Περιστερώτα*, ὁ.π. (σημ. 234), σελ. 183 (κεφάλαιο ρκζ'). Πρβλ. ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Νομοκάνων», ὁ.π., σελ. 167 κ.ε. (κεφάλαιο ρη').

257. A. VASSILIEV, *Anecdota Graeco-Byzantina*, Mosquae, 1893 (ἀνατύπωση Mosquae, 1992), σελ. 55.

λείου προβλέπεται ότι: «Εἴ τις εὐρεθῆ τὴν νύκτα ἰδιάζων μετὰ τινος, ἢ τὸν τόπον ἀλλάσσει, ὅπου κοιμᾶται, παρὰ γνώμην τῶν ἐντετυπωμένων, ἀφορίζεσθω²⁵⁸.» Σε συλλογή επιτιμιῶν της «νηστευτικής» παράδοσης που απευθύνονται σε γυναίκες (βλ. πιο πάνω) διαβάζουμε: 38. «Ἡ μεταβαίνουσα ἀπὸ διακονίας τῆς ἑαυτῆς καὶ εἰς ἑτέραν ἀπιοῦσα, διὰ τὸ φλυαρεῖν καὶ συντυγχάνειν ἀκαίρως, ἀφορίζεσθω εἰς τόπον, ὥστε ἐκεῖθεν μὴ ἐξελεθεῖν ἡμέρας ἑπτὰ.» — 45. «Ἡ συντυχίας ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ (...) ποιοῦσα, ὑπομνησθεῖσα καὶ μὴ παυομένη, μετανοίας βαλλέτω ἢ ξηροφαγεῖτω.» — 46. «Ἡ ἐν τῷ κοιμητηρίῳ συντυχίας τῇ ἑσπέρᾳ ποιοῦσα, καὶ μὴ ἕως τὰς λοιπὰς ἀναπαύεσθαι, στηκέτω στιχολογοῦσα ψαλμὸν ν²⁵⁹.»

Ιδιαίτερη μέριμνα κατέβαλλαν για τον ίδιο λόγο και οι συντάκτες των κτητορικών τυπικών. Χαρακτηριστικό για την ατμόσφαιρα που επικρατούσε στα γυναικεία μοναστήρια, λόγω της ολοκληρωτικής απουσίας εκπροσώπων του άλλου φύλου, είναι το ακόλουθο απόσπασμα από το τυπικό της μονής του Τιμίου Προδρόμου στο Μενοίκιον όρος: «Καὶ γὰρ γυναῖκα πολλάκις γυναικὸς ἐπιθυμεῖν προτρέπει ὁ Σατανᾶς, καὶ διὰ τοῦτο αἱ θεοσεβεῖς μητέρες τῶν κοινοβίων παραγγέλλουσι ταῖς ὑπ' αὐτὰς μοναστρίαις μὴ θεωρεῖν ἀλλήλων τὰ πρόσωπα ἀπλῶς καὶ ὡς ἔτυχε, ἵνα μὴ διὰ τῆς ὁράσεως κατολισθήσῃσι πρὸς τὸ ἐμπαθεῖν καὶ βλαβῶσιν, ἀλλὰ καὶ κάτω νεύειν καὶ βλέπειν πρὸς τὸ ἔδαφος καὶ οὕτω διαλέγεσθαι παρθένον πρὸς παρθένον²⁶⁰.»

Αλλά και στων ανδρικών μονών τα τυπικά απαντούν διατάξεις με προφανή προληπτικό χαρακτήρα. Τέτοιες είναι οι αποκλείουσες την παρουσία ανηλίκων μέσα στο μοναστήρι²⁶¹, όπως στο κεφάλαιο

258. PG 31, στ. 1309. Το ίδιο κατ' ουσίαν περιχόμενο έχει στον *Νομοκάνονα «πάνου ὠφέλιμον καὶ πλουσιώτατον»* το κεφάλαιο ρε' § 1 ἢ (σε ἄλλα χειρόγραφα) ρς' § 1: «Μοναχὸς ἐὰν ἀφήσῃ τὴν κοίτην αὐτοῦ ἢ κοιμηθῆ εἰς φίλον αὐτοῦ ἄνευ λόγου αἰτίας, ἔχει ἐπιτίμιον μετανοίας φ'» (*Νομοκάνονον αγίου Γεωργίου Περιστερώτα*, ὁ.π. [σημ. 234], σελ. 164 κ.ε.). Πρβλ. Σπ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Νομοκάνων», ὁ.π. (σημ. 40), σελ. 111.

259. PITRA, *Spicilegium*, σελ. 434-435. Το κείμενο με αριθμό 38 αντιστοιχεί σε εκείνο με αριθμό 18 από τα «ἐπιτίμια εἰς τὰς κανονικάς» του Μεγάλου Βασιλείου (PG 31, στ. 1316).

260. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Noctes Petropolitanae*, ὁ.π., σελ. 81.

261. Βλ. PL. DE MEESTER, ὁ.π. (σημ. 55), σελ. 13 καὶ 168 (με παραπομπές στις πηγές και στη βιβλιογραφία), I.M. ΚΟΝΙΑΡΗΣ, *Νομικὴ θεώρησις*,

58 του τυπικού της προαναφερθείσας μονής του Τιμίου Προδρόμου: «Περὶ τοῦ εἶτε χρῆ δέχεσθαι παῖδας ἐν τῇ μονῇ εἶτε καὶ μὴ. Οἱ λέγοντες γυναίξιν καὶ παιδίοις συνδιάγειν καὶ μηδὲν εἰς ψυχὴν βλάπτεσθαι ὑπὸ τῆς ἡδυπαθείας (...) οὗτοι πάντως ὑπὸ τῆς πλάνης τῶν δαιμόνων ἐνεργοῦνται²⁶².» Φαίνεται πάντως ὅτι ο συγχρωτισμός με παιδιὰ δεν ἦταν συμβατός με το περιβάλλον της μονής και μεταξύ των ασκητῶν κυριαρχούσε ἡ αντίληψη ὅτι συνιστοῦσε ἐξίσου επικίνδυνο πειρασμό ὅσο και ἡ γυναικεία παρουσία. Αυτό τουλάχιστον διδάσκουν τα ἀποφθέγματα Πατέρων: «Εἶπεν ἄββᾶ Ἰωάννης ὁ Κολοβὸς ὅτι Ὁ χορταζόμενος καὶ λαλῶν μετὰ παιδίου ἤδη ἐπάρνευσε τῷ λογισμῷ μετ' αὐτοῦ²⁶³.» Σχετικὴ πρόβλεψη με εἰδικότερο ἀντικείμενο τὴν ἀπαγόρευση να διδάσκουν οἱ μοναχοὶ μικρὰ παιδιὰ περιέλαβε στην τυπικὴ διαθήκη του (κεφάλαιο 9) ὁ ἅγιος Νεόφυτος: Κοσμικῶν δὲ παιδαρίων διδασκάλιον ἐν τῇ Ἐγκλειστρᾷ οὐ συναινῶ, οὐδὲ προτρέπομαι ἄσημον γὰρ τὸ πρᾶγμα καὶ τῆς τῶν ἁγίων Πατέρων παραδόσεως ξένον καὶ ἀλλότριον ὅτου χάριν καὶ αὐτὸς τοῦτο ἀπηγόρευσα καθηκόντως καὶ "μὴ μέταιρε", φησίν, "ἄρια αἰώνια, ἃ ἔθεντο οἱ πατέρες σου²⁶⁴.» Αλλά και τὴν ἀθλήση των μοναχῶν που συνεπαγόταν σωματικὴ επαφὴ ἀπαγόρευσε ὁ ἅγιος Νεόφυτος στους ἀσκητικούς κανόνες του (κανόνας 6): «Μοναχῶν δύο παιγνίως συμπλεκομένων, καὶ μάλιστα νεωτέρων, ἄδηλος καὶ ἀμάρτυρος ἢ πτώσις, καθὼς ἤκουσα παρὰ τῶν τοῦτο πεπονθότων χρῆ δὲ τοὺς οὕτω παιγνίως συμπλεκομένους ἐπιτιμᾶν καὶ ἀπείργειν²⁶⁵.»

ὁ.π. (σημ. 54), σελ. 128 καὶ CATIA GALATARIOU, «Byzantine Ktetorika Typika: A Comparative Study», *Revue des études byzantines* 45 (1987), σελ. 77-138 (σελ. 121 κ.ε.).

262. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Noctes Petropolitanae*, ὁ.π., σελ. 80 κ.ε.

263. J.-CL. GUY, *Les apophtegmes des Pères. Collection systématique*, σειρά «Sources chrétiennes» (αρ. 387), τόμ. I, Paris, 1993, κεφάλαιο 5.3, στ. 242.

264. Α.Β. ΓΛΑΡΟΣ, ὁ.π. (σημ. 56) σελ. 3137-3144.

265. Α.Β. ΓΛΑΡΟΣ, ὁ.π., σελ. 381s. Με τὴν διαθήκη του πρεσβυτέρου καὶ ἐγκλειστου Νεοφύτου ἀσχολεῖται ἐπισταμένως ὁ ΠΙΤΣΑΚΗΣ, «Ομοφυλόφιλοι» σελ. 263 κ.ε., ὅπου καὶ βιβλιογραφία. Συμμερίζομαι ἀπολύτως τὴν παρατηρήσει του ὡς πρὸς τὴν παρερμηνεία τῆς CATIA GALATARIOU, «Eros and Thanatos: A Byzantine hermit's conception of sexuality», *Byzantine Mod-*

Κάποτε, πέρα από την καταστολή, έχει ως στόχο και τη γενική πρόληψη το περιεχόμενο των διαφόρων, ψευδεπιγράφων συνήθως, συλλογών επιτιμίων. Σε μία από αυτές, αποδιδόμενη στον άγιο Εφραίμ, επιβάλλεται να κάνουν σαράντα μετάνοιες δύο μοναχοί, αν κοιμηθούν στην ίδια φάθα²⁶⁶. Προφανώς θεωρείτο ότι, υπό την επίδραση «σκοτεινής και νυκτερινής ήδυπαθείας», η προσέγγιση αυτή «ἐξήπτε τὰς ὁρμὰς τῶν παθῶν» με απρόβλεπτες συνέπειες. Γι' αυτό συμβουλεύει ο γέροντας: «Ταῦτα φύλαξον ἕως θανάτου καὶ σώζῃ· τὸ μὴ ἐσθίειν μετὰ γυναικός, μήτε ἔχειν φιλίαν μήτε μετὰ νεωτέρου κοιμηθῆναι, νεωτέρου σου ὄντος, εἰς ἕν ψιαθίον, εἰ μὴ μετὰ τοῦ ἀδελφοῦ σου ἢ τοῦ συναββά σου, καὶ τοῦτο μετὰ φόβου καὶ μὴ μετὰ καταφρονήσεως²⁶⁷.»

Τα αποφθέγματα των Πατέρων όμως δεν επιβάλλουν επιτίμια ούτε έχουν κανονιστικό χαρακτήρα. Στο επίκεντρο βρίσκεται ο αγώνας των ασκητών εναντίον του δαίμονα της πορνείας και διέπονται από την ιδέα του σωστικού σχεδίου της Θείας οικονομίας, όπως συνάγεται από δύο παραδείγματα: «Ἀναχωρητὴς τις ἦν παρθένος γυναίκα σχεδὸν ἀγνοῶν. Παρηνώχλει οὖν αὐτῷ δαίμων πορνείας, καὶ ἐπυροῦτο μὲν ὅλως ἡγνοεῖ δὲ ἐξ ἀπειρίας τὴν ἐπιθυμίαν τοῦ πράγματος ὥστε ἔραῖν μόνον τὸν τοῦ Θεοῦ δούλον, μὴ εἰδέναι δὲ τίνας ἐπιθυμεῖ. Δείκνυσιν οὖν αὐτῷ ὁ διάβολός τινα συνόντα γυναικὶ ἐπ' αἰσχροτήτι. Ὁ δὲ Θεὸς ἑωρακῶς τὴν ἀπάτην τοῦ δαίμονος καὶ τὴν υπερβολὴν ἐσκέπασε τὸν ἄνδρα, καὶ τὸν πόλεμον ἔπαυσεν²⁶⁸.» Σαφέστερο ως προς το πνεῦμα των αποφθεγμάτων είναι το δεύτερο παράδειγμα: «Ἐἶπεν ἀββά Παφνούτιος ὅτι· Ὁδεῶν ποτὲ ἐν τῇ ὁδῷ ἀπὸ τῆς ὀμίχλης ἐπλανήθη τὴν ὁδὸν καὶ εὗρέθη πλησίον κώμης καὶ εἰδὸν τινὰς ὀμιλοῦντας αἰσχροῶς. Καὶ ἀποστραφεὶς ἔρριψα ἑμαυτὸν κατακρίνων ἐνώπιον τοῦ θεοῦ. Καὶ ἰδοὺ ἄγγελος

ern Greek Studies 13 (1989), σελ. 95-137 (σελ. 123) που — με φαντασία υπερβαίνουσα εκείνη των επιτιμιακῶν συλλογῶν — ἀπὸ τὴ συνηθισμένη σε ασκητικὰ κείμενα αποδοκιμασία τοῦ λουτροῦ των μοναχῶν (πρβλ. κανὼνα 9 *Περὶ λουτροῦ καὶ κλίνης*, Α.Β. ΓΑΛΡΟΣ, ὁ.π., σελ. 383 κ.ε.) συμπεραίνει απαγόρευση να συλλοῦνται οἱ μοναχοί, βοηθώντας ο ἕνας τον ἄλλο.

266. «Ἐὰν κοιμηθῶσι δύο ἀδελφοὶ εἰς ἕν ψιαθίον, ἵνα ποιήσωσιν ἀνά μ' μετάνοιων» (PITRA, *Spicilegium*, σελ. 459).

267. J.-CL. GUY, ὁ.π., κεφάλαιο 5.53, στ. 306 κ.ε.

268. J.-CL. GUY, ὁ.π., κεφάλαιο 5.48, στ. 302.

ἦλθεν ἔχων ῥομφαίαν καὶ εἶπέ μοι· Παφνούτιε, πάντες οἱ κρίνοντες τοὺς ἀδελφοὺς αὐτῶν ἐν ταύτῃ τῇ ῥομφαίᾳ ἀπολοῦνται· σὺ δὲ καλῶς ἐποίησας ὅτι οὐ κατέκρινας, ἀλλὰ ἐταπεινώσας ἐαυτὸν ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ ὡς σὺ τὴν ἀμαρτίαν ποιήσας. Διὰ τοῦτο τὸ ὄνομά σου ἐγγέγραπται ἐν βίβλῳ ζωῆς²⁶⁹.»

Με τη βοήθεια των αγιογράφων ευνόησε ἡ Εκκλησία τὴ δημιουργία «ποινικῶν κωδίκων» σε εἰκόνες, ὥστε να εἶναι σε ὅλους, ἀκόμη καὶ στους ἀγράμματους, προσιτοί. Πρόκειται για τις ἀπεικονίσεις στους νάρθηκες των ἐκκλησιῶν — ποτὲ στον κυρίως ναό — τῆς τιμωρίας διαφόρων ἀμαρτωλῶν στη Μέλλουσα Κρίση. Αὐτὲς οἱ ἀπεικονίσεις κατὰ τὴν ὕστερη περίοδο αυτονομήθηκαν ἀπὸ τὴν ἀρχικὰ ομαδικὴ ἐμφάνισή τους στις παραστάσεις τῆς δευτέρας παρουσίας στη βυζαντινὴ μνημειακὴ ζωγραφικὴ. Μολονότι δεν ἀπουσιάζουν οἱ πόρνοι καὶ οἱ μοιχοί, τὴ μεγάλη πλειονότητα ἀποτελοῦν οἱ «εγκληματίες» τῆς καθημερινῆς ζωῆς: ὁ παραυλακιστής, που μεταθέτει τὰ ὄρια στο χωράφι, ὁ παραζυγιαστής, ὁ μυλωνάς που κλέβει τὸ σιτάρι, ὁ κρασοπούλος, ἡ γυναίκα που δεν θηλάζει τὸ βρέφος τῆς κ.ά. Ἐντύπωση ὅμως προκαλεῖ ὅτι σε πρόσφατη σχετικὴ ἔρευνα²⁷⁰, ἀπὸ ἑκατὸ περίπου ἀπεικονίσεις ἀμαρτωλῶν που παρουσιάζονται ἐκεῖ μίᾳ μόνον ἀνήκει σε ἀρσενοκοίτη. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι περαιτέρω ἡ σύγκριση τῆς τιμωρίας, στὴν ὁποία οἱ ἀμαρτωλοὶ υποβάλλονται. Ἐνῶ στὸν ἀρσενοκοίτη βλέπουμε δύο φίδια να πλησιάζουν με ἀπειλητικὲς διαθέσεις τὰ γεννητικὰ του ὄργανα, στους διάφορους μικροεγκληματίες ἡ τιμωρία συνίσταται στὴν εἰσαγωγὴ ἀπὸ τοὺς δαίμονες ἀιχμηροῦ ἀντικειμένου στὸν πρωκτὸ τους, ὅπου τὸ ἀντικείμενο αὐτὸ συχνὰ ἔχει σχέση με τὸ ἐπάγγελμά τους, ὅπως ἕνα ἀλέτρι στα ὀπίσθια τοῦ παραυλακιστή, στὸν μυλωνά τὸ ξύλινο φτυάρι, με τὸ ὁποῖο μαζεύεται τὸ αλεύρι, καὶ στὸν κρασοπούλο τὸ χωνὶ που χρησιμοποιεῖται στα βαρέλια. Εἶναι προφανές ὅτι στὴ σκέψη των ζωγράφων κυριαρχοῦσε ἡ ιδέα τῆς ποινῆς-κάτοπτρο για λόγους ἐγκληματοπροληπτικούς. Εἰδικότερα ὁ διὰ τοῦ πρωκτοῦ κολασμὸς φαίνεται ὅτι ἐξέφραζε τὴν ἀπόρριψη των γενετήσιων παρεκκλίσεων, ἐνῶ παράλληλα ἐξυπηρετοῦσε τὴ γενικὴ πρόληψη δι-

269. J.-CL. GUY, ὁ.π., κεφάλαιο 9.14, στ. 438.

270. ΣΤ. ΤΣΙΟΔΟΥΛΟΣ, *Τιμωρία, ἡ σκοτεινὴ ὄψη τῆς σεξουαλικότητος. Ερωτικὲς ἀκνήες καὶ οἱ σιωπηλὲς ἀφηγήσεις τους στις παραστάσεις τῆς Κόλασης, 13ος-19ος αἰῶνας*, Αθήνα, 2012.

τός: αφενός μεν με τον φόβο του σωματικού πόνου και αφετέρου με την ψυχική καταρράκωση του αμαρτωλού, επειδή έθιγε το αρσενικό ερωτικό πρότυπο²⁷¹. Αυτό το τελευταίο προβάλλεται από τα άσεμνα τραγούδια και τα λαϊκά δράματα όλων των εποχών μέχρι τη σύγχρονη πορνογραφία²⁷².

Η ερμηνεία των ομοφυλοφιλικών ονείρων αποτελούσε έργο της ονειροκριτικής (βλ. πιο πάνω τα αναφερόμενα στην κτηνοβασία). Στο *Ονειροκριτικόν* του Αχμέτ δεν αφθονούν οι σχετικές «προβλέψεις», αλλά και δεν λείπουν τελείως: «'Εάν ἴδῃ τις, ὅτι συνουσιάζων γυναίκα εὖρεν αὐτὴν ὡς ἄνδρα κατὰ τὰ κρυπτά, εὐρήσει χαρὰν τοῦ ἔτους ἐκείνου καὶ τεκνώσει τέκνον ἄρσεν ἐξευγενίζον τὴν γενεὰν αὐτοῦ πᾶσαν. — 'Εάν τις ἴδῃ, ὅτι συνουσίασεν εὐνούχῳ ἢ νεανίᾳ γνωρίμῳ, τὸ μυστήριον αὐτοῦ ἀναθήσει αὐτοῖς καὶ ἀγαθοποιήσει αὐτούς²⁷³.» Τη συνεύρεση μεταξύ ομοφύλων είχε επιχειρήσει να ερμηνεύσει πριν από τον Αχμέτ και ο Αρτεμίδωρος (2ος αιώνας μ.Χ.). Στις προβλέψεις του (κεφάλαια 78-80), διακρίνοντας την κατά νόμον, την παρά νόμον και την παρά φύσιν συνουσία, αντιμετωπίζει ποικιλία «συνδυασμών»: Του κυρίου, όταν «επιβιβάνει» δούλης ή δούλου του, του κυρίου, όταν επιβήτωρ είναι ο υπηρέτης

271. Ο ΣΤ. ΤΣΙΟΔΟΥΛΟΣ, *ό.π.*, σελ. 91 γράφει σχετικά: «Οι ποιητές που επιβάλλονταν σ' αυτούς τους κολασμένους αφενός προκαλούσαν σωματικό πόνο, αφετέρου έθιγαν το ερωτικό πρότυπο του ανδρικού φύλου, συντελώντας στην ψυχική καταρράκωση του τιμωρούμενου, αφού παρέπεμπαν, συμβολικά, σε ερωτικές πράξεις στις οποίες ο άνδρας μετατρέπεται σε παθητικό υποκείμενο, δηλαδή διαδραματίζει ρόλο γυναίκας... Πέρα, λοιπόν, από τον σωματικό πόνο που θεωρητικά θα προξενούσαν οι ποιητές αυτές, θα λειτουργούσαν από μόνες τους και σαν ένας μηχανισμός "παραγωγής ἵντροπής", την οποία θα βίωναν οι εν δυνάμει κολασμένοι... Ουσιαστικά, οι επιβαλλόμενες ποιητές αξιοποιούσαν, αλλά και ταυτόχρονα εξέφραζαν, έναν ευαίσθητο τομέα της τρέχουσας ηθικής: την απόρριψη των σεξουαλικών παρεκκλίσεων και τον παρεπόμενο ανδρικό φόβο για την αντιστροφή του ερωτικού ρόλου του άνδρα. Η εξεικόνηση του αμαρτωλού ως εκθλυμένου άντρα υπαινίσσεται παράλληλα την απορρόθμιση των κανονιστικών αρχών που ρύθμιζαν τον παραδοσιακό πολιτισμό και τη διασάλευση της προϊούσας κοινωνικής τάξης και ισορροπίας.»

272. Βλ. προχείρως Μ.Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, *Άσεμνα και βαιμολογικά λαογραφικά. Παλαιές μορφές και σύγχρονες εκφράσεις*, Αθήνα, 2007, σελ. 109.

273. Βλ. *Achmetis Onirocriticon*, *ό.π.* (σημ. 94) σελ. 7720-23, 7827-791.

του, ομοφυλοφιλικές σχέσεις μεταξύ αδελφών ή πατέρα και γιου ή μεταξύ φίλων²⁷⁴.

Δεν μπορώ να ολοκληρώσω την παρουσίαση της ομοφυλοφιλίας αν δεν εκθέσω την άποψη που υποστηρίζεται από ορισμένους συγγραφείς, ότι με την αδελφοποιία συνιστάτο στον αρχαίο κόσμο και στους βυζαντινούς αιώνες μόνιμη ένωση ανάμεσα σε πρόσωπα του ίδιου φύλου, ειδικότερα άνδρες²⁷⁵. Με πρώτη σαφή διάταξη ένα *rescriptum* του Διοκλητιανού που περιλήφθηκε στον ιουστινιάνειο *Κώδικα* (6.24.7) και από εκεί, μέσω των *Βασιλικών* (35.13.17), σε όλα τα συλλεκτικά και συμπληματικά έργα της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου, καθίσταται έκδηλη η αντίθεση ανάμεσα στη μακρά εθιμική πρακτική, στην οποία η αδελφοποιία είχε γίνει αποδεκτή, και στην έννομη τάξη, που αποδοκιμάζε έντονα αυτό τον θεσμό²⁷⁶. Ο Ματθαίος Βλάσταρης στο κεφάλαιο 8 του στοιχείου Β του *Συντάγματός* του συνοφίζει τα περί αδελφοποιίας χωρίς επίκληση συγκεκριμένων νόμων: «'Η μέντοι αδελφοποιία οὐ νόμιμόν ἐστίν· ἄπαιδες μὲν γὰρ ὄντες, ἐσοφισάμεθα τὴν υἰοθεσίαν εἰς διαδοχὴν τῶν πραγμάτων· τὴν δὲ ἀδελφοποιίαν οὐδεμία εἰσάγει εὐλογος πρόφασις· τὰ μὲν οὖν τὸ εὐλογον ἔχοντα, καὶ ὁ νόμος ἐδέξατο· τὰ δὲ μὴ τοιαῦτα οὐ παρεδέξατο²⁷⁷.»

Υπάρχουν μαρτυρίες ότι η πρακτική είχε αποδεχθεί κάποια μορφή σχετικής «ιερολογίας» που αποτυπώνεται, ωστόσο, στα ευχολόγια. Στην εξομολογητική φιλολογία επικρατεί ως προς την αδελφοποιία ανομοιομορφία. Ενώ στα κείμενα της «νηστευτικής» παράδοσης αυτή αγνοείται, εμφανίζεται αντιθέτως στους μεταβυζαντι-

274. *Artemidori Daldiani Onirocriticon libri V*, recognovit R.A. PASC, Lipsiae, 1963, σελ. 86-99 και τη νεοελληνική απόδοση *Αρτεμίδωρος Δαλδιανός Ονειροκριτικά*, μετάφραση Γ. ΠΑΠΑΣΤΑΜΟΠΟΥΛΟΣ, Αθήνα, 1983, σελ. 139-156.

275. Βλ. προχείρως ΤΖ. ΜΠΟΣΓΟΥΕΛ, *ό.π.* (σημ. 95), σελ. 231 κ.ε. και τις παρατηρήσεις της CLAUDIA RAPP, «Ritual Brotherhood in Byzantium», *Traditio* 52 (1997), σελ. 285-326.

276. Βλ. την εμπειριστατωμένη ανάπτυξη του Γ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗ-ΝΟΥΑΡΟΥ, «Περί τῆς ἀδελφοποιίας ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἑλλάδι καὶ ἐν τῷ Βυζαντίῳ», *Τόμος Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου ἐπὶ τῇ ἐξακοσιετηρίδι τῆς Ἐξαβίβλου αὐτοῦ (1345-1945)*, Θεσσαλονίκη, 1952, σελ. 251-313 = ο ΙΔΙΟΣ, *Δίκαιον καὶ κοινωνικὴ συνείδησις*, Αθήνα, 1972, σελ. 281-344.

277. ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ, τόμ. ζ', σελ. 126 κ.ε.

νούς νομοκάνονες. Στο κεφάλαιο ΣΖ'Α' της αρχικής μορφής σε λόγια γλώσσα του νομοκάνονα του Μανουήλ Μαλαζού καταχωρίζεται κατά λέξη το παραπάνω χωρίο Β 8 από το *Σύνταγμα* κατά στοιχείον του Ματθαίου Βλάσταρη.

Σε άλλη βάση θέτει το θέμα η παράφραση σε δημώδη γλώσσα του παραπάνω νομοκάνονα. Στο κεφάλαιο φβ' μεγάλης ομάδας χειρογράφων της παράφρασης έχουν γραφεί τα ακόλουθα: «Περὶ ἀδελφοποιίας, ὅπως νὰ μὴ γίνεταί. Ἰδόντες οὖν οἱ θεῖοι Πατέρες, ὅτι ἐγίνοντο πολλοὶ ἀδελφοὶ εἰς τὸ ἅγιον Εὐαγγέλιον, πολλὰκις καὶ μετὰ ἱεροτελεστίας ἱερέων καὶ ἐγίνοντο τέλειοι ἀδελφοὶ διὰ τῆς ἐκκλησίας· εἶτα ἀθετοῦσαν τὴν αὐτὴν ἔνωσιν διὰ τοῦ Εὐαγγελίου καὶ ἤρχοντο εἰς γάμου κοινωνίαν καὶ ἐκ τούτου ἐγίνοντο σύγχυσις πολλὰκις εἰς τὴν Ἐκκλησίαν. Διὰ τοῦτο οὖν οἱ θεϊότατοι Πατέρες ἔκοψαν αὐτὴν καὶ ὥρισαν καὶ ἔστησαν, ὅτι πλέον νὰ μὴ δὲν γίνεταί ἢ τοιαύτη ἀδελφοποιία· εἰ δὲ καὶ φθάσει νὰ γένη, νὰ ἔναι ἄκυρος καὶ ὡς περ νὰ μὴ δὲν ἔγινεν, οὕτως καὶ νὰ λογίζεται. Ὅμως λαμβάνει ἀκωλύτως ὁ ἀδελφοποιητὴς τὴν ἀδελφοποιητὴν αὐτοῦ εἰς γυναῖκα, πλὴν οἱ τὴν ἀδελφοποιίαν ποιοῦντες τανῦν, μεγάλως κανονίζονται, καὶ τὸν ἱερέαν, τὸν τὴν εὐχὴν δόσοντα, ἀργεῖαν καταψηφίζει αὐτόν²⁷⁸.» Ο συντάκτης του κειμένου καταβάλλει ἐδῶ φιλότιμες προσπάθειες νὰ πείσει, ὅτι ἀδελφοποιία συνήπτετο σχεδὸν αποκλειστικὰ ἀνάμεσα σὲ πρόσωπα διαφορετικοῦ φύλου, πράγμα που σφαλῶς δὲν ἦταν τόσο συνηθισμένο. Ἄλλωστε, θὰ μπορούσε νὰ αποτραποῦν οἱ ἐμπλοκὲς με ἀπαγόρευση τῆς σύναψης ἀδελφοποιίας μεταξύ ετεροφύλων.

Παρεμφερὴς ἀπαγόρευση καταχωρίστηκε κατὰ τὸν 17ο αἰῶνα στὸν *Νομοκάνονα* «πάνυ ὠφέλιμον καὶ πλουσιώτατον» (κεφάλαιο σγ' § 2): «Ὅμοίως οὐδὲ ἀδελφοποιήσιν ἐάσης γενέσθαι παράνομον γὰρ ἔστι καὶ αὐτό²⁷⁹.» Εὐλικρινέστερος υπῆρξε ἀργότερα ὁ ἅγιος Νικόδημος, γράφοντας στὸ *Πηδάλιον* (ἀφού διευκρίνισε ὅτι δὲν ὑπάρχει ἐμπόδιο νὰ παντρεύονται μεταξύ τους οἱ ψευδαδελφοποιητοί) τὰ παρακάτω: «Ἀπόβλητον γὰρ ἔστι τοῦτο ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Χριστοῦ, ὡς πολλῶν κακῶν καὶ ἀπωλείας πρόξενον ψυχικῆς εἰς τοὺς περισσοτέρους, καὶ ὕλη διὰ νὰ πληρῶνουν τινὲς τὰς ἡδονὰς καὶ τὰ

278. Δ. ΓΚΙΝΗΣ - Ν. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, *ὁ.π.* (σημ. 39), σελ. 330.

279. ΣΗ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «*Νομοκάνων*», *ὁ.π.* (σημ. 40), σελ. 176.

σαρκικά των θελήματα, καθὼς ἡ δοκιμὴ μυρία ἔδειξε τὰ παραδείγματα κατὰ διαφόρους καιροὺς καὶ τόπους²⁸⁰.» Δὲν νόμιζω ὅτι ἡ ἀδελφοποιία ετεροφύλων καὶ ὁ ἠθικός κίνδυνος ἀπὸ αὐτὴν ἀρκεῖ γιὰ νὰ δικαιολογήσει τὴ χρῆση τόσο ἐντονῶν ἐκφράσεων²⁸¹.

Συνάφεια πρὸς τὴν εξομολογητικὴ φιλολογία ἐμφανίζει ἓνα ἔργο με ευρύτατη διάδοση, ἡ *Ἀμαρτωλῶν σωτηρία*, που γράφτηκε τὸ 1641 ἀπὸ τὸν κρητικὸ μοναχὸ Ἀγάπιο, κατὰ κόσμον Ἀθανάσιο Λάνδο, ἐπειδὴ σὲ μερικὰ κεφάλαιά του διαμορφώνεται τὸ πλαίσιο ορισμένων κανονικῶν «παραπτωμάτων» ὡς πρὸς τὸ *forum internum*. Ο τρόπος, κατὰ τὸν ὁποῖο αὐτὰ οριοθετοῦνται, προκαλεῖ ἀπορίες. Συγκεκριμένα, στὸ κεφάλαιο 10 τοῦ πρώτου μέρους «περὶ τῆς κτηνώδους πορνείας»²⁸² περιγράφεται τὸ ἀμάρτημα ὡς συνιστάμενο στὴν ερωτικὴ προσέγγιση ὁποιασδήποτε γυναίκας, ἐκτὸς βέβαια τῆς νομίμου συζύγου, χωρὶς νὰ γίνεταί ἐκεῖ ἢ σὲ ἄλλο κεφάλαιο ἀναφορά σὲ κτηνοβασία ἢ σὲ ὁμοφυλοφιλία. Ο πιθανότερος λόγος γιὰ αὐτὴ τὴν παρασιώπηση εἶναι, κατὰ τὴ γνώμη μου, ὅτι ὁ συγγραφέας, ἀπευθυνόμενος σὲ λαϊκὰ κυρίως στρώματα, περιορίστηκε στὸ ἔλασσον, ἀποφεύγοντας γιὰ λόγους παιδευτικῶς νὰ «μολύνει» τὸ κείμενό του ἀκόμη καὶ με τὴ μνεία βαρύτατων ἀμαρτημάτων.

Πρὶν καταλήξει ὁ εξομολόγος στὸ ἐπιτίμιο που ἔπρεπε νὰ ἐπιβάλλει στὸν εξομολογούμενο, ὀφείλε νὰ σχηματίσει ἀκριβῆ εἰκόνα τόσο γιὰ τὰ παραπτώματά του ὅσο καὶ γιὰ τὶς συνθήκες, ὑπὸ τὶς ὁποῖες περιέπεσε σὲ αὐτά. Τὰ σχετικὰ εγχειρίδια παρείχαν ἑτοιμὲς τὶς ἐρωτήσεις — που ἀναφέρονται, οἱ πιο πολλὲς, στὴ γενετήσια ζωὴ. Στὸ *Δευτεροκανονάριον* ἀναγράφονται οἱ ἐξῆς: «Πῶς σου κύριε ἀδελφέ, ἢ, τέκνον, ἢ, κυρία, ἢ, ἀδελφὴ ἐν πρώτοις ἐφθάρῃ ἢ παρθενία; Διὰ πορνείας, διὰ νομίμου γυναικῶς, διὰ μαλακίας ἢ τινος τῶν παρὰ φύσιν; Καὶ ὅταν εἶπῃ οὕτως ἢ οὕτως ἐρωτᾶν αὐτόν

280. *Πηδάλιον*, σελ. 756.

281. Ἀντίθετη ἀπόψη ἔχει διατυπώσει ὁ ΠΙΤΣΑΚΗΣ, «*Ὅμοφυλόφιλοι*» σελ. 256 κ.ε.

282. *Βιβλίον ὠραιότατον καλούμενον Ἀμαρτωλῶν σωτηρία, συντεθὲν εἰς κοινὴν τῶν Γραικῶν διάλεκτον παρὰ Ἀγαπίου μοναχοῦ τοῦ Κρητῶς τοῦ ἐν Ἁγίῳ Ὁρει τοῦ Ἁθῶ ἀσκήσαντος*, Θεσσαλονίκη, 2008 (βάσει τῆς ἐκδόσεως Βενετίας, 1851), σελ. 57-68. Πρβλ. καὶ τὴ μεταγραφή στὴ νέα ἐλληνικὴ (ὑπὸ τὸν ἴδιο ὡς ἄνω τίτλο), Ἀθήνα, 2009, σελ. 72-86.

Εἰς πόσας ἔπρασ γυναικάς πρὸ τοῦ λαβεῖν γυναῖκα. Καὶ εἰ ἄρα ἐχῆρευεν ἢ μετὰ τὸ χηρεῦσαι. Καὶ πόσαι ἦσαν ἐξ αὐτῶν δούλαι, καὶ πόσαι χῆραι καὶ πόσαι ὑπανδρῶν. Καὶ ἄρα μονάστριαι ἢ καὶ μεγαλόσχημοι καὶ πόσαι αἱ γὰρ μικρόσχημοι ὡς πόρνοι κρίνονται, αἱ δὲ μεγαλόσχημοι ὡς ὑπανδρῶν. Καὶ εἰ ἄρα πόρνοι καὶ πόσαι, καὶ εἰ ἄρα παρθένοι καὶ πόσαι. Ταῦτα ἐν πρώτοις χρῆ τὸν τὰς ἐξομολογήσεις ἀναδεχόμενον ἐρωτᾶν ἐξομολογούμενον. Καὶ τὸ ὅλον εἰς πόσας ὁμοῦ περιέπεσαν· ὁ γὰρ ἀριθμὸς ὑπὲρ πάντα ζητεῖται, καὶ ἡ διαφορὰ τῶν προσώπων· ἐξ εἰσι γὰρ διάφοροι· δούλαι, πόρνοι, χῆραι, ὑπανδρῶν, μονάστριαι, ἱερωμένοι ἤγουν διακόνισσαι καὶ πρεσβυτέρισσαι. Καὶ ὅταν ταῦτα αὐτὸν ἐρωτήσῃ, ἐρωτᾶν αὐτὸν καὶ περὶ ἀρρενοκοιτίας²⁸³.» Ἀν ἐξομολογείται γυναῖκα, τὸ ἴδιο κείμενο γράφει: «Αἱ δὲ γυναῖκες πλείονα ὀφείλουσι τῶν προγραφέντων ἐρευνᾶσθαι²⁸⁴.» Ἐκεῖ ἐντοπίζονται οἱ ἐρωτήσεις κυρίως στὴν ἀμβλωση καὶ στὴν ἀντισύλληψη.

Μετὰ τὴν ἐξάντληση τῶν ἐρωτήσεων γιὰ τὴν ομοφυλοφιλικὴν σχέσεις που καλύπτει τὴ σοβαρότερη γενετήσια παρεκτροπή, ὅπως ἐκτέθηκε ἀναλυτικὰ πιο πάνω, ἐρχεται ἡ σειρά ἐλαφρότερων παραπτωμάτων. Στὸ μεταίχμιο μεταξύ ομοφυλοφιλίας καὶ ἀπλοῦ ἀυανισμοῦ (*masturbatio*) βρίσκεται ὁ κατὰ ζεῦγη τελούμενος ἀυανισμὸς (*masturbatio alterna*) που διενεργεῖται με τὸ χεῖρ τοῦ ἐρωτικοῦ συντρόφου. Ἰδοῦ πῶς ἀντιμετωπίζει τὸ *Κανονάριον* τὴν διάφορες παραλλαγές τοῦ ἀυανισμοῦ: «Ἐν πρώτοις δὲ τέθειται παρ' ἡμῶν ἡ μαλακία, ἡ δεινὴ καὶ πολυκράτητος, ἢ εἶπω, παντοκράτητος· δύο τρόπων ἕνεκα, ἐπειδὴ καὶ δύο τὰς διαφορὰς κέκτηται, διὰ τὸ ἐκ πρώτης ἡλικίας τοῖς ἀνθρώποις ἐπισυμβαίνειν καὶ τὴν τῶν πολλῶν διὰ ταύτης φθειρεσθαι παρθενοῖαν ὁ καὶ αὐτὰ τῶν δοκούντων κατακρατεῖ. Τὸ δὲ ἐλεεινότερον, παρὰ μικρὸν τοῖς πολλοῖς ἄγνωστον· διὰ τὸ καὶ ἕως γῆρας ἢ καὶ αὐτοῦ τοῦ θανάτου, οὐ τοῖς ἐν κόσμῳ μόνον, ἀλλὰ καὶ τοῖς ἔξω τοῦτο πολλάκις ἐπισυμβαίνειν. Ὅτι δὲ εἶπον· διαφορὰς δύο, ἰδοῦ καὶ διακρίνω· τὴν γὰρ μίαν, ἤγουν τὴν διὰ τῆς μιᾶς χειρὸς ἐπισυμβαίνουσαν, ἀπαντες οἶδαμεν· ὅτι καὶ μάλιστα ὑπὸ τῆς θείας καὶ ἀνθρωπίνης γνώσεως· ἢ καὶ ἀπὸ τῆς πείρας ταύτης, ἢ καὶ ἐκ τῶν ἐξαγγελιῶν μεμαθηκό-

283. ARRANZ, σελ. 158 κ.ε. = SUVOROV, σελ. 399.

284. ARRANZ, σελ. 180.

τες. Τὴν δὲ δευτέραν ὀλίγοι λίαν ἐπίστανται. Ἔστι γὰρ αὕτη, ὡς παρὰ τῶν ταύτης ἐργατῶν μαθεῖν ὁ ἀμαρτωλὸς ἠδυνήθη· βδελυσσόμενοι γὰρ τὴν ταύτης μυστράν ἐργασίαν, τοὺς αὐτοὺς ὑπουργοῦντας δούλους, ἢ ἐλευθέρους προσκαλοῦμενοι ἐν ταῖς τούτων χερσὶ, διὰ τοῦ παρ' ἐκείνων ἐλεεινοῦ μαλαγμοῦ τὰς ἐκρῦσεις ποιοῦνται. Περὶ ὧν, ὡς οἶμαι, ἡ Θεῖα Κλίμαξ ὀδυνηρῶς ἀποδύρεται λέγουσα ὅτι· ἐλεεινὸς ὁ πίπτων, ἐλεεινότερος δὲ ὁ καὶ ἐτέροις τοῦτο προξενῶν· τῶν γὰρ δύο πτωμάτων καὶ τῆς ἐτέρου ἠδονῆς, τὸ βάρος αὐτὸς ἐπισύρεται. Καὶ ὁ μὲν διδάξας, εἰς συναίσθησιν ἐλθὼν τοῦ κακοῦ, ἴσως ἐπαύσατο, διὰ δὲ τῆς τοῦ μαθητοῦ ἐργασίας ἀνίσχυρος ἢ τούτου μετάνοια γίνεται (...). Τὸ δὲ τῆς ἀθέμου καὶ βδελυρῆς μαλακίας οἱ μὲν ἄγιοι ἀπόστολοι οὐδὲ ὥρισαντο οὐδ' ἄλλο τι. Ἄλλ' ὡς προεῖπον, διὰ τὸ πολλῶν, ἢ καὶ πάντων, κρατεῖν, καὶ αὐτῶν τῶν μεγάλων· οἱ δὲ ἄγιοι πατέρες ὡσπερ κολούριον ὀφθαλμῶντι τεσσαράκοντα καὶ μόνον ἡμέρας ὥρισαντο²⁸⁵.» Τὸ ἀνωτέρω κείμενο ἀναφέρεται μόνον στοὺς ἀνδρες. Δὲν λησιμόνησε ὁμῶς ὁ συντάκτης τοῦ καὶ τὴν γυναῖκες. Ἔτσι συμπλήρωσε ὅτι μαλακίζονται δὲ ὡς ἄνδρες καὶ αὐταὶ καὶ αἱ παρθενοῦσαι, καὶ ὅλως πείραν ἀνδρὸς μὴ εἰδυῖαι τὴν οἰανοῦν²⁸⁶.»

Ἡ τεσσαρακονθήμερη ἀκοινωνησία ἐπαναλαμβάνεται στὸν «κάνονα» 8 ἀπὸ τοὺς ἀποδιδόμενους στὸν Ἰωάννη Νηστευτῆ (*Κανονικόν*): «Ὁ μαλακίαν διαπραξάμενος τεσσαράκοντα ἡμέρας ἐπιτιμᾶται, ξηροφαγία διαιτώμενος καὶ μετανοίας ἐκάστης ποιῶν ἐκαστὸν²⁸⁷.» Σὲ πολὺ ἐκτενὲς σχόλιο ἐπὶ τοῦ ἀμέσως προηγούμενου κανόνα 7, που ἀναφέρεται σὲ ἐκσπερμάτωση ὅχι ὁμῶς στὴ διάρκεια τοῦ ὕπνου (ονειρώξη), ἀλλὰ σὲ ἐγρήγορηση, ὅπου ὁ ἅγιος Νικόδη-

285. ARRANZ, σελ. 50 κ.ε., 64.

286. ARRANZ, σελ. 98.

287. *Πηδάλιον*, σελ. 704. Στὸν *Πανδέκτης* τοῦ Νίκωνος προσαρμύζεται ἡ διατύπωση στὸν γυναικεῖο ἀυανισμὸς: «Ἡ μετὰ χειρῶν μαλακία ἔχει ἡμέρας μ' ποιούσα καθ' ἐκάστην μετανοίας ν' καὶ εἴθ' οὕτως κοινωνεῖτω» (Κ.Α. ΜΑΚΣΙΜΟΒΙΤΣ, *Pandekty*, ὁ.π. [σημ. 13], σελ. 424-3). Πρβλ. καὶ ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ, τόμ. Δ', σελ. 437, ὅπου καταχωρίζεται ἡ συνοπτικὴ ἀπόδοση τοῦ *Κανονικοῦ* ἀπὸ τὸν Ματθαῖο Βλάσταρη. Ἀπὸ τὴν ἴδια παράδοση προήλθαν προφανῶς καὶ τὰ λεγόμενα ἐπιτίμια τοῦ ἁγίου Εφραίμ (βλ. καὶ πιο πάνω), που προβλέπουν: «α'. Ὁ πεσὼν εἰς μαλακίαν μὴ κοινωνεῖτω ἕως ἡμερῶν ν', ξηροφαγῶν, μετανοίας μ'» (PITRA, *Spicilegium*, σελ. 462).

μος επισημαίνει τα πολύ ασαφή όρια ανάμεσα σε αυτή τη ρεύση και στον αυνανισμό, την ομοφυλοφιλία και την κτηνοβασία: «Σημειώσαι δὲ ὅτι εὐρίσκεται ἐπιγραφομένη Ἀναστασίας Ἀντιοχείας διαίρεσις τοιαύτη περὶ τῆς ρεύσεως ὅπου πάθη τινὰς ἔξυπνος ὢν, οὕτω λέγουσα: Τὴν ἔξυπνον βεῦσιν, ἢ τὴν κάμνει ὁ ἄνθρωπος εἰς τὸν ἑαυτὸν του, ἢ πρὸς ἄλλον. Ἡ εἰς τὸν ἑαυτὸν του γινομένη, ἢ γίνεται μὲ πιάσιμον τῆς χειρός, καὶ αὐτὴ κανονίζεται εἰς σαράντα ἡμέρας, ... ἢ χωρὶς πιάσιμον τῆς χειρός. Αὕτη δέ, ἄλλη γίνεται ἀπὸ μόνην προσβολήν, καὶ κανονίζεται μίαν ἡμέραν, καὶ ἄλλη γίνεται μὲ συνδυασμὸν τοῦ λογισμοῦ. Ἡ μὲ συνδυασμὸν γινομένη, ἢ γίνεται χωρὶς συγκατάθεσιν καὶ χωρὶς γαργαλισμὸν, καὶ κανονίζεται τρεῖς ἡμέρας, ἢ καὶ μὲ γαργαλισμὸν, χωρὶς ὅμως συγκατάθεσιν, καὶ κανονίζεται ἑπτὰ ἡμέρας. Πάλιν ἢ πρὸς ἄλλο πρόσωπον γινομένη, ἢ γίνεται μὲ συγκυλισμὸν, ἢ χωρὶς συγκυλισμὸν. Ἡ χωρὶς συγκυλισμὸν γινομένη, ἢ γίνεται μὲ πιασίματα καὶ φιλήματα, χωρὶς ὅμως γαργαλισμὸν, καὶ κανονίζεται εἴκοσι ἡμέρας, ἢ γίνεται καὶ μὲ γαργαλισμούς, καὶ κανονίζεται τριάντα ἡμέρας. Ἡ δὲ μὲ συγκυλισμὸν γινομένη, ἢ γίνεται εἰς ὁμογενῆ, καὶ κανονίζεται ἑβδομήντα (ἢ ὀγδοῆντα) ἡμέρας, ἢ γίνεται εἰς ἑτερογενῆ, ζῶα δηλαδὴ καὶ κανονίζεται ἑπτὰ χρόνους²⁸⁸.»

Για να συμπληρώσει την ερμηνεία του «κανόνα» 8 — κατά τον πρόλογο του Πηδάλιου, «ἐσπουδάσαμεν νὰ πλουτίσωμεν τὸ βιβλίον, καὶ μὲ διαφόρους φιλολογικὰς ὑποσημειώσεις συντελοῦσας, ἢ πρὸς περισσότεραν σαφήνειαν τῆς ἐρμηνείας, ἢ καὶ πρὸς συμβιβασμὸν τῶν ἐναντιοφανῶν κανόνων, ἢ κατὰ ἄλλον τινὰ τρόπον χρήσιμα»²⁸⁹ — παρεμβάλλει ο συντάκτης σε ἓνα μακρὸ ερμηνευτικὸ σχόλιο τὴν ἀκόλουθη διευκρίνιση: «Ἄλλὰ πρέπει καὶ νὰ σημειώσωμεν ὅτι ἡ μαλακία γίνεται τριῶν λογίων, ἢ μὲ τὸ χέρι τὸ ἴδιον τοῦ ἀνθρώπου, ἢ μὲ τὸ χέρι ἄλλου, ἢ μὲ τὸ κοπάνισμα καὶ κτύπημα εἰς τὰ μηρία. Δὲν πρέπει καὶ τοῦτο νὰ λανθάνη τοὺς πνευματικὸς Πατέρας, ὅτι ἡ κατάρατος μαλακία προχωρεῖ καὶ εἰς τὰς γυναῖκας. Διὰ τοῦτο καὶ αὐταὶ πρέπει νὰ κανονίζωνται ὡσὰν καὶ οἱ ἄνδρες, ἵνα μὴ λέγω καὶ βαρύτερα²⁹⁰.»

288. Πηδάλιον, σελ. 704 σημ. 1.

289. Πηδάλιον, σελ. ιε'.

290. Πηδάλιον, σελ. 705 σημ. 2.

Ἄν ο απλὸς αυνανισμὸς ἐπέσυρε 40 ἡμερῶν αποκλεισμὸ ἀπὸ τὰ μυστήρια — ἐπιτίμιο που ο συντάκτης του Κανοναρίου ἐκρινε πολὺ ἐπιεικὲς —, ἡ ἐπιβολὴ διπλάσιας διάρκειας ἐπιτιμίδῳ για τον «σύνθετο» αυνανισμό, σύμφωνα με τον «κανόνα» 9 του Ψευδο-Νηστευτῆ, φαίνεται συνεπής: «Ἡ δὲ εἰς ἀλλήλους μίξις, οἷα διπλῆν ἐργαζομένη τὴν μαλακίαν, μέχρις ὀγδοῆκοντα ἡμερῶν τὸ δηλωθὲν ἐπιτίμιον δέχεται.» Ἐρμηνεύοντας τὸ κείμενο, παρατηρεῖ ο ἅγιος Νικόδημος στο Πηδάλιον, ὅπου καταχωρίζονται οἱ 35 «κανόνες» τῆς νηστευτικῆς παράδοσης: «Μίξιν ἐδῶ ὁ κανὼν λέγει ὄχι τὴν τελείαν ἁμαρτίαν τῆς ἀρσενοκοιτίας, ἀλλὰ ὅταν δύο τινές, ἕνας εἰς τὸν ἄλλον κάμνουσι τὴν μαλακίαν, τὸ ὁποῖον μὲ διπλοῦν κανόνα κανονίζει ὁ Ἅγιος, καὶ τὸν τοῦτο ποιήσαντα εἰς ὀγδοῆντα ἡμέρας ἐπιτιμᾷ νὰ ξηροφαγῆ, καὶ νὰ κάμνη καθ' ἑκάστην μετανοίας ἑκατόν ἐπειδὴ, ὄχι μόνον βλάπτει τὸν ἑαυτὸν του, ἀλλὰ καὶ τὸν ἀδελφόν του, καὶ κάμνει τὴν ἁμαρτίαν διπλῆν.» Θεώρησε ὅμως ο συντάκτης του Πηδαλίου εαυτὸν υποχρεωμένο, νὰ υπεισέλθει σε περισσότερες λεπτομέρειες, ἀναγκαῖες κατὰ τὴ γνώμη του, για τὴν κατανόηση τοῦ ἐρμηνευόμενου κειμένου: «Μερικοὶ δὲ μίξιν ἐνόησαν ἐδῶ τὸν συγκυλισμὸν καὶ τὴν παρατριβὴν τῶν μελῶν, καὶ ὄχι τὴν τελείαν ἁμαρτίαν. Γίνεται δὲ ὁ συγκυλισμὸς, ἢ μετὰ δύο ἀνδρῶν, ἢ μετὰ δύο γυναικῶν, ἢ μετὰ ἀνδρὸς καὶ γυναικός. Εἶναι δὲ ὁ συγκυλισμὸς κατὰ τὸ βᾶρος τῆς ἁμαρτίας, ἀναμέσον μαλακίας καὶ πορνείας, τῆς μὲν μαλακίας μεγαλύτερος, τῆς δὲ πορνείας μικρότερος²⁹¹.» Ἀπόλυτη ἀντιστοιχία ἐμφανίζει τὸ χωρίο ἀπὸ τὴ Διδασκαλία μοναζουσῶν, μέρος Β' κανόνας 6, που καταχωρίστηκε πῶς πάνω σε σχέση με τὴ γυναικεία ομοφυλοφιλία.

Μετὰ τὴν υπογράμμιση τῆς αὐξημένης κανονικῆς ἀπαξίας του κατὰ ζεῦγη τελοῦμένου αυνανισμοῦ, οἱ ἐπόμενοι δύο «κανόνες» του Ψευδο-Νηστευτῆ εἶναι ἀφιερωμένοι σε δύο ἐιδικότερα συναφῆ θέματα: Κανόνας 10. «Εἰ δὲ τις τῶν τοῦ Κλήρου, πρὸ τοῦ ἱερωθῆναι, τῷ τῆς μαλακίας περιπέπτωκε πάθει, μὴ θαρρῶν ἴσως ὡς παρὰ τοῦτο μόνον τῆς ἱερωσύνης ἀποπεμφθήσεται, ἀποχωρῶσαν πρότερον δεξάμενος ἐπιτίμησιν, οὕτως εἰς ἱερωσύνην ἐρχέσθω. Εἰ δὲ τούτω μετὰ τὴν ἱερωσύνην ἐάλω ἐπὶ ἐνιαυτὸν ἓνα ταύτης ἀργήσας, καὶ τοῖς

291. Πηδάλιον, σελ. 705 κ.ε. καὶ σελ. 706 σημ. 1. Πρβλ. καὶ ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΝΗΣ, τόμ. Δ', σελ. 437.

ειωθόσιν επιτιμίοις σωφρονισθείς, πρὸς τὴν ἱερωσύνην ἐπανιέτω· εἰ δὲ μετὰ τὴν ἐπίγνωσιν τῆς ἁμαρτίας, δις ἢ τρίς τοῦτο ἐργάσαιτο, τῆς ἱερωσύνης παυσάμενος, εἰς ἀναγνωστῶν τάξιν ἐρχέσθω²⁹².» Παρά τὴν ἐπιείκεια που χαρακτηρίζει τα επιτίμια τῆς νηστευτικῆς παράδοσης, ὡς ἰδιαίτερα αυστηρὸς πρέπει νὰ θεωρηθῆι ὁ υποβιβασμὸς ἀπὸ τοῦ ἀνώτερου στὸν κατώτερο κλῆρο τοῦ πρεσβυτέρου ἢ διακόνου που καθ' ὑποτροπήν υπέπεσε στὸ κανονικὸ ἀδίκημα τοῦ αὐνανισμοῦ. Ὅπως εἶναι δε εὐνόητο, λείπει οποιαδήποτε μαρτυρία γιὰ ἐφαρμογὴ στὴν πράξη αὐτῆς τῆς διατάξεως τοῦ Κανονικοῦ²⁹³. Ἐχῶ ἐπίσης πολλοὺς ἐνδοιασμοὺς γιὰ τὴν ἐρμηνευτικὴ διεύρυνση τοῦ παραπάνω «κανόνα», που ἐπιχειρεῖ ὁ ἅγιος Νικόδημος²⁹⁴, ὅτι ὁ αὐνανισμὸς αποτελοῦσε κώλυμα χειροτονίας, ἔστω καὶ ἀν πρόκειται μόνον γιὰ ἐφαρμογὴ στὴν πράξη, χωρὶς κανονικὴ θεμελίωση, τοσοῦτω μᾶλλον που δὲν προκύπτει ἀπὸ τὸ γράμμα τοῦ «κανόνα».

Κανόνας 11. «Ἄλλὰ καὶ τῶν γυναικῶν ἢ εἰς ἀσπασμοὺς ἀνδρὸς ἔλθοῦσα καὶ ἐπαφάς, μὴ μέντοι διαφθαρεῖσα, τὸ τῆς μαλακίας ἐπιτίμιον δέχεται.» Σχετικὰ γράφει στὴν ἐρμηνεία τοῦ ἁγίου Νικόδημος: «Ὁ κανὼν οὗτος μὲ τὸ ἐπιτίμιον τῆς μαλακίας κανονίζει τὴν γυναῖκα ἐκείνην, ὅπου ἔλθῃ εἰς φιλήματα καὶ πιασίματα τοῦ ἀνδρὸς, ἤτοι εἰς τεσσαράκοντα ἡμέρας νὰ ξηροφαγῇ, καὶ μετανοίας καθ' ἑκάστην νὰ κάμνῃ ἑκατόν, ἀπεχομένη τῆς Κοινωνίας²⁹⁵.» Οἱ «κανόνες» 9 καὶ 11 τοῦ Ψευδο-Νηστευτῆ ἀπαντοῦν στους Πανδέκτες τοῦ Νίκωνος τοῦ Μαύρου Ὁρους²⁹⁶, καθὼς καὶ ὡς κεφάλαιον ρηζ' §§ 3 καὶ 5 τοῦ Νομοκάνονα «πάνυ ὠφέλιμον καὶ πλουσιώτατον». Τὸ ἐπόμενο δε κεφάλαιον ρηγ' συνδέει στὴν ἐπικεφαλίδα γυναικεία ὁμοφυλοφιλία καὶ αὐνανισμό μὲ τὴν ἐξῆς διατύπωση: «Περὶ

292. Πηδάλιον, σελ. 706. Τὸ κείμενον ἐπαναλαμβάνεται μὲ φραστικὴς διαφορὰς στους Πανδέκτες τοῦ Νίκωνος (Κ.Α. ΜΑΚΣΙΜΟΒΙΤΣ, *Pandekty*, ὁ.π. [σημ. 13], σελ. 172s.10-1731-7) καὶ σὲ χειρόγραφα τῆς παράφρασης τοῦ νομοκάνονα τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ (*Indreptarea Legii 1652*, [Bucarest, 1962], σελ. 884). Πρβλ. καὶ ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ, τόμ. Δ', σελ. 437.

293. Ο Π.Ι. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΟΣ, ὁ.π. (σημ. 14), τόμ. Γ', σελ. 619 κ.ε. ἐπικαλεῖται τὴν διατάξιν τοῦ Κανονικοῦ ὡς πρὸς τὸν αὐνανισμό χωρὶς νὰ διατυπῶναι ἐπιφυλάξεις.

294. Πηδάλιον, σελ. 706 σημ. 2: «Ὅρα δὲ ὅτι καὶ ἡ μαλακία μόνη ἐν γνώσει γινομένη, κωλυτικὴ εἶναι τῆς ἱερωσύνης.»

295. Πηδάλιον, σελ. 706.

296. Κ.Α. ΜΑΚΣΙΜΟΒΙΤΣ, *Pandekty*, ὁ.π., σελ. 424-10.

γυναικὸς συγγινομένης μετὰ ἄλλης γυναικὸς ἢ εἰσαγωγῆς τὸ δάκτυλον εἰς τὴν φύσιν²⁹⁷.»

Στὰ Ὀνειροκριτικὰ τοῦ ἀνέλυσε ὁ Ἀρτεμίδωρος καὶ ὄνειρα, στα ὁποῖα ὁ αὐνανισμὸς ἀποτελεῖ τὸ διακριτικὸ στοιχεῖο. Ἡ πράξη τελείται εἴτε ἀπὸ ἐκεῖνον που ονειρεύεται εἴτε ἀπὸ τρίτο, κατὰ κανὼνα δούλου ἢ δούλης²⁹⁸.

Σὲ μία συλλογὴ ἐπιγραφόμενῃ «ἐπιτίμια Ἰωάννου τοῦ Χρυσόστομου» περιγράφεται ὡς ἐξῆς ἡ ἀντικειμενικὴ ὑπόσταση κανονικοῦ ἀδικήματος, γιὰ τὸ ὁποῖο λείπουν ἄλλες μαρτυρίες: λζ'. «Ἐἴ τις τὴν ἀσχημοσύνην αὐτοῦ φανερὰν ὑποδεικνύει χαριεντιζόμενος, ἀνάθεμα ἔστω²⁹⁹.» Πρόκειται γιὰ ἐκείνους που ἡ σύγχρονῃ ἐγκληματολογικῇ θεωρίᾳ ἀποκαλεῖ «ἐπιδειξίες», ἐπειδὴ ἐπιδιώκουν γενετήσια ἰκανοποίηση ἐπιδεικνύοντας τὰ γεννητικὰ τοῦς ὄργανα. Ἐντύπωση στὸ παραπάνω κείμενον προκαλεῖ, ὠστόσο, ἡ ἐξαιρετικὰ βαρῖα κύρωση — ἀνάθεμα — που οἱ κανόνες προβλέπουν μόνον γιὰ κανονικὰ ἀδικήματα ἀναφερόμενα σὲ θέματα πίστεως.

Ἀπὸ ὅσα ἐκτίθενται πιο πάνω καταλήγουμε στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ καθεμία ἔννομη τάξη, ἀπευθυνόμενη ἢ μὲν πολιτειακῇ στους υπηκόους τῆς αυτοκρατορίας, ἢ δε τῆς Ἐκκλησίας στους πιστοὺς τῆς, ἀξιολογοῦσε μὲ τὰ δικά τῆς κριτήρια τὴν «ανορθόδοξε πρακτικὴς» στὸ πεδίο τῶν γενετήσιων σχέσεων, προσδίδοντάς τοὺς κατὰ περίπτωσιν ἀξιόποινον χαρακτῆρα μὲ βάση τὸν βαθμὸ τῆς προσβολῆς τῶν κατὰ τὴν διάφορες χρονικὴς περιόδους προστατευόμενων ἔννομων ἀγαθῶν.

297. Βλ. γιὰ τὰ κεφάλαια ρηζ' καὶ ρηγ' ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Νομοκάνων», ὁ.π. (σημ. 40), σελ. 167.

298. *Artemidori Daldiani Onirocriticon*, ὁ.π., σελ. 89: «Χειροτονεῖν δὲ τὸ αἰδοῖον εἴ τι ὑπολάβοι, δούλον ἢ δούλην περαινέει διὰ τὸ τὰς χεῖρας τὰς προσαγομένους τῶ αἰδοῖω ὑπηρετικὰς εἶναι· εἰ δὲ μὴ ἔχοι θεράποντας, ζημίαν ὑπομένει διὰ τὴν εἰς ἄχρηστον τοῦ σπέρματος ἀπόκρισιν.» (Ἄν κάποιος ονειρευτεῖ ὅτι αὐνανίζεται, σημαίνει ὅτι θὰ συνουσιαστεῖ μὲ ἕνα δούλο τοῦ ἢ μίαν δούλην, ἐπειδὴ τὰ χεῖρα τοῦ που πιάνουν τὸ πέος τοῦ θεωροῦνται ὑπηρετές. Ἄν ὁμοίως, δὲν ἔχει ὑπηρετές, σημαίνει ὅτι θὰ υποστεί ζημίαν ἐξαιτίας τῆς ἀχρηστῆς ἐκπερμάτωσιν. Βλ. Ἀρτεμίδωρος *Ονειροκριτικὰ*, ὁ.π., σελ. 143).

299. ΠΙΤΡΑ, *Spicilegium*, σελ. 462.

Σπύρος Ν. Τρωϊάνος,

... *Εἰς σάρκα μίαν;*

Ο ερωτικός βίος των Βυζαντινών κατά και παρά το δίκαιον.

Ηρόδοτος, Αθήνα, 2018.

Πρωτότυπη έκδοση.

... *Εἰς σάρκα μίαν;*
Ο ερωτικός βίος των Βυζαντινών
κατά και παρά το δίκαιον

Όλα τα δικαιώματα μετάφρασης, αναπαραγωγής, προσαρμογής
και οποιασδήποτε άλλης εκμετάλλευσης ή χρήσης
κατοχυρωμένα για όλες τις χώρες και χώρους του κόσμου.

Copyright © by Εκδόσεις Ηρόδοτος, Αθήνα, 2018.

Ηρόδοτος, Μαντζάρου 9, GR 10672 Αθήνα.

All rights reserved.

ISBN 978-960-485-204-8